

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 37: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2008

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/8306958b-7a3c-44b3-bb2d-06e66de92196>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ISSN 0350-0020

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

**GODIŠNJAK
JAHRBUCH**

KNJIGA / BAND XXXVII

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 35

Redakcija / Redaktion

Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Veljko Paškvalin, Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber

Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2008

Štampano uz podršku Fondacije za izdavaštvo
Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine
i Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta /
Gedruckt mit Unterstützung des Fonds für Verlagswesen
des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowina und der Römisch-Germanischen
Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Nenad N. Tasić

- O značenju kvadrata i kruga u neolitskoj ornamentici /
About the Meaning of Square and Circle in the Neolithic
Ornamental System..... 5

Zilka Kujundžić-Vejzagić

- Prilog proučavanju rane metalurgije u centralnoj Bosni /
A Contribution for studies of the early Metallurgy
of the Central Bosnia..... 23

Snježana Vasilj/ Melisa Forić

- Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo
u Hutovom Blatu - preliminarno izvješće /
Excavation of the Burrow on the site of Desilo – Hutovo Blato
in Herzegovina – Preliminary report 45

Barbara Teßmann

- Bronzene Tierfigürchen aus den japodischen Gräberfeldern
von Prozor und Kompolje /
Brončane životinjske figurice sa japodskih nekropola
iz Prozora i Kompolja 79

Salmedin Mesihović

- Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum /
Ovidius and Illyricum 89

Veljko Paškvalin

- Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mladeželjeznodobna
i rimska nekropola /
Kamenjača, Breza near Sarajevo – Late Iron Age
and Roman Necropolis 101

Ante Milošević

- Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia /
Ranosrednjovjekovni reljef konjanika iz Žrnovnice u Dalmaciji 181

<i>Esad Kurtović</i>	
Iz historije vlahs Plišćića /	
From the history of the Plišćići Vlachs.....	219
<i>Zenaida Meco</i>	
Značaj sevdalinke za frazeologiju bosanskog jezika /	
Significance of the sevdalinka for the phraseology	
of the Bosnian language	245

Hronika / Chronik

Izveštaj o radu Centra u 2008. godini	257
---	-----

In memoriam

Ružica Drechsler-Bižić.....	261
Branka Raunig.....	264
Veljko Paškvalin	266
Adrese autora / Autorenadressen	269

O značenju kvadrata i kruga u neolitskoj ornamentici

Nenad N. Tasić
Beograd

Uvod

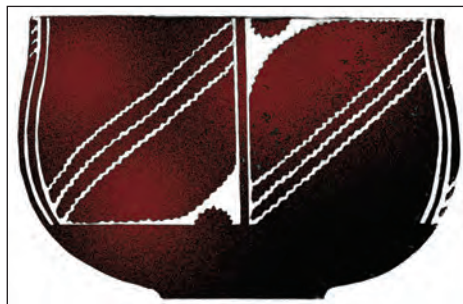
Proučavanje praistorije centralnog Balkana tokom poslednjih tridesetak godina dvadesetog veka snažno je obeleženo postojanjem dva potpuno različita viđenja porekla neolitskih kultura sa ovog prostora. Prvi je stav Dragoslava Srejovića, koji je posle otkrića kulture Lepenskog Vira, u sve većoj meri težio povezivanju korena starčevačke kulture sa mezolitskom kulturom đerdapskog prostora. U stvari, Srejovićeva celokupna kulturološka shema ranog i srednjeg neolita srednjeg Balkana bila je pod snažnim uplivom ovog njegovog epohalnog otkrića. Otuda je uvođenje pojmova kao što je Proto-Starčevo imalo za cilj da naglasi genetsku srodnost i kontinuitet razvoja na relaciji mezolit-neolit, odnosno da izrazi autohtonost neolita na prostoru centralnog Balkana. Drugi krug praistoričara bio je okupljen oko Milutina Garašanina, istraživača Anzabegova u Makedoniji, koji je zastupao ideju o bliskim vezama balkanskog neolita sa kulturama anadolskog platoa. Garašaninov dobro poznati termin „balkansko-anadolski kompleks“ u osnovi naglašava visoki nivo srodnosti koji bi, po tom stanovištu, trebalo da postoji u materijalnoj i duhovnoj kulturi ova dva regiona.

Oba nosioca ovih antipodnih stavova su bili vodeći i veoma uticajni istraživači koji su uz to iznosili vrlo ubedljivu i prihvatljivu argumentaciju. U tim uslovima bilo mi je potrebno dugo vremena da razlučim koje od ovih dijametralno različitih stanovišta ima više potvrda u arheološkom materijalu i kome od njih bi se trebalo prikloniti, ili ne prikloniti. Naposljetku, u opredeljenju u odnosu na ova različita stanovišta koja se tiču tako bitnih pitanja iz okvira ranog razvoja neolitske Evrope znatno su mi pomogla dva sledeća momenta. Prvi se dogodio u proleće 2000. godine kada sam, kao stipendista Aleksander von Humboldt fondacije, dobio priliku da posetim muzeje

i lokalitete širom jugoistočne Evrope u potrazi za materijalom za projekat posvećen hronologiji ranog neolita. Zahvaljujući K. Kotsakisu sa Aristotelovog univerziteta u Solunu i P. Chrisostomuou, iz Muzeja u Giannitsi, bio sam u mogućnosti da steknem uvid u keramički materijal sa ranoneolitskog lokaliteta Giannitsa koji sadrži mnoštvo za ovu temu veoma indikativnih nalaza. Drugi važan momenat koji je uticao na moje konačno opredeljenje o korenima neolita na Balkanu je objavljivanje knjige „Neolithic in Turkey – The Cradle of Civilisation“, autora Özdoğan i Başğlenu (1999). Ova knjiga, a naročito poglavlje koje je napisao R. Duru¹ „The Neolithic of the Lake District“ otkrila mi je neizmerno bogatstvo motiva neolitske slikane grnčarije sa prostora južne Anadolije i ukazala na puteve rešavanja nekih ključnih elemenata iz okvira ovde postavljene problematike.

Kao odlučujući faktor po pitanju determinacije i hronološke sinhronizacije ranog neolita balkanskog poluostrva sa anadolskim neolitom uzima se razlika u boji ornamenta izvedenog na grnčariji. Na centralnom Balkanu neolit počinje sa belo slikanom dekoracijom, dok je ranoneolitska keramika Anadolije bila ukrašena crvenom bojom na svetloj podlozi. Ta razlika u tehnici ukrašavanja bila je izgleda dovoljna da se za dugo vremena obustavi potraga za vezama između ova dva kulturna kompleksa. To je rezultiralo smanjenjem interesa za utvrđivanje i proučavanje zajedničkih odlika među ovim kulturnim fenomenima koje su sasvim evidentne i koje, kako ćemo videti, ne samo da ukazuju na formalnu srodnost na ovim relacijama, već imaju i daleko dublji kulturološki značaj.

Davno pre ovih dešavanja, imao sam naročit afinitet za rano belo slikanje u neolitu centralnog Balkana. Taj stil ukrašavanja očaravao me je svojim različitim kombinacijama, mešavinom linearnih i krivolinijskih motiva, ali takođe i zbog činjenice da se ovaj sistem dekoracije uporno otimao svim pokušajima čvrste sistematizacije, toliko preferirane od strane specijalista za neolitsku keramiku. Ispostavilo se, takođe, da je dosta teško i verbalno predstaviti sadržaj ovog složeno komponovanog ukrasa

Sl.1 Slikana posuda iz Giannitse

Sl. 2 Slikana posuda iz Kuruçaya

¹Duru 1999,165-191.

U prezentaciji ove zanimljive tematike poći ćemo od dve posude koje su različite po veličini, obliku i dekoraciji. Prva je belo slikana iz Giannitse u Grčkoj (Sl. 1)² a druga, crvenoslikana na žućkastoj osnovi iz Kuruçaya u Analoliji (Turska, Sl. 2)³. One su prema mestu nalaza udaljene više od hiljadu kilometara jedna od druge i baš zbog toga su mi pomogle da razumem da ni boja ni ukras, niti oblik posude, kao ni sam motiv, već način mišljenja i poštovanje geometrijskih formi, svojstven za oba ova područja, predstavlja onu „*fil rouge*“ koja pruža mogućnost povezivanja kultura ranog neolita u ove dve regije.

Na širem prostoru srednjeg Balkana koji se prostire od nalazišta Podgori (Albanija) na jugozapadu do Kovačeva (Bugarska) na istoku i od Giannitse (Grčka) na jugu do Donje Branjevine na severu (Srbija), rasuti su ranoneolitski lokaliteti koji imaju sličan ornamentalni sistem na slikanoj grnčariji, sa jasno utvrđenom tendencijom za prikazivanje geometrijskih ukrasa. Kvadrat koji se pojavljuje na određenom broju posuda na Balkanu i u južnoj Anadoliji možda je najizrazitiji od svih. Ali nisu samo kvadrati predstavljeni na grnčariji. U zajednici sa njima takođe se pojavljuju i motivi stepenastog oblika, prave linije, mreže, trouglovi, valovite linije i listoliki motivi.

Kvadrati

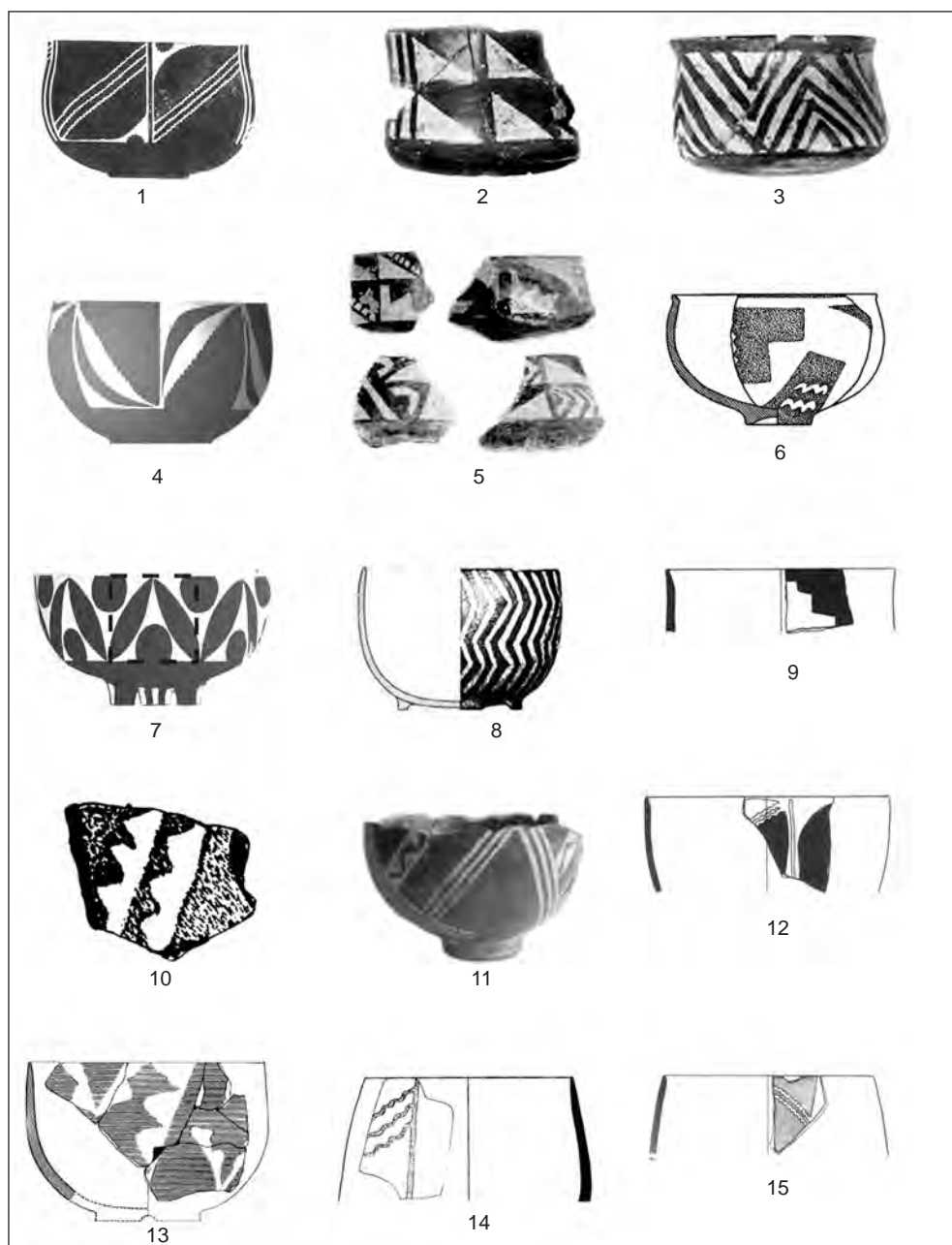
Samo nekoliko posuda sa jasno naglašenim kvadratima do sada je otkriveno na Balkanu, što je verovatno i razlog da ranije nisu uzeti u obzir kao ključni faktor za razumevanje ranoneolitskog ornamentalnog sistema. Gore navedeni nalazi iz Giannitse, otkriveni su 1991. godine. Uz njih se nalaze i fragmenti grnčarije otkriveni na nalazištu Nea Nikomedeia (Sl. 3, br. 9, 12, 15)⁴ na kojima se vidi identičan raspored vertikalnih i dijagonalnih linija koji je sličan onima iz Giannitse. Sa nalazišta u Kovačevu potiče samo jedan fragmenat ukrašen na isti način⁵. Međutim, postoji mnogo više keramičkih nalaza ukrašenih dijagonalnim linijama (pravih, valovitih ili cik-cak), koje je moguće rekonstruisati kao elemente koji naglašavaju kvadratne forme. Po svemu sudeći, u kasnijim fazama ranog i srednjeg neolita (npr. Kovačevo: Sl. 3, br. 11 ili Nea Nikomedeia Sl. 3, br. 15) jednostavne dijagonalne linije zamenjuju kvadrate, odnosno zauzimaju njihovo mesto. Kvadrati se takođe mogu pronaći na različitim tipovima predmeta kao što su modeli kuća, žrtvenici ili kadionice, gde su uvek povezani s kružnicama, ili dijagonalama.

² Chrisostomou 1994, 123, Fig. 8 i 9.

³ Duru 1994, 117, 3a.

⁴ Yiouni 1996, 55-194.

⁵ Perničeva 1995, 99-140.

Sl. 3 Slikana keramika sa različitih lokaliteta: 1, 4, 7. Giannitsa, Grčka;
 2. Haçılar V, Anadolija, Turska; 3. Kuruçay 13, Anadolija, Turska;
 5. Kuruçay 11, Anadolija, Turska; 6. Podgorie, Albanija; 8, 13. Anzabegovo,
 Makedonija; 9, 12, 15 Nea Nikomedeia, Grčka; 10. Gradinile, Rumunija;
 11, 14. Kovačevo, Bugarska.

Kvadrat kao ukrasni koncept može se pratiti sve do nalazišta u oblasti Velikih jezera (Eğirdir, Burdur i Beyşehir) u Zapadnoj Anadoliji, kao što su Ku-ruçay Höyük ili Haçılar⁶. Na ovim nalazištima možemo videti identičan tretman metopa naročito u odnosu na obim ruba posude. Ponekad proračuni postaju i još komplikovaniji, a metope bivaju podeljene na četiri manje. Između metopa se takođe nalaze i vertikalne linije koje imaju ulogu da popune prazan prostor koji se neminovno javlja ukoliko pokušamo da šest kvadrata, čija je stranica jednaka poluprečniku oboda, postavimo oko posude (primeri iz Haçilara)⁷.

Međutim, uz kvadrate i pravougaone metope, striktan geometrijski raspored se može videti i u proporcijama jedne askoidne vaze iz Höyüceka, kao i u dispoziciji ženske figurine sa istog nalazišta⁸. Kvadrat se pojavljuje i na minijaturnom stočiću/žrtveniku sa istog nalazišta. Kao što možemo videti na osnovu hronološke tabele nalazišta oblasti Velikih jezera (Lake District)⁹, nalazišta ovog regiona su nešto starija od ranoneolitskih nalazišta sa Balkana, pa se čini da je ova tradicija mogla vući korene iz njihovih prvobitnih zona naseljavanja. Podlogu za ovakvu geometriju verovatno je dala razvijena graditeljska tradicija ranih naselja s područja jugoistočne Anadolije. Remek-dela arhitekture otkrivena u Aşykli Höyüku, Cafer Höyüku i Nevali Çori sa perfektnim podnicama pravougaone osnove ili u Çayonü, sa interesantnim građevinama rešetkaste substrukture mogu objasniti važnost geometrije i njenih visokih standarda kako u funkcionalnom, tako i u estetskom pogledu.

Činjenica da pravilne forme, kao što je kvadrat, gotovo u potpunosti izostaju u prirodi koja okružuje neolitske ljude dodatno otežava razumevanje nastanka i razvoja neolitske geometrije. Kvadratna forma je krajnje umetna (artificijelna) i predstavlja suprotnost krugu¹⁰. Kao dvodimenzionalna senka kugle, krug predstavlja svet prirode, te je u kulturnoj istoriji posmatran kao simbol „neizrecivog jestastva“. Sa druge strane, kvadrat predstavlja vidljivi i razumljivi svet. Tako može izgledati da sučeljavanje kruga i kvadrata u ornamentalnom sistemu ranog neolita predstavlja borbu društva sa prirodom i pokušaj da se oslobodi njene okrutne naravi.

Stepenice i cik-cak linije

Kako možemo videti na osnovu brojnih primera, kvadrat je skoro uvek povezan sa stepenicama ili valovnicama. Motiv u obliku stepenica je, kako se čini, veoma važan i sreće se u dosta dugom vremenskom periodu. Može se naći tokom celog ranog i srednjeg neolita na Balkanu. Kada su crtane, stepenice su uvek organizovane zajedno sa nekim drugim ornamentom te

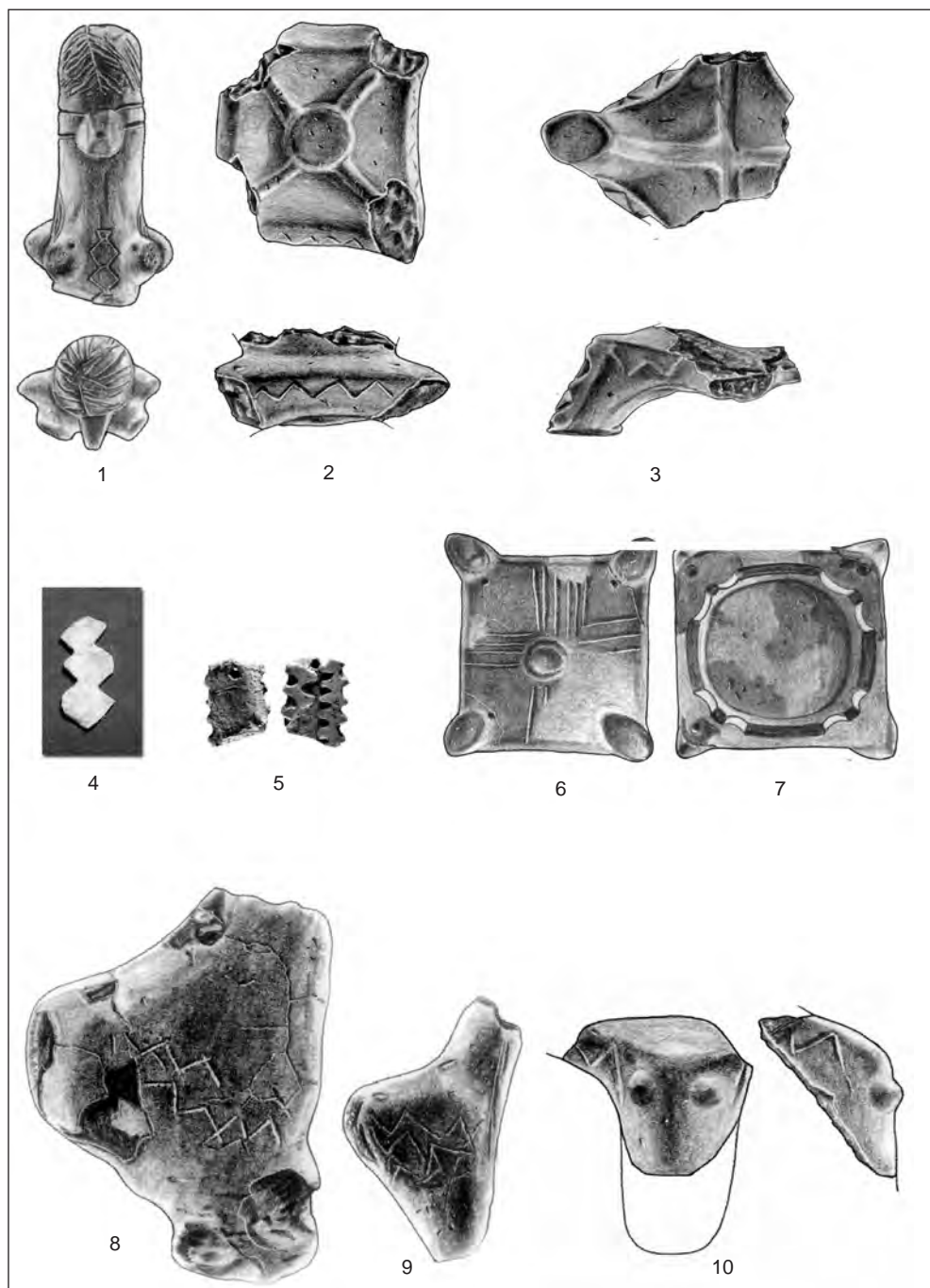
⁶ Mellaart 1970, passim; Duru 1994, loc. cit.; 1999, 165-191.

⁷ Mellaart op. cit.; Duru 1999; Sl. 3. br. 2.

⁸ Duru 1999; Sl. 21, 22.

⁹ Duru 1999, 189.

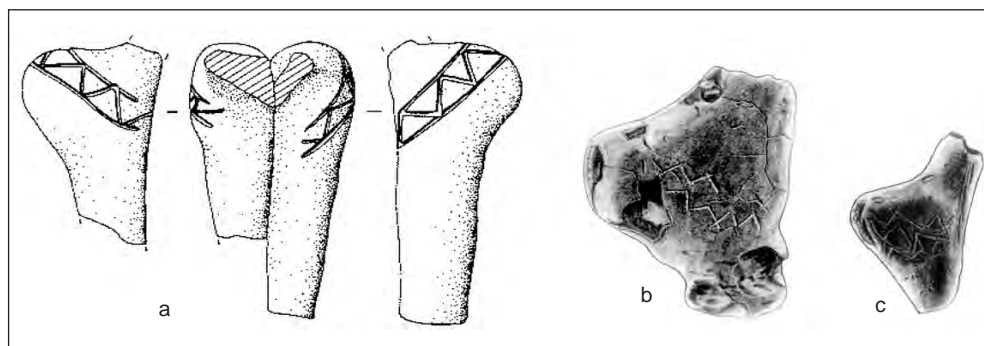
¹⁰ na primer: Lawlor 1989.

Sl. 4. 1, 2, 3, 6, 7, 8 i 10. *Donja Branjevina, Srbija*; 4. *Blagotin, Srbija*;
5. *Grivac, Srbija*; 9. *Goljama Tumba, Makedonija*

postavljene dijagonalno u odnosu na rub posude, kao npr. U Anzabegovu, ili Gradinile u Rumuniji¹¹.

Stepenice su povremeno prikazane u negativu, kao u slučaju belo slikane posude iz Kovačeva, Bugarska¹². Ponekad su stepenice sakrivene unutar nekog drugog ornamenta¹³, a kada su oštre imaju oblik cik-cak ukrasa. Cik-cak motiv je skoro isključivo postavljan dijagonalno u odnosu na rub posude. Postoje takođe i plastični cik-cak ukrasi (verovatno ručke) na ranoneolitskim keramčkim posudama (Donja Branjevina), ili na žrtvenicima (npr. Kovačevo). Važnost stepenica i cik-cak motiva, bez obzira na materijal i tehniku, može se utvrditi na temelju prikaza cik-cak oblikovanog priveska predstavljenog na ženskoj figurini iz Donje Branjevine. Jedan od ovih privesaka je otkriven nedavno na nalazištu Blagotin, takođe u Srbiji (Sl. 4)¹⁴. Kao što možemo videti na primercima iz Kovačeva i Donje Branjevine (Sl. 5), cik-cak linije su direktno asocirane sa kućom i ženom. Dekoracija urezana na bedrima ženskih figurina odlično odgovara ornamentalnom sistemu zastupljenom na žrtvenicima ili kadionicama.

Sl. 5 *Figurine iz Kovačeva (a) i Donje Branjevine (b, c)*

Žrtvenici

Ako pažljivo pogledamo žrtvenike i modele kuća iz Kovačeva¹⁵, Vršnika¹⁶, Lepenskog Vira¹⁷ Donje Branjevine¹⁸ i iz drugih nalazišta ranog neolita Centralnog Balkana, možemo zaključiti da su ovakvi prikazi najverovatni-

¹¹ Nica 1992, Sl. 13, br. 13; isti, Sl. 3.br. 10.

¹² Perničeva 1995, 99 ff.

¹³ Perničeva 1995, Tab. 1,7.

¹⁴ Nikolić / Zečević 2001, passim.

¹⁵ Perničeva 1995, op. cit.

¹⁶ Garašanin 1979, Tab. 16, 6 i 7.

¹⁷ Srejić 1971, Tab. 12.

¹⁸ Karmanski 2005, Tab. 26, 27, 28.

je povezani sa idejom *domusa*. Plastične aplikacije koje asociraju na grudi obično su postavljene na nogama žrtvenika (Sl. 4, br. 10), čime se ovi kulturni predmeti jasno povezuju sa ženama. Uz to postoji celi niz različitih motiva koji se može pronaći na nalazima ovog tupa. Međutim, najčešće su zastupljene cik-cak linije i dijagonalno postavljene stepenice. One nalaze svoje mjesto na gotovo svakom žrtveniku, ili modelu kuće u ranom i srednjem neolitu jugoistočne Evrope. Druga značajna pojava koja se isključivo nalazi na žrtvenicima bila bi trodimenzionalna predstava veze kvadrata i kruga. Brojni primeri pokazuju da je osnova žrtvenika uvek nosila okrugli recipijent. Ponekad, kao na primerku iz Donje Branjevine, otkrivamo dijagonalne linije urezane ili oblikovane na donjoj strani baze. Primerak iz Obreža u Srbiji¹⁹ svedoči o dugotrajnosti ovog fenomena (Sl. 7). Navedeni nalaz je datiran u vreme kraja starčevačke kulture te postoje mišljenja da se slaže i sa početkom vinčanske kulture.

Sl. 6 Žrtvenik iz Obreža, Srbija.

Spektakularni nalazi iz Lepenskog Vira, ovde ne mislim na poznate kamene skulpture, već na žrtvenike otkrivene u neolitskim slojevima označenim Lepenski vir IIIb, pokazuju koliko duboko su keramičari ranog neolita mogli domišljati apstraktne forme poput kvadrata, kocke, sfere i drugih trodimenzionalnih oblika²⁰.

Pitanje odnosa između ovih nalaza sa onim iz mezolitskog stratuma Lepenskog Vira, takođe može biti zanimljiva tema, o kojoj ovde nećemo raspravljati. Ove posude, koje često nazivaju i fruktijerama, postavljene su na postolje u obliku kocke koje nedvosmisleno predstavlja građevinu/kuću. Postolja na primercima iz Lepenskog vira i Padine gotovo su identični modelima

¹⁹ Brukner 1960, 18-23; isti 1974, 52.

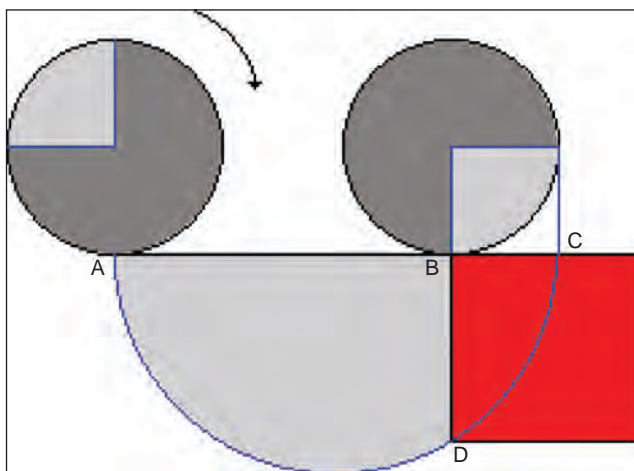
²⁰ Srejović 1971, Tab. 12/1.

kuća iz Madžara u Makedoniji. Ukoliko ovu posudu posmatramo odozgo ona ima oblik kvadrata iako se zapravo radi o isečku sfere postavljene na kocku.

Principi neolitske geometrije

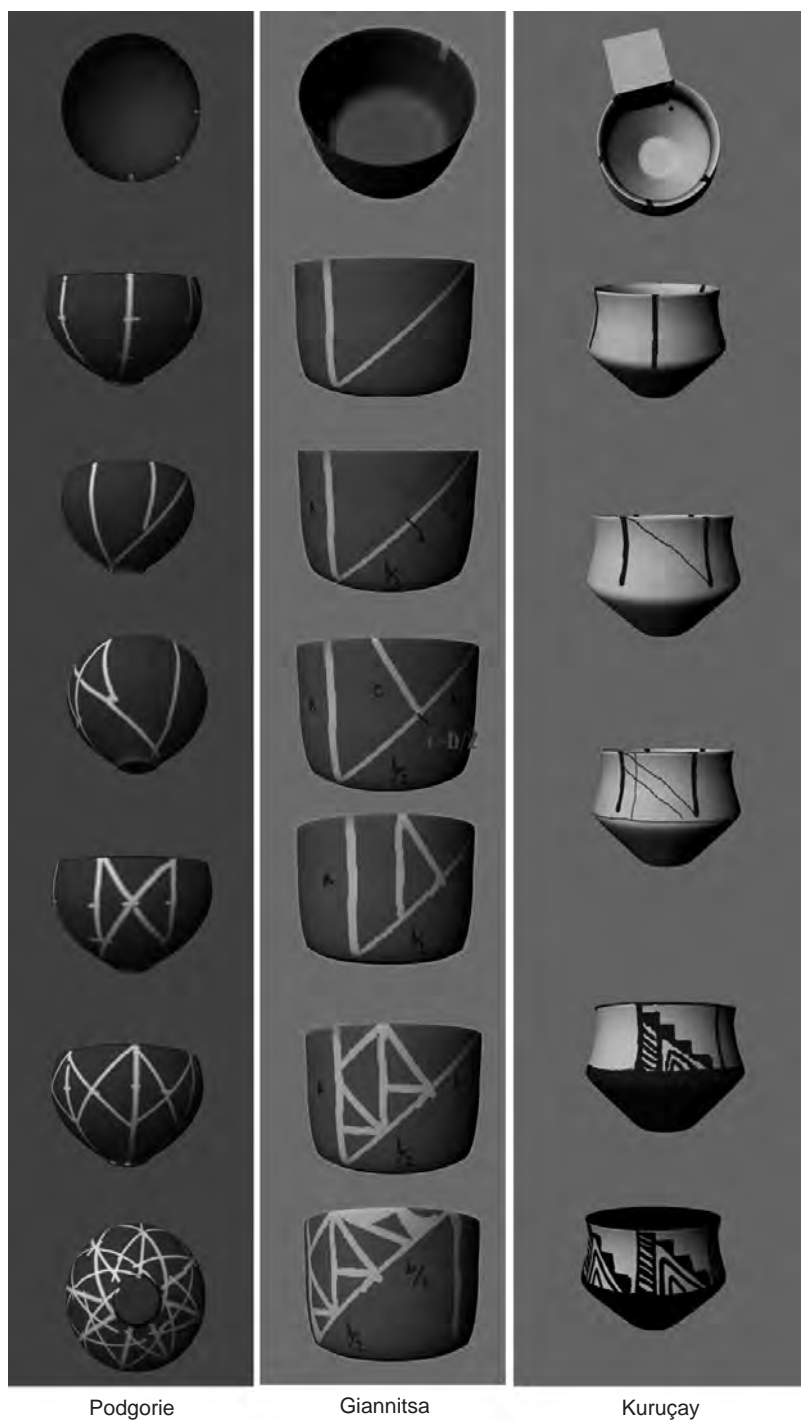
U kontekstu razmatranja principa neolitske geometrije poći ćemo od sistema ukrašavanja koji je izveden na posudi iz Giannitse (Sl. 1). Značajno je obratiti pažnju na visinu motiva. Ona je gotovo identična poluprečniku oboda posude. Tokom perioda ranog neolita u većem delu Balkanskog poluostrva može se primetiti slična stragetija u određivanju visine ukrašene površine posude, tako da se ne bi moglo reći da je u pitanju slučajnost. Kako bi se na pravi način ukrasila posuda izgleda da je bilo neophodno poznavati osnove geometrije.

Da bi se prikazala kompleksnost ovakvog načina razmišljanja, prezentirao bih jedno od mišljenja o rešavanju tradicionalnog matematičkog problema kvadriranja kruga: ako se krug prečnika 1 rotira za 180° linija između tačke A i tačke B će biti jednaka broju π . Ako nacrtamo polukrug sa prečnikom $AC = AB + 1$ i povučemo liniju od centra desnog kruga dok ne preseče polukrug u tački D, onda dobijamo sledeću jednakost $AB \times BC = BD^2$, što rešava problem kvadriranja kruga jer je $AB = \pi$ i $BC = 1$. Bizarna činjenica je da posuda iz Giannitse prikazana na slici 1 ima obod identičan krugu promera AC, a dimenzije metope su identične na prethodno opisani način izvedenom kvadratu, dok je osnova posude identična krugu poluprečnika 1^{21} .

Sl. 7 Kvadriranje kruga-geometrijski prikaz

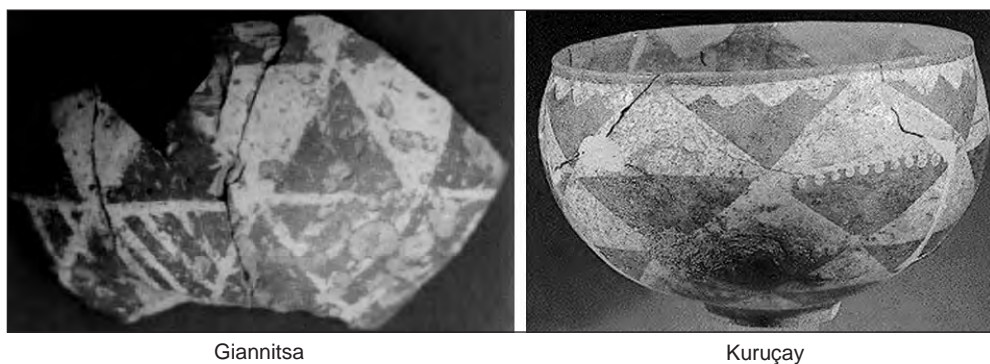
²¹ A. Bogomolny, Squaring the Circle from *Interactive Mathematics Miscellany and Puzzles* http://www.cut-the-knot.org/impossible/sq_circle.shtml,

Sl. 7a Geometrijski proračuni zabeleženi na neolitskoj грнčariji iz Podgorie, Giannitse i Kuruçaya

Sasvim je jasno da neolitski keramičari nisu bili svesni ove dileme u gore navedenoj formi, te nisu odlučivali o visini ornamenta samo zbog apstraktnog geometrijskog problema. Sa druge strane, jasno je i da su drevni grnčari imali ozbiljan problem pokušavajući da nacrtaju kvadrat čija je stranica jednaka prečniku posude, bez da ostavljaju prazan prostor između kvadrata i metopa. Ovaj raspored verovatno ne bi zasluživao pažnju da je krug (na ovim primerima označen kao dimenzija oboda posude) podeljen jednostavno na 4, 8 ili 16 segmenata. Međutim, u slučaju posuda iz Giannitse, Rakitova, Kuruçaya i još nekih nalazišta, možemo videti da je predstavljeno 6 metopa, što znači da je bilo potrebno poznavati mnogo više od jednostavne deobe kruga na dva (4 ili 8) delova. Veritikalne linije postavljene su između kvadrata (ponekad dve ili tri), čime su pomagale da se nadomesti nemogućnost primene gore navedene jednakosti koristeći se ili algebarskim ili geometrijskim metodama (Sl. 7).

Više primera razrade geometrijskih proračuna može se naći na posudi iz Podgorie, Albanija i Donje Branjevine, Srbija (Sl. 8). Na obe posude keramičar je morao vrlo precizno izračunati veličinu svakog trougla (ili kvadrata kojeg čine dva trougla), u zavisnosti od obima posude. U cilju primene ove dekoracije – gde crveni i beli trouglovi okružuju rubove i pokrivaju celu površinu posude – proračun je morao stajati u vezi sa promerom posude, kao i sa sferičnim oblikom posude i promerom dna posude (Sl. 9). Veoma zanimljiva je mala cilindrična posuda otkrivena u Giannitsi (Sl. 10 levo) koja može biti posmatrana kao geometrijska vežba. Čini se da je dekoracija na posudi nezavršena, kao da je grnčar u postavljanju mreže za obrub od trouglova zastao na pola. Oblik posude nije standardan za ovaj period, ali je majstoru bio pogodan pri izvođenju komplikovanog proračuna. Dalji primeri identičnih geometrijskih ideja mogu se naći u Haçırlaru i na ranije spomenutim nalazištima Kuruçay i Höyücek (Sl. 10 desno).

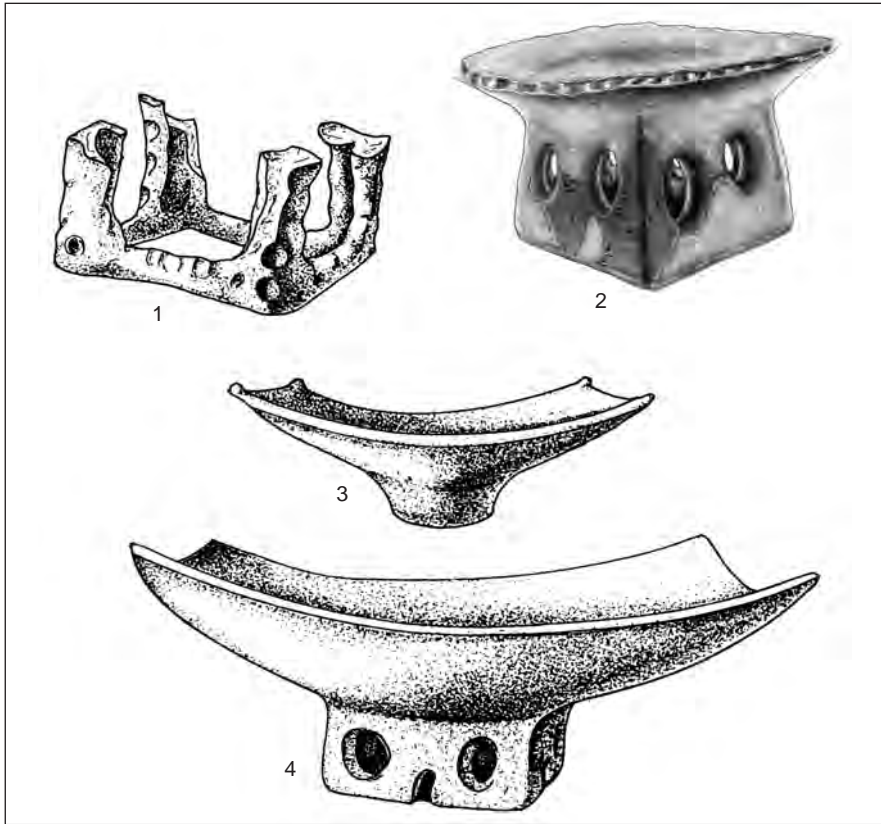

Giannitsa

Kuruçay

Sl. 8 Slikana grnčarija

No i dalje ostaje pitanje zašto su drevni keramičari izabrali geometriju kao dekorativni standard u ukrašavanju svojih posuda? Da li je to samo re-

Sl. 9 Žrtvenici. 1, 4. *Lepenski Vir*; 2. *Donja Branjevina*; 3. *Padina*

Sl. 10 *Slikane posude iz Giannitse (levo), i Haçilara (desno)*

plika dekoracije izvedene na nekim drugim predmetima, kao što su košare ili tkanje, gde su geometrijski motivi određeni materijalom i strukturom samog predmeta²²? Stav protiv ideje da elementi dekorativnog sistema predstavljeni na ranoneolitskoj grnčariji dolaze od tkanja zastupa M. Mallet²³, koja smatra da se samo nekoliko ukrasnih elemenata sa keramike iz faze Hacilar V, može podudarati sa trakasto tkanim tapiserijama iz Anadolije. Ona dalje ističe da su „bojeni preseki poređani vertikalno i brojne stisnute vertikale i dijagonale forme koje iskusni tkači tapiserija nastoje u najboljem slučaju izbeći“.

To bi navodilo na zaključak da se iza ovakvog eleboriranja geometrijske dekoracije kriju neki duhovni motivi koji su mnogo snažniji od same estetike. Po mom mišljenju, moguće je raspravljati o afinitetima prema komplikovanim geometrijskim proračunima sa kvadratima slikanim na keramici Velikih jezera u Anadoliji i Centralnog Balkana, predstavljenim na žrtvenicima, kadionicama i modelima kuća. Kao najuverljivije objašnjenje za ovakvu sklonost valja se prisetiti tradicija gradnje kuća sa početaka neolita, iz zone primarne neolitizacije ili još preciznije iz njenog severnog dela. Savršeno postavljeni kameni temelji kuća u Çayönü, u Anadoliji u prekeramičkom neolitu ili gusto naseljen grad sa stotinama pravougaonih prostorija Aşıklı Höyük govore upravo o značaju merenja i poštovanja geometrijskih pravila.

Posvećenost domu i njegovim blagodatima morala se slaviti od strane tek sedentarizovanih zajednica. Ali, ako se setimo da je od svih blagodati prelaska na sedelački način života i nov način produkcije hrane, rast populacije najvažniji i najevidentniji, a time i mnogo veća šansa za odgajanje zdravog potomstva, moramo se složiti da je neolitski „*New Deal*“ imao mnogo više uticaja na ženski nego na muški dio populacije. Jasno je da je u procesu neolitizacije žena dobila ključnu ulogu u domaćinstvu. Njene nove obaveze su bile usmerene na upravljanje domaćinstvom, pripremu i skladištenje hrane, brigu za decu i starije te organizaciju društvenog života unutar naselja. Odjedanput ona je postala neko ko donosi odluke. Tokom 60-tih godina prošlog veka vršeno je promatranje procesa sedentarizacije Houttuja, lovačko-sakupljačke zajednice iz južne Venecuele. M. Melnyk²⁴ nas informiše da je u prelasku na sedelački način života žena imala ulogu u odlučivanju bitnu za određivanje njihove budućnosti. Brojne neolitske ženske figurine vezane za *domus* kakve otkrivamo na Balkanu i u Anadoliji, izgleda da potvrđuju ovaj novostečeni status žene.

Prema K. Vitteli²⁵ verovatno je da je grnčarstvo bilo jedna od nekoliko aktivnosti i interesa koje je žena stekla u ovom razdoblju. Iako se ovom stanovištu može pripisati seksistički bias, duboko sam uveren da je, kao i u slučaju tkanja, priroda posla više pogodovala osobama koje se staraju o deci. Obe ove aktivnosti mogu se uvek i bez posledica prekinuti, a zatim nastaviti kad prilike dozvole. Ako je ovo zaista bio slučaj, onda je ornamentalni

²² Cootner 1990, passim.

²³ Mallet 1994, 10-25.

²⁴ Melnyk 1993, 2.

²⁵ Vitelli 1993, 184 i dalje.

sistem ranoneolitske grnčarije morao biti izraz domaćice kuće. Celi simbolički sistem sačuvan na fragmentima keramike sa kvadratima i krugovima, cik-cak motivima i složenom geometrijom, najverovatnije predstavlja ženski racionalni i naposljetku emocionalni izraz, koji vrednuje ideju *domusa* i sedelačkog načina života. Snaga ove ideje, vizuelizovana kroz kvadrate, krugove i geometriju, evidentna je činjenica koja pokazuje da se ta ideja raširila preko kontinenata i zadržala dosta dugo. Tako imamo jedan ideološki sistem zabeležen na grnčariji dve regije koji nam predočava apstraktno mišljenje koje su tadašnji ljudi dosegli. Takođe pokazuje koliko je ovakav način razmišljanja uticao na njihov prosperitet.

Verovatno nije mudro očekivati da će dokaz za kulturne veze između populacija Balkana i Anadolije ostati samo na identičnosti boje kojom su posude slikane, ili na sklonosti prema odgovarajućem tipu primjese u glini i oblika posude. Ali to, su svakao evidentne i jasne indicije koje se ne mogu zanemariti. Sa druge strane, istovetni način razmišljanja koji se odražava u analognom geometrijskom ukrašavanju keramike, i koji sam nastojao ovde da ilustrujem, može se potvrditi na istovremenim arheološkim nalazištima koji su međusobno udaljeni više od hiljadu kilometara. To govori u korist postojanja zajedničke kulturne i ideološke sfere. Bivajući krajnje apstraktna, ova kompleksna i iscrpna ideološka šema verovatno se nije mogla preneti na drugi način osim pripovedanjem, što indicira da je značajna verbalna i simbolička komunikacija među ovim zajednicama morala postojati.

Summary

About the Meaning of Square and Circle in the Neolithic Ornamental System

This treatise represents the result of author's interest and detailed study of the phenomenon of the Early Neolithic painted pottery in the region of Southeast Europe. The author tried to resolve the chronological position of the earliest horizon of painted pottery and find its place within the wider Eastern Mediterranean context.

The most intriguing phenomenon in the ornamental system of the early phases of the Neolithic is certainly a preference of geometrical motifs. Almost entirely, the contents of the decorative system comprises of geometric figures such as triangles, squares and circles, carefully studied and consciously applied on the surface of a pot. Although it seems that the triangles have been used more

often than other shapes, it is proposed here that it is a square which represents the core of their system. The fact that a square was seldom actually presented on a pot, and sometimes merely hinted by the position of the ornament but is incorporated in the structure gives a symbolical value to the system.

The analysis further revealed one part of the system in which the square (metope positioning of the ornament) emerges as an important cohesive agent in the ornamental systems of the entire region from north Central Balkans, across Macedonia and the river Struma valley to the southeast as far as Lake district in NW Anatolia during the Early Neolithic. The tendency of organizing decoration in quadrates or metopes, which are almost always related to the radius and the diameter of the pot is striking throughout this region. This fact is used here as a possible explanation for the cultural correspondence and harmony in styles among different cultural groups from two remote regions the Balkans and Anatolia thus implying almost certain common origin.

But why did ancient potters decide to promote geometry as a key feature for adornment of their display ware? Was it a simple replica of the decoration applied in some other material such as basketry or weaving (Cootner 1990), in which geometrical motifs are determined by the structure of the product itself? A voice against the idea that the elements of decorative system found at EN pottery was derived from weaving is that of M. Mallet (1994). Upon meticulous analysis of motifs preserved on Neolithic pottery and contemporary kelims from Anatolia, she argues that very few of the elements from Haçilar V pottery could be successfully replicated in the slit-weave. She informs us further that the “color intersections aligned vertically and numerous narrow parallel verticals or diagonals are features that experienced tapestry weavers try their best to *avoid*.” Subsequently, it must have been something other than aesthetics that stood behind this elaborate geometrical system. In my opinion it is plausible to argue that the affinity towards complicated geometrical calculations with squares painted on the pottery of the Lake District and the Central Balkans, represented on altars, censers and house models, originates from the tradition of house building from the beginnings of the Neolithic in the primary Neolithisation zone or more precisely its northern part. Therefore it represents the very idea of home.

The devotion to home and its benefits could have been celebrated in this way by newly settled humans. But, if we remember that among other benefits of the transition to a sedentary way of life and food production; the most important and the most visible one was a population boom and much better chances of raising healthy offspring, then we must agree that the Neolithic ‘new deal’ must have had much more impact on women than on men. There are fair chances that in the course of Neolithisation woman acquired a key role in domestic realm. Her new duties were probably focused on the household, food consumption and storage planning, upkeep of children and elderly and organization of social life in the village. All of a sudden she became a decision maker. The process of sedentarisation has been observed in the 1960ies in the Huottuja, hunter-gatherer society of Southern Venezuela. M. Melnyk (1993) informs us that in their transition to a sedentary way of life women had the decisive role when determining their future. Numerous Neolithic female figurines associated with *domus* seem to confirm the newly acquired self-respect.

Pottery making was, according to K. Vitelli (1993), probably another one of her new activities and interests. If so, the ornamental system on the Early Neolithic pottery must have been an artistic expression of the lady of the house. The entire symbolical system preserved on the pottery fragments with squares and circles, zigzag motifs and complex geometry most probably represents women's rational and yet emotional statement which is praising the idea of *domus* and the settled way of life. The power of this idea, visualized through squares, circles and geometry, can be ascertained from the fact that it had been dispersed across continents and sustained there for a long time. Recorded on the pottery of the two regions, we are dealing with an ideological system which explains how far in abstract thinking those people have reached. It is also showing an awareness that this way of thinking had made them prosperous.

It is probably unwise to expect that the proof for cultural links among the populations of the Balkans and Anatolia would emanate merely through an identical color used to paint a pot, or in a preference towards a particular type of inclusion on the clay or in the shape of a pot. On the other hand the way of thinking which has produced the geometry on the pottery, as I have tried to demonstrate above, can be confirmed in contemporaneous archaeological sites more than a thousand kilometers apart. This speaks in favor of the existence of a common cultural and ideological sphere. Being utterly abstract, this complex and elaborate ideological scheme probably wouldn't be possible to transfer by other means but narrative, which surmises that proficient verbal and symbolical communication, must have existed among these communities.

Literatura

- Bogdanović, M.* 2004, Grivac: Naselja Protostarčevačke i Vinčanske kulture. Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Kragujevcu, Narodni muzej, Kragujevac.
- Brukner, B.* 1960, Baštine-Obrež-Srem-Naselje, Arheološki pregled, 2, Belgrade, 18-23.
- Brukner, B.* 1974, Rani neolit, u: Praistorija Vojvodine (Brunker, Jovanović, Tasić), Novi Sad, 29-69.
- Chrisostomou, P.* 1994, Neolithic excavation in the city and the area of Giannitsa in 1991, To Arhaeologiko Ergo sti Makedonia kai Thraki.5, Thessaloniki, 111-125.
- Cootner C.M.*, Anatolian Kilims., San-Francisco: The Fine Arts Museum, 1990.
- Duru, R.* 1994, Kuruçaj Höyük I 1978-1988. Kazilaruun Sonuçlari-Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, TTK, Bez Ciltli, Kitap çok Temizdir, Ankara.
- Duru, R.* 1999, The Neolithic of the Lake District. In Özdoğan, M and Başgelen, N. (eds.) Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization I, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, Istanbul, 165-192.

- Garašanin, M.* 1979, Centralnobalkanska zona. U: Garašanin, M. (ured.) Praistorija Jugoslavenskih zemalja II, Svjetlost, ANUBiH, Sarajevo, 79-213.
- Haaland, R.* 1997, Emergence of sedentism: new ways of living, new ways of symbolizing, *Antiquity* 71, 374-385.
- Karmanski, S.* 2005, Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia). Societa per la Preistoria e Protoistoria della Regione Friuli- Venezia Giulia. Quaderno 10. Trieste.
- Korkuti, M.* 1995, Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien, Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Kommission Erforschung Vorgesch. Balkans, Monographien, 4, Zabern. Heidelberg.
- Lawlor, R.* 1989, Sacred Geometry: Philosophy and Practice, Thames and Hudson. London.
- Mallet, M.* 1994, Tracking the Archetype: Technique-Generated Designs and their Mutant Offspring, *Oriental Rug Review*, XIV/2/10-25
- Matsanova, V.* 2003, Cult Practices in the Early Neolithic Village of Rakitovo. U: Nikolova, L (ured.) Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, BAR International Series, 1139 (1), Archaeopress, Oxford, 65-70.
- Mellaart, J.* 1965, Earliest Civilizations of the Near East. Thames and Hudson. London.
- Mellaart, J.*, 1970, Excavations at Haçılar (British Institute of Archaeology at Ankara. Occasional publications), Edinburgh University Press (1970)
- Melnyk, M.* 1993, The effects of sedentarization on agriculture and forest resources in Southern Venezuela, Rural Development Forestry Network, Network Paper, 16b. (<http://www.odifpeg.org.uk/publications/rdfn/16/rdfn-16b.pdf>)
- Nica, M.* 1992, Le grupe culturel Circea-Gradinile dans le contexte du Néolithique Balkanique. Zbornik radova Narodnog muzeja u Beogradu, XIV, Beograd, 103-112.
- Nikolić, D./ Zečević, J.* 2001, Blagotin istraživanja 1989-1999. Centar za arheološka istraživanja, Beograd.
- Özdoğan, M. / Başgelen, N.* (eds.)1999, Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilization I, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, Istanbul.
- Perničeva, L.* 1995, Prehistoric Cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic. U Bailey, D.W./ Panayotov, I (ured.), Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology, 22; Prehistory Press, Madison, 99-140.
- Srejović, D.* 1971, Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau. Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa, II, Fundamenta, A-3, Köln.
- Vitelli, K.* 1999, Looking up at Early Ceramics in Greece. U: Skibo, J.M./ Feinman, G.M.(ured.) Pottery and people a dynamic interaction, University of Utah Press, salt Lake City, 184-198.
- Yiouni, P.* 1996, The Early Neolithic Pottery. U: Rodden, R.J./Wardle, K.A (ured) Nea Nikomedeia I. The excavation and the ceramic assemblage. The British School at Athens, Supplementary Volume, 25, Alden Press, Oxford and Northampton, 55-194.

Prilog proučavanju rane metalurgije u centralnoj Bosni

Zilka Kujundžić-Vejzagić
Sarajevo

Najnovija arheološka istraživanja u srednjem Podunavlju, zapadnoj Srbiji i centralnoj Bosni dala su jasniju sliku o njihovim međusobnim vezama i utjecajima u mlađem neolitu i kulturama ranog eneolita. Uočavajući veze ova tri regiona za nas prvenstveno ima značaj „podrinjska varijanta“ vinčanske kulture i njen odnos prema butmirskoj kulturi. Šire razmatranje njihovih vremenskih i hronoloških veza ukazuje na rane kontakte i vrlo intenzivne veze u kasnim fazama mlađeg neolita. Rezultati istraživanja u centralnoj Bosni od izuzetnog su značaja za problematiku ovih epoha, jer se radi o području dodirivanja i razgraničenja balkanskih i jadranskih kulturnih utjecaja. Kad govorimo o ovim vezama, posebno nam se postavlja problem rane metalizacije u razvijenom neolitu. Poznato nam je već više desetljeća da se u vinčanskim naseljima Tuzlanskog bazena samostalno obrađivao bakar¹, dok u okviru butmirske kulturne grupe, sve do nedavno, nismo imali sličnih podataka. S pravom smo se pitali kako je moguće da nosioci vinčanske kulturne grupe dugi niz stoljeća, gotovo više od hiljadu godina, razmjenjuju keramičke lonce s neolitskim stanovnicima centralne Bosne, a da im pri tome nisu nikad otkrili svoje vještine eksploatacije bakra?

Dodiri, razmjena materijalnih dobara, a svakako i ideja, tehničkih i kulturnih dostignuća jedno je od trajnih obilježja ovog vremena. Jasno je da mlađe neolitske populacije Balkana žive u vrijeme poznavanja i upotrebe bakra i zlata, ne samo na Bliskom istoku i istočnom Mediteranu već i u većim dijelovima jugoistočne Evrope, pa je bilo logično pretpostaviti da vinčanska civilizacija poznaje metalurgiju bakra od samog svog nastanka. Ta saznanja je mogla prenositi drugim kulturnim grupama s kojima dolazi u kontakt ili čak, u potrazi za ležištima bakarnih ruda, vrši postepenu invaziju drugih kulturnih regiona².

¹ Čović 1961, 128.

² Čović 1999, 58-59.

O odnosima vinčanske i butmirske kulture već se godinama raspravlja u naučnoj literaturi³. O pravcima prodiranja vinčanske kulture od sjeveroistočne Bosne prema jugu imamo već dosta jasne spoznaje na osnovu iskopavanja A. Benca⁴ i studijskog rada S. Perića⁵. Dok A. Benac intenzivne kontakte sa vinčanskom kulturom definira tek u trećoj fazi butmirske kulture, S. Perić na osnovu najnovijih istraživanja na širem području Balkana smatra da se već formiranje butmirske kulture može dovesti u vezu sa ranom fazom vinčanske kulture, odnosno sa prodorom mlađeg balkansko-anadoljskog kompleksa.

Drugi važan događaj u prahistoriji naših prostora vezan je za prodiranje ranih eneolitskih kulturnih grupa i njihov utjecaj na ekonomsko-društvene promjene starih neolitskih zajednica naseljenih u centralnoj Bosni. Dolazak novih etničkih grupa na prostore Bosne i Hercegovine dobro je dokumentovan istraživanjima u djelovima sjeverne Bosne, južno od Save i oko donjih tokova Une, Vrbasa i Bosne te istočno u Gornjoj Tuzli⁶. Ovdje se najprije širi lasinjska kulturna grupa, kao preteča budućih invazivnih pokreta. Prvi udari nastaju brzim prodorom nosilaca badenske i kostolačke kulture, a nešto kasnije slijedi i prodor vučedolskih grupa. Ovi historijski događaji odigrali su se u više uzastopnih talasa. Iscrpno kartografsko prostiranje eneolitskih kulturnih grupa na prostorima Bosne dao je A. Benac⁷ na osnovu dokumenata koj su prikupljeni na arheološkim istraživanjima, uglavnom do sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

Po mišljenju stručnjaka, stečenom na osnovu, ipak, nepotpune dokumentacije, nove etničke grupe uništavaju neolitska naselja u istočnoj i centralnoj Bosni. Njihovi utjecaji sežu i dalje prema jugu Bosne (Varvara kod Prozora)⁸, te ovi tokovi zahvataju i Hercegovinu, gdje označavaju i kraj hvarsko-lisičićke kulture⁹.

Bez obzira na mišljenje o rušilačkom karakteru prodora badenske i kostolačke kulture ostaje otvoreno pitanje stvarnog odnosa butmirske kulture s tim ranim i potpuno novim eneolitskim etnosom. Prije svega, nameće se pitanje mogućnosti izdvajanja posebne butmirske postneolitske faze, koja bi bila obilježena organiziranjem života na potpuno drugačijim osnovama, koje donosi novo, prvenstveno stočarsko stanovništvo, zaniteresirano za ležišta bakarnih minerala. Istina, tu po S. Dimitrijeviću treba izdvojiti badensku

³ Garašanin 1947, 1-11; Grbić 1956, 237-245; Srejić 1967, 1-10.

⁴ Benac 1959, 55-65; 1971, 149-151.

⁵ Perić 1995, 81-88.

⁶ Benac 1956, 146-166; 1962, 21-40; Čović 1961, 94-128.

⁷ Benac 1979, 15-36.

⁸ Benac 1964; Čović 1978, 5-175; 1983, 103-113 (PJZ IV); Benac 1983, 37-46.

⁹ Petrić 1978, 28-29; vidi cit. 48 i 49. U izučavanju eneolitika Dalmacije N. Petrić upozorava na prodor vinčanske kulturne grupe i njen utjecaj na formiranje nakovanjske kulture; Marijanović 1981, 49-52; 2000, 160-163, 184-185; B. Marjanović nasuprot starijem mišljenju na osnovu dugogodišnjih istraživanja u Hercegovini iznosi svoje stavove da se hvarsko-lisičićka kultura razvija i tokom ranog eneolitika i da je njena populacija nosilac tog razvoja.

kulturnu grupu, koja je po njegovom tumačenju bila klasična poljoprivredna kultura. Ona nastavlja isti život koji je postojao u supstratnim osnovama. Na čitavom prostoru njenog fizičkog prisustva jasno je uočljiva koncentracija naselja uz riječne tokove¹⁰, što je jedna od karakteristika i neolitskih kultura.

Šta se tačno dešavalo u vrijeme badenske i kostolačke kulture u brdovitim predjelima Bosne, gdje nam je poznato samo manje jednoslojno kostolačko naselje u Obrima II kod Kaknja, i nekoliko fragmenata badenske i kostolačke keramike u Alihodžama kod Travnika¹¹ i na Debelom brdu. O njihovoj metalurškoj djelatnosti gotovo ništa nam nije poznato. Tek pojavom nosilaca vučedolske kulture u ovim krajevima možemo govoriti o preradi bakra i livenju predmeta u kalupima. I za to eneolitsko razdoblje nemamo naročito dobre arheološke dokumente, ali ovaj vid djelatnosti vučedolskih naseljenika u centralnoj Bosni bolje je osvijetljen zahvaljujući novijim multidisciplinarnim istraživanjima u Evropi¹².

U ovim našim razmišljanjima vratit ćemo se na glavno pitanje za koje tražimo odgovor. To je pitanje poznavanja metalurgije bakra u butmirskoj kulturi.

Nova arheološka istraživanja u jugoistočnoj Evropi, a posebno u Srbiji na području prostiranja vinčanske grupe, pokazala su da se klasični „sistem tri perioda“ u hronologiji prahistorijskog doba može prihvatiti samo uslovno, jer je u kulturno-historijskom smislu prevaziđen¹³. Izuzetan značaj ovdje ima istraživanje prahistorijskog naselja Belevode u istočnoj Srbiji, koje je formirano u početku vinčanske civilizacije i trajalo sve do kraja gradačačke faze. Na ovom lokalitetu prikupljen je ogroman broj dokumenata koji dokazuju da je vinčanska civilizacija poznavala metalurgiju bakra od samog svog nastanka¹⁴. S tim u vezi, upoređujući teritorije lokalnih varijanti vinčanske kulture s metalogenkim zonama na balkansko-karpatskom prostoru, uočeno je njihovo hronološko preklapanje. Na međunarodnom skupu u Tuzli 2007. godine D. Jačanović u svom referatu „Istočnobosanska ili podrinjska varijanta vinčanske kulture“ navodi: „U slivu rijeke Drine locirana je drinska metalogenska zona, sa nizom ležišta karbonatskih ruda bakra na obje njene obale. Granica istočnobosanske varijante vinčanske kulture postavljena je na Drini. Upoređivajući arheološki materijal iz istočne Bosne sa materijalom iz zapadne Srbije, ne uočavaju se neke bitne razlike. S toga smatramo da ovu regionalnu varijantu treba preimenovati u podrinjsku varijantu vinčanske kulture koja je rasprostranjena u celom Podrinju, sa obe strane reke Drine“¹⁵.

Opširnijom uvodu u ovom tekstu namjera je bila da se pokuša prezentirati jedno realnije stanje današnjih mogućnosti pri interpretaciji odnosa butmirske i podrinjske varijante vinčanske kulture kao nosioca rane metalur-

¹⁰ Dimitrijević 1979, PJZ IV, 193-234.

¹¹ Benac 1950, 5-44: 1971, 138; Benac 1979, 16.

¹² Čović 1976, 105-115.

¹³ Garašanin 1991, 5-22.

¹⁴ Šljivar i dr. 2006, 251-266.

¹⁵ Jačanović 2009, 25-35; Escedy 1990, 209-231.

gije, te na osnovu najnovijih istraživanja, hronološki položaj kasnog neolita centralne Bosne u odnosu na ranoeneolitske kulturne grupe.

Prije nego što predemo na definiranje fizionomije nekih razdoblja egzistencije butmirske kulture, posebno njenog posljednjeg stupnja, dat ćemo nekoliko važnih podataka o nalazištima ruda zlata, bakra i žive, koja su zasigurno imala veliki značaj za pojavu rane metalurgije u centralnoj Bosni, odnosno, za početak postneolitske etape butmirske kulture.

Do sada je u Bosni i Hercegovini otkriveno više od deset vrsta zlatonosne rude. Nalazišta zlatonosne kvarcne žile, u kojima, pored kvarca i karbo-nata, ima i minerala bakra, koncentrirana su posebno u centralnoj i istočnoj Bosni (okolina Travnika, Kiseljaka, Busovače, Foče, Ustikoline i dr.). Ležišta piritne zlatonosne žile poznata su iz okoline Fojnice, Novog Travnika i na planini Vranici. Iz okoline Kreševa poznate su tetraedritne rude. Zlatonosni konglomerati nedavno su otkriveni u okolini Prače i Renovice. Okolina Vareša poznata je po zlatonosnim i srebronosnim baritima i kvarcno-halopiritnim rudama. Diluvijalno-aluvijalna ležišta zlata posebno su rasprostranjena u centralnom dijelu Bosne (planina Vranica, dolina rijeke Vrbasa, pa rijeke Lašve, Fojničke rijeke i Neretvice), dok se u istočnoj Bosni oko Srebrenice nalaze ležišta bogata mineralima antimona.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine bakar se javlja na razne načine. Još u davna vremena bilo je na hiljade nalazišta, gdje su prahistorijski rudari mogli podmirivati svoje potrebe. Najinteresantnija pojava koja je mogla privući pažnju već neolitskih populacija jeste pojava takozvanog samorodnog bakra. U okolini Višegrada u naslagama zelenih serpentina nalaze se zrna i iglice samorodnog bakra. U hematitnim slojevima u okolini Vareša nalazi se samorodni bakar u formi listova. Ova područja poznata su i po drugim rudama bakra. Tu je registrirano više od 50 nalazišta. Bakar je vađen i u rubnim područjima Srebrenice, Foče i na području Majevice. Na više tih nalazišta, uz kuprit, malahit i azurit primjećen je i samorodni bakar.

Živa, koja je neophodna za preradu zlata, nalazi se u rudama tetraedrita i cinobarita. Okolina Kreševa posebno je bogata njihovim ležištima, ali brojni su i u srednjem Podrinju. Zapravo, manja nalazišta rasprostranjena su po cijeloj Bosni i Herecegovini¹⁶.

U posljednjoj deceniji, arheološkim istraživanjima neolitskih naselja u centralnoj Bosni prikupljeni su brojni dokumenti koji su nam dali osnove za jedan posve drugačiji pristup u razumijevanju društveno-ekonomskih i kulturnih procesa kasnog neolita ovih prostora.

U periodu od 1998. do 2002. godine, u više kampanja, vršena su sondažna istraživanja poznatog neolitskog naselja Butmir kod Sarajeva. Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa, Sarajevo u saradnji sa Zemaljskim muzejem Bosne i Heregovine vršio je nadzor radova na izgradnji trase novog puta Ilidža-Hrasnica. Arheološkim istraživanjima rukovodila je autorica ovog teksta. Građevinski radovi obuhvatali su sjeve-

¹⁶Ramović 1999, 9-18.

roistočno rubno područje neolitskog naselja Butmir, arheološkog spomenika tada nulte kategorije, a koji je danas obilježen kao nacionalni spomenik. Ti radovi djelimično su zahvatali i sredinu neolitskog tela koji je uglavnom istražen ranije. Prema jugu trasa puta je prelazila preko, još i danas, obradivih njiva.

Prvih zimskih dana 1999. godine na dijelu trase novog puta, s lijeve strane potoka Tilave, na oranicama poznatim pod imenom Bare, rovokopačem su otkriveni ostaci prahistorijskog naselja. Građevinski radovi su na tom dijelu zaustavljeni, a arheološka ekipa je u toku dvije sedmice izvršila zaštitno-sondažna istraživanja. Uslovi za rad su bili veoma teški zbog snijega i hladnoće (Sl. 1).

Sl. 1 *Pogled na centralni dio prostora neolitskog naselja Butmir istraživanog 1893-1896 (foto: T. Mijatović s lokaliteta Bare prilikom iskopavanja, januar 1999. godine)*

Pored arheoloških ostataka mlađih prahistorijskih epoha, otkriveni su ostaci neolitskih zemunica, vanjska ognjišta i krupnim riječnim oblucima popločane ulice, između građevinskih objekata. Moramo naglasiti da su arheološki ostaci bili znatno devastirani mašinskim radovima na trasi, pa je zbog toga, vjerovatno, pokretni arheološki materijal bio slabo zastupljen, ali tome je mogla doprinijeti i prevelika vlažnost terena. Nalazi keramike uglavnom su pripadali loncima grube izrade, a nekoliko crnopoliranih fragmenata fine keramike asociraju na pripadnost kasnoj fazi kakanjske ili početnoj fazi butmirske kulture.

Sl. 2 Presjek neolitske zemunice u kojoj su otkrivene bakrene perle.
Iskopavanja na lokalitetu Bare 1999. godine. (foto: T. Mijatović)

Na dnu jame jedne zemunice (Sl. 2) koju smo uspjeli dokumentovati samo u profilu, otkrivene su u sloju gari sitne „perle“ bakra. Pokušali smo ih izolovati iz gari i ostataka nagorjelog drveta, ali sve su se raspale pri dodiru i od njih je ostala samo intenzivno zelena boja zemlje. U toj istoj zemunici nađena je neolitska keramika.

Novo arheološko nalazište leži na pleistocenskoj terasi nadmorske visine 499,5 m. Dakle, isto kao i neolitski tel Butmir od kog je udaljeno nešto više od 300 metara.

Nekih desetak metara južnije od sondažnih istraživanja, u pravcu korita rijeke Željeznice, mašinom su otkrivena tri polukružna rova s tragovima palisada. Nažalost, i ovi objekti su bili znatno oštećeni. Ostale su samo sačuvane osnove rovova, a u profilima se mogla vidjeti njihova prvobitna dubina. Između rovova protezao se slobodan prostor u širini oko 9 m. U neolitskom sloju u profilima nađeno je nekoliko fragmenata grube keramike. Tu su samo zastupljeni lonci i cjediljke. Shodno položaju rovova, možemo zaključiti da su služili za zaštitu od poplava rijeke Željeznice, a palisade su mogle biti u funkciji obora za domaće životinje. Izgleda da smo na ovom iskopu naišli na periferiju već poznatog neolitskog naselja Butmir. Sam tel, ranije istražen, vjerovatno je bio centar naselja, a zaštitni rovovi ne samo da su štitili naselje već su zasigurno bili u funkciji zaštite i obradivih površina.

Otkriće zaštitnih rovova i bakarnih perli u neolitskoj zemunici bilo je dovoljno indikativno da se ponovo detaljno analiziraju svi arheološki dokumenti prikupljeni na ranijim istraživanjima na lokalitetu Butmir, i da se, u što skorije vrijeme, organizira multidisciplinarno istraživanje naselja butmirske kulturne grupe, odnosno kasni neolit centralne Bosne.

Reviziona kabinetska i terenska istraživanja Butmira dala su nekoliko potpuno novih i značajnih podataka, koji butmirsku kulturnu grupu mogu uvrstiti u hronološki red s drugim velikim neolitskim kulturama jugoistočne Evrope, a koje su već poznavale proizvodnju bakra.

Pokretni arheološki materijal sa starijih istraživanja pokazuje da je prisustvo vinčanske kulturne grupe u Butmiru mnogo intenzivnije nego što se o tome uobičajeno misli, i da su se te dvije kulture susrele već u svojim ranima fazama. Tu su, prije svega, brojni fragmenti keramike (Tab. 1, 1-8) i figuralna plastika (Tab. 2, 1-5, figurina sa Sl. 6 nađena je na Fortici sjeverno od Sarajeva) sa sumarnom predstavom lica i rukama u obliku patrljaka. Ovdje prezentiramo samo jedan mali broj primjera bez statističkih podataka, koji dokumentuju vezu ovih kultura kroz čitavo trajanje života u neolitskom naselju Butmir.

Poseban značaj imaju posude malih dimenzija, debelih stijenki i grube izrade (Tab. 3, 1-2; 4-5) te jedan fragment kalupa od sitnozrnog pješčara (Tab. 3, 3). Neosporno je da ovi predmeti stoje u direktnoj vezi sa livenjem metala, najvjerovatnije bakra, i to u samom naselju Butmir.

Mnogo godina nakon prvih iskopavanja na Butmiru, 1979. godine vršena su druga sistematsko-zaštitna istraživanja, na prostoru gdje je danas lociran Poljoprivredni institut za istraživanje i razvoj, u saradnji Zemaljskog muzeja i Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Sarajeva. Radovima je rukovodio B. Marijanović, ali rezultati istraživanja nisu nikada objavljeni. Da bi opservirali u svojim istraživanjima i ovaj rad, koristili smo terensku dokumentaciju pohranjenu u Zavodu i pokretni arheološki materijal iz zbirke Zemaljskog muzeja, pa ovdje možemo ukratko izložiti za nas najzanimljivije rezultate.

U prvom kulturnom sloju otkriveni su ostaci jednog nadzemnog objekta pravougaonog oblika, dimenzije 6x10 m. Pokretan arheološki materijal nije bio brojan i zastupljen je uglavnom keramikom grube fature. Iz te grupe keramike izdvojili smo fragmente ukrašene urezanim linijama (Tab. 4, 1-6) na isti način kao što je slučaj s tri fragmenta badenske kulture nađenih u Alihodžama kod Travnika¹⁷. Vrlo sličan način ukrašavanja keramičkog posuda zastupljen je i u keramografiji neolitskog naselja Nebo kod Travnika, i to u prilično velikom broju¹⁸.

U slijedećem otkopu istog kulturnog sloja otkrivena je slabo očuvana podnica, ali s dobro očuvana tri ognjišta uz južnu ivicu. Zapravo, sačuvana je samo njihova substrukcija od kamena i šljunka (Sl. 3). Pokretni arheološki

¹⁷ Benac 1950, 5-44, Tab. 4, 1-3.

¹⁸ Benac 1952, Tab. 6, 3, 4a i 4b, 6; Tab. 7,3.

Sl. 3 *Ostaci podnice i tri ognjišta pravougaone nadzemne građevine. Iskopavanja na neolitskom lokalitetu Butmir 1979. godine. (foto: T. Mijatović)*

materijal se nije razlikovao od materijala u prethodnom otkopu, pa pretpostavljamo da osnova ovog objekta predstavlja stariju fazu onog otkrivenog u gornjem sloju. Ostala dva otkopna sloja dala su samo pokretni arheološki materijal bez ikakvih tragova građevinske djelatnosti. Fragmenti keramike vrlo su usitnjeni, ali na osnovu urezanih linearnih ukrasa, crnoglačane površine, profilacije i fature možemo je hronološki opredijeliti u fazu Butmir III, kad se već osjeća stagnacija u ornamentalnom stilu, ali i utjecaji vinčanske kulturne grupe (bikonične zdjele oštrije profilacije i zadebljalog oboda).

Revizionna sondažna istraživanja izvršena su 2002. godine u okviru zajedničkog projekta Zemaljskog muzeja i Njemačkog arheološkog instituta¹⁹. Iako su ova istraživanja bila malog obima (otvoren je samo profil tela na kojem je precizno praćena vertikalna stratigrafija), pružila su jasniju sliku

¹⁹ Hofmann i drugi 2009, 138-154.

o starijem iskopanom, stratigrafski neodređenom materijalu, i prvi put smo dobili, na osnovu ^{14}C analize, jedan apsolutni datum starosti neolitskog naselja Butmir, a to je 4800. godina pr. n. e. koja se odnosi na život u fazi kulture Butmir II, odnosno u vrijeme njenog punog procvata. Analiza keramičkih ostataka pokazala je prisustvo vinčanske kulturne grupe u donjim slojevima faze Butmira III, a početak naseljavanja ovog prostora u fazi Butmir I.

I nakon ovog izlaganja, što se tiče definicije kasne faze butmirske kulture, i pored vrlo zanimljivih novih podataka, čitav problem je ostao još veoma složen, kako s teoretskog stanovišta, tako i sa analize arheoloških dokumenata.

Dugogodišnja, multidisciplinarna istraživanja u okviru projekta „Arheološka istraživanja naseljavanja centralne Bosne u kasnom neolitu“, koja se realizuju u saradnji bosanskohercegovačkih i njemačkih stručnjaka, dala su veoma kompleksnu sliku o višeslojnom neolitskom naselju Okolište kod Visokog i nekoliko novih podataka o ranoeneolitskim doseljenicima. Ovo naselje, po obimu veliko (jedno od najvećih tel-naselja u jugoistočnoj Evropi), izvanredno prezentira svu složenost razvoja butmirske kulture, i još zornije, nego što je to slučaj s ostalim do sada istraženim naseljima, pokazuje da se u centralnoj Bosni nije razvijala samo jedna regionalna kultura već jedna značajna neolitska civilizacija.

Sistematsko iskopavanje Okolišta potvrdilo je rezultate zaštitnih istraživanja Butmira. I ovo naselje, locirano na pleistocenoj terasi na lijevoj obali Bosne, bilo je zaštićeno s nekoliko rovova i palisada. Dobro očuvani ostaci kuća i drugih objekata pružili su bogatu dokumentaciju o organizaciji života unutar naselja i u samim kućama. Učešćem brojnih stručnjaka pomoćnih nauka, rekonstruirani su ekonomski potencijali za razvoj neolitske privrede u Visočkom bazenu. U gornjim slojevima naselja sporadično je nalazena keramika badenske kulture (urezani ornament i barbotin ukras na loncima grube fature, oštro kaneliranje i dinjasto narebreni trbuh kod fine keramike), što potvrđuje da se badenska etnička grupa širila dolinama rijeka duboko u unutrašnjost Bosne.

U kampanji 2008. godine terensko-istraživačkim radovima zahvaćena su i tri manja lokaliteta koja geografskim položajem pripadaju Visočkom bazenu, a nisu suviše udaljena od Okolišta.

Lokalitet Zagrebnice kod sela Donje Papratnice, smjestilo se uz lijevu obalu Bosne, nizvodno od Okolišta na 2 kilometra udaljenosti. Ovo arheološko nalazište od ranije je poznato kao neolitsko naselje kakanjske i butmirske kulture. U toku istraživanja, iznad bogatog butmirskeg sloja s dobro očuvanim ostacima kuća, otkrivena su 4 spaljena groba. Kod jednog su spaljeni ostaci položeni u lonac grube fature i u donjem dijelu trbuha ukrašen barbotinom, kao što je to čest slučaj kod lonaca badenske kulture²⁰, a kod tri ostala groba spaljene kosti su direktno položene u jamu manjih dimenzija. Razdaljina između njih je bila samo nekoliko metara, i evidentno je da se nekropola

²⁰ Dimitrijević 1979, PJZ III, 193-234.

širi prema sjeverozapadu, jer je jedan grob, zapravo, otkriven u tom profilu našeg iskopa. Priloga u grobovima nije bilo. Lonac-urna je ukopan u spaljene ostatke butmirske kuće, pa možemo zaključiti da je naseljavanje ove nove populacije uslijedilo odmah po prestanku života u butmirskom naselju. Da su kulturni događaji približno tekli tako, to nam dokazuje i do 1 metar debeo sloj kuluvijalnog nanosa, koji prekriva gotovo čitav ostatak naselja (veći dio naselja je uništen izgradnjom puteva Visoko-Zenica).

Nekih 100 metara sjevernije od našeg iskopa, na trasi novog autoputa, mašinom je otkrivena veća ovalna jama, ispunjena intenzivnom gari, u kojoj je nađeno nekoliko fragmenata keramike, ukrašenih geometrijskim poljima, izvedenim ubodima, s bijelom inkrustacijom, što je odlika kostolačke kulture već nama dobro poznate u sjevernoj Bosni²¹. Nađen je i veći broj kremenih od-bitaka i nekoliko retuširanih alatki. Dalja istraživanja ovog nalaza nisu bila moguća jer jama zalazi ispod ceste savremenog naselja Donja Papratnica.

Malo neolitsko naselje na uzvišenju Kundruci u selu Radovlje, smješteno na desnoj obali manje rijeke Radovljanke, pritoke Bosne (uvire u Bosnu na sjevernoj strani neolitskog naselja Okolište), dalo je nekoliko veoma zanimljivih podataka, prije svega o rudarenju njegovih stanovnika. Tu se u samom naselju, iz fluvijalnih naslaga, vadio gorski kristal, koji se skriva u formi kvarcnih većih oblutaka. Život se ovdje odvijao u vrlo kasnom neolitu, u vrijeme kada se možda već završio intenzivan život u Okolištu. Termin zakašnjeli neolit ovdje bi u potpunosti odgovarao. U keramici se osjeća izrazita stagnacija u sistemu ukrašavanja fine keramike, koja je slabo zastupljena u odnosu na grubu keramiku. Kvarcne naslage u obljižnjim brdovitim predjelima što se pružaju prema Busovači imaju dosta bogate žile zlata, pa nije isključeno da je i to zanimalo neolitske stanovnike Kundruka, i možda su, zbog djelatnosti vezane za prikupljanje zlata, podigli ogromnu kuću, kakva do sada nije bila poznata i na neolitskim naseljima u Bosni.

Prahistorijsko nalazište Donje Moštre, u istoimenom selu, locirano na blagom uzvišenju uz lijevu obalu Bosne, uzvodno od Okolišta na udaljenosti manjoj od 1 kilometra, u literaturi je bilo registrovano kao neolitsko naselje s kraja kakanjske i početka butmirske kulturne grupe²². Naime, S. Perić je devedesetih godina prošlog stoljeća vršio manje sondažne zahvate na dijelu ovog terena uz potok koji se ulijeva u Bosnu, danas samo kad ima vode u kišnim periodima. Sistematsko-sondažnim iskopavanjima tokom kampanje 2008. godine, u centralnom dijelu uzvišenja otkriveno je višeslojno eneolitsko naselje. Na osnovu tipološke analize keramike, figuralne plastike, kalupa za livenje i jednog bakarnog šila, za sada možemo reći da antropogeni depoziti pripadaju vremenu od druge polovine 5. milenija pa do kraja 4000. godine pr. n. e. Nakon jednog kraćeg hijatusa isti prostor naseljavaju nosioci vučedolske kulture.

²¹ Benac 1962, 21-40.

²² Perić 1995, 26.

Za sada je ovo prvo slojevito naselje eneolitske epohe u centralnoj Bosni²³. Kalupi i šilo pripadaju sloju vučedolske kulture tako da ni ovdje, bar za sada, nemamo pouzdanih podataka o rudarskoj ili livačkoj djelatnosti u slojevima starijih eneolitskih kultura.

Paralele za materijal iz slojeva ranog eneolita možemo tražiti na nalazištima sjeveroistočne²⁴ i sjeverne Bosne²⁵, ali svakako još upečatljivije na naseljima badenske kulture u panonsko-podunavskom prostoru (badenski horizont u Vučedolu, Bapskoj i Sarvašu)²⁶. Fina kanelirana keramika ovdje je rijetko zastupljena. Dominiraju duboki urezi grubo izvedeni, gotovo žljebljeni. Detaljna analiza nalaza svakako će dati mnogo više pouzdanih podataka o fizionomiji kultura novih naseljenika u centralnoj Bosni.

Geomagnetskom prospekcijom, koja je prethodila sistematskim iskopavanjima u Donjim Moštama, otkriveni su ostaci jedne velike apsidalne kuće i drugi nadzemni objekti pravougaonog oblika, što ovaj lokalitet dovodi u hronološku vezu sa Vučedolom, Sarvašom i Gomolavom, gdje je dokumentovan tradicionalan, balkanski oblik bivstvovanja na jednom mjestu, u nadzemnim kućama građenim po već određenom kanonu. Kasnoneolitski supstrat butmirske kulture svakako je utjecao na ovaj način života, pored tradicije koje su nove populacije mogle donijeti sa sobom.

Dakle, u Visočkom bazenu, na jednom sasvim suženom prostoru uz lijevu obalu rijeke Bosne (Okolište i Donje Moštre) možemo pratiti život u kontinuitetu – badenska populacija ovdje zatiče visoku civilizaciju butmirske kulturne grupe, koja je sada poznata po dugoj tradiciji izvanrednih graditeljskih vještina, a od ranije kao kultura visokih duhovnih vrijednosti. Autohtono i novo stanovništvo jedni drugima se prilagođavaju, ne mijenjajući mnogo koncept života. Znatna promjena se osjeća samo u keramografiji, što ne iznenađuje s obzirom na to da su ovi proizvodi podložni nekoj vrsti mode u prahistorijsko doba. Svakako, ovom konstatacijom ne želimo potcijeniti kulturno-historijski značaj keramike, ali moramo imati u vidu da su podjele epoha neolita i eneolita na kulturne grupe samo na osnovu analize keramičkih proizvoda, danas vrlo diskutabilne.

Tek razvojem metalurgije, odnosno pojavom vučedolske kulturne grupe, i u centralnoj Bosni dolazi do ekonomsko-društvenih promjena, što je već ranije dokumentovano na gradinskim nalazištima (Debelo brdo, Fortica, Ilinjača, stari grad Visoki, Dobrinje, Alihodže) i naučno obrađeno²⁷. Ovdje je

²³ Prahistorijsko naselje Donje Moštre leži pod savremenim oranicama i većim dijelom je dobro očuvano. Dio naselja uz sam rub korita rijeke vjerovatno je urušen djelovanjem vode. I ovdje, kao i na Okolištu, imamo izuzetnu priliku za iskopavanja slojevitog, gotovo intaktnog, arheološkog lokaliteta od velikog značaja za našu nauku, pa svakako treba naći mogućnosti za organiziranje obimnijih sistematskih, multidisciplinarnih istraživanja.

²⁴ Petrović 1925, 137-140.

²⁵ Benac 1956, 146-166; 1962, 21-40; 1979, 15-36.

²⁶ Dimitrijević 1979, 193-234.

²⁷ Čović 1966, 9-17; 1976, 105-115; 1983, 103-113; Benac 1950, 5-44; 1963, 25-31; Dimitrijević 1979, 267-341; Marijanović 1992, 31-41.

riječ o kasnoj fazi vučedolske kulture (južnobosanski tip ili tip Debelo brdo), dok u Donjim Moštrama možemo računati i s jednom starijom fazom ove kulturne grupe. Tipološka analiza keramike pokazuje jake srodnosti s lokalitetima na području Panonije. Ukrašavanje, u tehničkom smislu, uglavnom se nalazi u znaku urezivanja. Pored uobičajenih formi posuda pojavilo se i nekoliko markantnih oblika, kao što je predmet piramidalne forme, ukrašen urezanim trouglovima koji vjerovatno predstavlja postolje neke figurine ili svijecnjaka, a može biti i poklopac pikside, te jedan veoma bogato dekorisan sedlasti ili „kretsko-mikenski“ žrtvenik koji bi mogao pripadati ranoklasičnoj fazi vučedolske kulture. Figuralna plastika zastupljena je samo jednim primjerkom i, po formi i dekorativnim ornamentima na odjeći, može se hronološki vezati za slavonsko područje klasične faze vučedolske kulture, dok kalupi i bakarno šilo pokazuju odlike njene starije faze. Isto tako, izbor prostora za naseljavanje na uzvišenom priobalnom dijelu rijeke Bosne, formiranim antropogenim ostacima prethodnih kulturnih grupa, ukazuje na rano prisustvo vučedolske kulturne grupe u centralnoj Bosni.

Po svemu sudeći, eneolitske migracije samo su u prvim naletima imale rušilački karakter. O tome nam svjedoče, na kasnoneolitskom naselju Okolište, brojni ostaci kuća koje nisu uništene požarom, niti nekim drugim rušilačkim djelovanjem.

I dalje nam ostaje otvoreno pitanje da li je rana metalizacija zahvatila i centralnu Bosnu u vrijeme razvijene butmirske kulture ili bar na njenom samom kraju. Očigledno je da početak metalizacije nije tekao istim tempom na cijelom Balkanu, pa je još i danas teško odrediti hronološku granicu između neolita i eneolita u brojnim kulturnim regijama. Problem rane metalizacije u centralnoj Bosni treba posmatrati u kontekstu događanja u vinčanskoj kulturi, posebno u njenoj podrinjskoj varijanti.

Već više desetljeća vlada mišljenje da je vinčanska kultura u toku svog širenja iz Male Azije na balkansko-podunavsku oblast bila upoznata s osnovnim metalurškim procesima obrade i dobivanja bakra, što je i potvrđeno najnovijim istraživanjima u Srbiji²⁸. Prahistorijsko naselje Gornja Tuzla pripada podrinjskoj varijanti vinčanske kulture i najmanje od početka vinčansko-pločničke faze može se determinirati kao eneolitska²⁹. Kad je u pitanju tuzlansko područje istočne Bosne, danas već možemo, dublje u prošlost, pomjeriti granicu između neolita i eneolita. Naime, u ljeto prošle godine pri građevinskim radovima na Trgu Slobode u samom centru grada Tuzle, gdje je 1903. godine vršio zaštitna istraživanja V. Ćurčić³⁰, mašinom je otkopana veća sonda do dubine od oko 4,5 m³¹. U sjevernom profilu sonde moglo se vidjeti gusto naslojavanje stambenih horizonata. Iz svih horizonata prikupljen je ogroman broj fragmenata keramike, nekoliko kamenih sjekira i veći broj

²⁸ Šljivar i dr. 2006, 251-266.

²⁹ Čović 1961, 128.

³⁰ Ćurčić 1908, 77-90.

³¹ Ova istraživanja obavljao je Mirsad Bakalović iz Muzeja istočna Bosna, a ja sam bila pozvana samo na jedan dan zbog konsultacija.

kremenih artefakata i odbitaka. Iz keramičkog fundusa, u kome su najbrojnije zastupljene velike posude za izoljavanje vode, izdvojili smo i više fragmenata fine keramike iz najdonjih slojeva, koja se hronološki veže za vinčansko-tordošku fazu, unutar vinčanske kulturne grupe. Pored ovih nalaza bilo je nekoliko fragmenata dna manjih posuda s ostacima rastopljenog bakra. Na ovom terenu 1903. godine nađena je manja posuda s ostacima metala (Tab. 2, 6). Za nas je bilo još zanimljivije otkriće ogromne količine minerala azurita oko vatrišta, u mlađim i starijim kulturnim slojevima. Tako smo ovdje dobili dva veoma važna podatka: prvo, da je u Tuzli prahistorijsko naselje nastalo još u vinčansko-tordoškoj fazi, unutar vinčanske kulturne grupe, i drugo, da su stanovnici tog starijeg naselja poznavali metalurške procese dobijanja bakra. Već smo naprijed napomenuli da ležišta azurita ima na Ozrenu, a na području Majevice poznata su ležišta minerala malahita.

U selu Zupčići kod Goražda³², na gornjoj terasi desne obale Drine, na lokalitetu Lug otkriveno je manje prahistorijsko naselje, hronološki određeno u kraj vinčansko-tordoške faze u okviru vinčanske grupe U revizionoj analizi keramičkih ostataka, prikupljenih sa zaštitnih istraživanja, otkrivena je jedna manja posuda debelih zidova i grube izrade, vjerovatno dio pribora za livenje metala (Tab. 4, 7). To nas je navelo da sistematski rekognosciramo teren i pokušamo odrediti njegov prostorni obuhvat i mogućnosti za dalja istraživanja. Ustanovili smo da se naselje širi i na donju riječnu terasu, i to na prilično velikoj površini koja se danas koristi isključivo u agrarne svrhe. Po površini smo prikupili veći broj fragmenata keramike koja po fakturi i profilaciji pripada vinčansko-pločničkoj fazi. I među ovim materijalom bilo je fragmenata manjih posudica vrlo debelih stijenki.

Lokalitet Lug ima poseban značaj za rješenje našeg pitanja o pojavi rane metalurgije bakra u regiji prostiranja butmirske kulturne grupe, pa bi ovdje trebalo što prije poduzeti sistematska iskopavanja. Zahvaljujući otkriću ovog naselja za sada je određena krajnja granica prostiranja prema jugu podrinske varijante vinčanske kulture. U geografskom pogledu, Lug nije mnogo udaljen od neolitskog naselja Butmir. Prirodni putevi između ova dva naselja vrlo su povoljni za komunikaciju. Duž tih puteva (savremeni put Foča-Sarajevo preko Trnova) sporadično se nalaze predmeti neolitskih i eneolitskih kulturnih obilježja (Sl. 4) U selu Budnju nedaleko od Miljevine, sedamdesetih godina prošlog stoljeća otkriveno je prahistorijsko kultno mjesto u pećini Ledenjači³³, koje se sadržajima graviranih crteža može vezati za vinčansku i butmirsku kulturu, kao i za eneolitske kulture. Brojni simboli plodnosti ugravirani u stijene pećine zasigurno su imali veliki značaj za brojne populacije na širem području. Na ovakvom mjestu mogli su se, u određeno

³² Benac 1959, 55-65.

³³ Kajmaković 1976, 23-34; Čović 1978, 40-53; Basler 1980, 65-76; U članku autor iznosi podatke i o crtežima poznatim pod nazivom „Stijena pod pismom“, selo Žlijeb, sjeverno od Višegrada. I ovdje se neki crteži ugravirani na stijeni mogu dovesti u vezu sa eneolitskim i neolitskim kulturama, posebno svastike i sansvastike. Oba ova lokaliteta lično sam obilazila u više navrata i radila na dokumentaciji crteža.

Sl. 4 Kameni čekići, slučajni nalazi iz okoline Trnova- kasnoneolitsko doba ili epoha eneolita (foto: T. Mijatović)

doba godine, prikupljati prahistorijski ljudi i iz veoma udaljenih krajeva. Svakako, i ovo nalazište u budućim istraživanjima zaslužuje posebnu pažnju.

Umjesto zaključka samo još nekoliko napomena:

Podaci koji su ovdje izneseni ne pružaju još dovoljno argumenata u prilog teze da su nosioci butmirske kulturne grupe, makar i u veoma ograničenom obimu, poznavali osnovne procese metalurgije bakra. Ali svakako se vrijedi držati ove pretpostavke, jer bi se možda novim terenskim istraživanjima, na području istočne Bosne, posebno na već poznatim prahistorijskim naseljima u centralnoj Bosni (Okolište, Donje Moštre) i detaljnim rekognosciranjem terena između Goražda i Sarajeva, moglo dokazati da je jedan od važnijih puteva prodora rane metalurgije u centralnu Bosnu bilo Podrinje. Ukratko, ne trebamo izgubiti iz vida mogućnost da su nosioci podrinjske varijante vinčanske kulture, za koju smo dokazali da je već u samom svom nastanku bila upoznata s procesima metalurgije bakra, prenijeli to svoje znanje u butmirski kulturni krug, odnosno na prostore centralne Bosne prije pojave klasičnih eneolitskih kultura³⁴.

³⁴ Značajnu i gotovo tradicionalnu ulogu imala je rijeka Drina, odnosno njena dolina, u širenju kulturnih utjecaja panonskog područja u unutašnjost Balkana i u kasnijim

Summary

A Contribution for studies of the early Metallurgy of the Central Bosnia

This article is an attempt to prove, on the basis of objective assumptions that have been derived from the archaeological documents produced by revision and systematic research of late Neolithic and manifestation of early Eneolithic cultures in the central Bosnia, that the process of early metallization affected this area in the period of Butmir Culture.

We have to especially pay regard to the revision excavations of the Butmir site near Sarajevo. All our knowledge about the size of the site where the Neolithic settlement was stationed, chronologically defined relations with other related settlements and cultural groups, so that a relative and an absolute chronology, was based, for a long time, on the results of the archaeological excavations from 1893-1896. Revision analysis of those older data and results of the new excavations give us information that the inhabitants of Neolithic Butmir were familiar with the initial exploitation of copper. They could have received this knowledge from the holders of the Podrinje variant of Vinča culture. Life was organized in and around overhead houses after the classical phase of Butmir culture, which mainly characterized this site.

Directions of the influences or even the penetration of the Podrinje variant of Vinča culture as a holder of early copper metallurgy into the area of Central Bosnia are logical and relatively well documented.

The latest archaeological research in Visoko basin opened question of interpretation of settling of early eneolithic groups in Central Bosnia and their relation towards the autochthonous substrate of Butmir. In that context, excavations on the sites of Okolište, Donje Moštre and Zagrebnice have a great importance, especially because we expect much more information by future interdisciplinary researches.

Literatura

- Benac, A.* 1959, Dvije neolitske stanice kod Gorazda. ČGT III, 1959, 55-65.
Benac, A. 1971, Obre II – Neolitsko haselje butmirske grupe na Gornjem polju. GZM, n. s. A.
Benac, A. 1956, Prahistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n.s. A, XI, 1956, 146-166.
Benac, A. 1962, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture. GZM n. s. A, XVII, 1962, 21-40.

periodima prahistorije (badenska, badensko-kostolačka, vučedolska kultura itd); Garašanin 1973, 220-235; Zotović 1978, 43-51.

- Benac, A.* 1980, Eneolitsko doba u Bosni i Hercegovini. – neka nova razmatranja. GZM n. s. A, XXXIV, 1979 (1980), 15-36.
- Benac, A.* 1964, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo. Veselin Masleša, 1964.
- Benac, A.* 1950, Istraživanje prehistorijskih nalazišta u dolini Bile. GZM n. s. IV-V, 1949-1950, 5-44.
- Benac, A.* 1952, Prahistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture. Ljubljana, Univerzitet u Ljubljani, Arheološki seminar, 1952. (T. VI, 1, 4a i 4b; T. VII, 3)
- Benac, A.* 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca. Prilozi za izučavanje istorije Sarajeva I, 1963, 25-31.
- Benac, A.* 1983, La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouveaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest, Godišnjak XXI/19, 37-46.
- Čović, B.* 1961, Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM n. s. A, 79-139.
- Čović, B.* 1999, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni Hercegovini, Radovi sa simpozija Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do Početka XX vijeka, Zenica, 1999, 57-88.
- Čović, B.* 1978, Velika gradina u Varvari – I dio (Slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba. GZM n. s. A, XXXII, 1977 (1978), 5-175.
- Čović, B.* 1983, Eneolitski supstrat. PJZ IV, 1983, 103-113.
- Čović, B.* 1976, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni. Godišnjak XIII; CBI, 1976, 105-115.
- Čović, B.* 1966 Novi podaci o praistorijskom naselju „Gradac“ kod Kotorca. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II, 1966, 9-17
- Čović, B.* 1978, Izvještaj o sondažnim iskopavanjima na ulazu u „Ledenjaču“, Elaborat „Gornje Podrinje u doba Kosača“, sv. V, Sarajevo, 1978, 40-53.
- Čurčić, V.* 1908, Prilozi poznavanju prahistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u Bosni i Hercegovini, GZM XX, 1908, 77-90.
- Dimitrijević, S.* 1979 Badenska kultura, u: PJZ, 193-234.
- Dimitrijević, S.* 1979, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, u: PJZ III, 1979, 267-341.
- Escedy, I.* 1990, On the early development of prehistoric metallurgy in Southern Transdanubia, Godišnjak XXVII, CBI, 1990, 209-231.
- Garašanin, M.* 1947, Položaj Butmira prema preistorijskim nalazištima u Srbiji. GZM n.s. II, 1947, 1-11.
- Garašanin, M.* 1973, Praistorija na tlu SR Srbije, Beograd 1973.
- Garašanin, M.* 1991, Verspätetes Neolithikum Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit In Südosteuropa (Kasni neolit, zakasneli neolit i početak eneolita u jugoistočnoj Evropi), Godišnjak XXIX, CBI 17, 1991, 5-22.
- Grbić, M.* 1956, Butmirska ekspanzija. GZM, n. s. XI, 1956, 237-245.
- R. Hofmann / Z. Kujundžić-Vejzagić / J. Müller / N. Müller-Scheeßel / K. Rassmann,* Prospektionen und Ausgrabungen in Okolište (Bosnien-Herzegowina): Siedlungsarchäologische Studien zum zentralbosnischen Spätneolithikum (5300-4500 v. Chr.). Ber. RGK 86, 2007, 41–212.

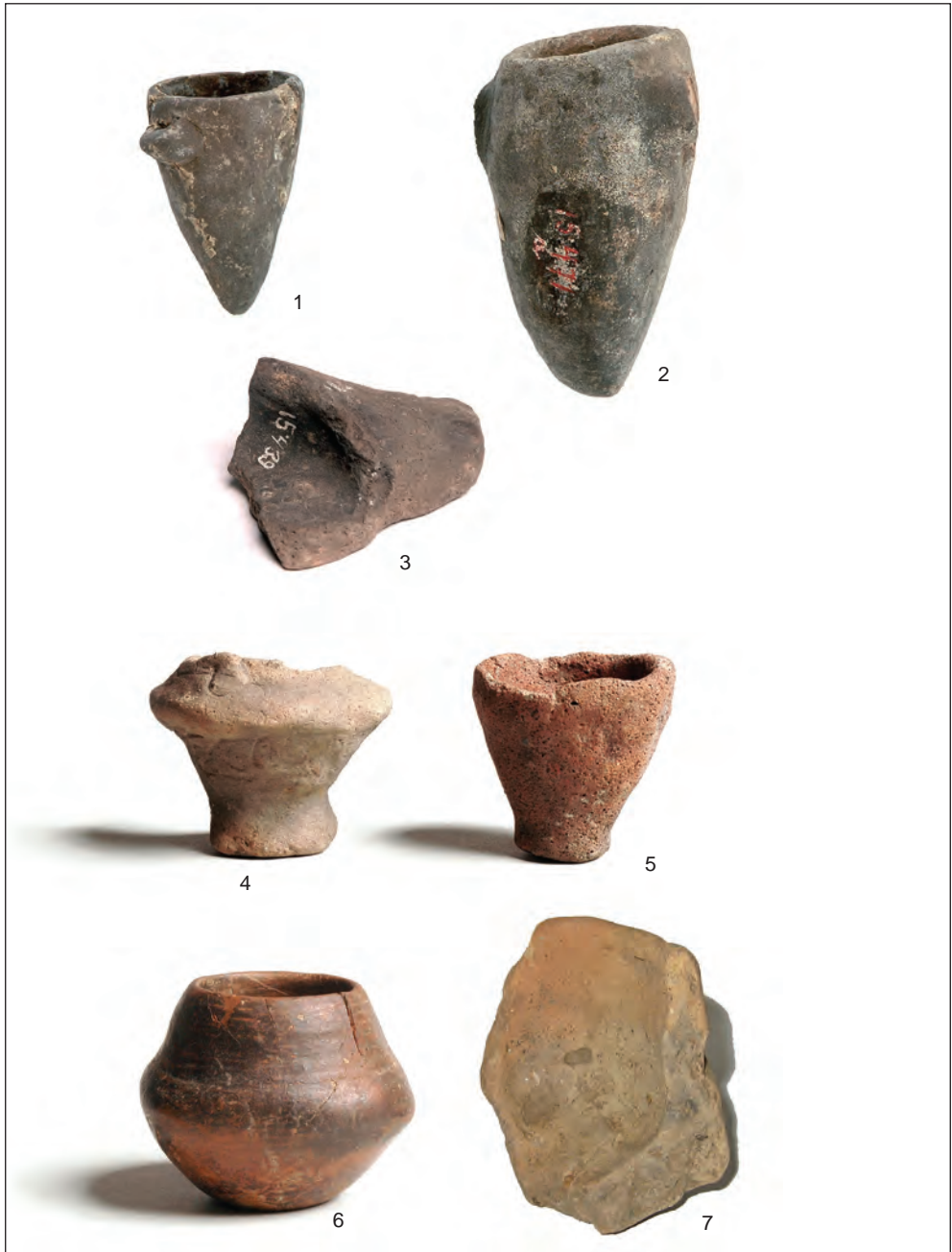
- Hoffmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Muller, M. / Muller-Schessel, N. / Rassmann, K.* 2009, Arheološka istraživanja naseljavanja centralne Bosne u kasnom neolitu. GZM 49/50, 2008/2009, 7-163 (u štampi).
- Jačanović, D.* 2009, Istočnobosanska ili podrinjska varijanta vinčanske kulture. ČGT 20, 2009, (u štampi).
- Kajmaković, Z.* 1976, Praistorijski crteži ispred pećine ledenjače. Elaborat „Gornje Podrinje u Doba Kosača“, sv. III, Sarajevo, 1976, 23-34.
- Marijanović, B.* 1981, Ravlića pećina (Peć, Mlini). GZM n. s. A, 35/36, 1981, 1-97.
- Marijanović, B.* 1992, Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali, Godišnjak XXX/28, CBI, 1992,1997, 31-41.
- Marijanović, B.* 2000, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale. Monografije, sv. 2, Filozofski fakultet u Zadru, Odsjek za arheologiju, Zadar, 2000.
- Perić, S.* 1995, Butmirska kultura, geneza i razvoj. Arheološki institut. Monografija 29, Beograd, 1995.
- Petrić, N.* 1978, Komunikacije u prehistoriji Jadrana. Materijali, XVI, Peć 1978, 21-42.
- Petrović, J.* 1925, Izvještaj o neolitskom naselju u Donjoj mahali kod Orašja na Savi. GZM XXXVII, 1925, 137-140.
- Ramović, M.* 1999, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SR BiH. Radovi, Zenica, 1999, 9-18.
- Srejović, D.* 1967, Danilo-Butmir-Lengyel, Starinar, n. s. XVIII/1967, Beograd, 1968,1-10.
- Šljivar D. / Kuzmanović-Cvetković, J./ Jačanović, D.* 2006 Belevode-Pločnik – New Contributions Regarding the Cooper Metallurgy in the Vinča Culture. Homage to Milutin Garašanin, SASA Special Edition, Beograd, 2006, 251-266.
- Zotović, M.* 1978, Uloga reke Drine u širenju Bodrogkersztur i Salcuta grupe. U: Simpozijum „Putevi i komunikacije u praistoriji, Peć 1978.“ Materijali XVI, Beograd 1980, 43-51.

Tab.1 1-8. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896),
 (foto: T. Mijatović)

Tab.2 1-5. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896); 6. *Fortica kod Sarajeva*
(foto: T. Mijatović)

Tab.3 1-5. *Butmir* (iskopavanja 1893-1896); 6. *Tuzla*; 7. *Lug*
(foto: T. Mijatović)

Tab.4 1-6. *Butmir* (iskopavanja 1979);
(foto: T. Mijatović)

Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom Blatu - preliminarno izvješće -

Snježana Vasilj / Melisa Forić
Mostar – Sarajevo

Lokalitet Desilo nalazi se u sklopu Parka prirode «Hutovo blato» u Hercegovini točnije u Bajovcima – općina Čapljina, tek 10–tak km istočno od magistralne ceste Metković – Mostar – Sarajevo. To je jedinstven submediteranski močvarni prostor smješten unutar tipičnog ambijenta hercegovačkog krša¹. Lokalitet je nazvan po vrelu Desilo, jednom od brojnih vrela i jezera koje nastaju na ovom prostoru zahvaljujući masi podzemnih voda rijeke Trebišnjice, najveće ponornice u ovom kraju.

S ukupnom površinom od oko 2 ha i značajnom dubinom, koja na pojedinim mjestima doseže i 10 m, Desilo je, kao vodeni kuk, duboko zavučeno između brda Pulica i Lopate, formiralo zaklonjen prostor, pogodan za prirodnu luku. Aktivna tijekom dužeg vremena, ova luka utjecala je na stvaranje jednog arheološkog pejzaža s gradinskim naseljem na brdu Lopata te nekropolom kojoj je posvećen ovaj rad. (Sl. 1)

Ovaj lokalitet je prvi put arheološki evidentiran još davne 1897. godine kada su u Hercegovini vršena prospekciona arheološka istraživanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i kada je registriran nalaz koplja datiranog u bron-

¹ Hutovo blato velika je močvarna zona u Hercegovini – južnom dijelu BiH. Od 1995. god. i Park prirode koji je između ostalog i međunarodno priznato stanište ptica močvarica registrirano pri UNESCO-u. Ukupna površina Hutova blata od 7411 ha s poluotokom Ostrovom, podijeljena je na dvije morfološke cjeline ispunjene velikom masom vode. Sjeverni dio zauzima Gornje Hutovo ili veliko Deransko jezero te čitav niz manjih jezera: Jelim, Škrka, Drijen i Orah te poluotok Karaotok. Za razliku od sjevernog južni dio Hutova blata zauzima Donje Hutovo ili Svitavsko jezero. Najvećim dijelom to je umjetna akumulacija koja je nastala reguliranjem podzemnih voda, podizanjem nasipa i izgradnjom hidroelektrane u jugoistočnom dijelu ove velike vodene površine. Međusobno ova jezera s rijekom Neretvom povezuje rijeka Krupa. Ona kao otoka Deranskog jezera s oko 15 m širine i do 5 m dubine, svojim 9 km vijugavim koritom teče prema rijeci Neretvi, a nekad, kao prirodni fenomen, i obrnuto od Neretve prema jezerima što ovisi o hidrološkim prilikama koje uvjetuju vode u delti Neretve i Jadransko more.

zano doba². Na osnovu slučajnog otkrića amfora i fragmenata amfora, koje su 1971. god. u doba niskog vodostaja s dna jezera izvadili mještani Miško Krešić i Vlado Obradović, te istraživačke kampanje koja je uslijedila 1972. godine, ovaj lokalitet je registriran kao podvodno arheološko nalazište³.

Sl. 1 Orto foto snimak lokaliteta Desilo Hutovo Blato sa ucrtanim pozicijama, podvodnog lokaliteta (1), nekropole (2) i gradinskog naselja (3); Svitavsko jezero – Hutovo Blato (4) (Foto: Geo-Data, Mostar)

² ALBiH, 3, 320; Fiala 1897; ovaj podatak nije moguće provjeriti po bibliografskoj jedinici koja je citirana u Arheološkom leksikonu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, knj.3. reg. 25. str. 320 (25.3), (Fiala 1897, 675.).

³ Atanacković-Salčić, 1981, 11-25.

Tom prilikom su u jezerskom pijesku registrirane dvije skupine amfora udaljene jedna od druge oko 20m, kao i srednjovjekovni čamac monoksil⁴. Iako se zbog važnosti nalazišta tom prilikom inzistiralo na njegovoj zaštiti, na tomu se nije ustrajalo. Devastacije su bile česte (posebno u periodu posljednjih ratnih događanja na ovim prostorima) i sigurno su lokalitetu nanijele veliku štetu. Zapravo su takve radnje bile razlog što je u proljeće 2007. god. došlo do prvih zaštitnih istraživanja, a koja su se u 2007. i 2008. godini zbog interesantnih nalaza pretvorila u sustavna. Pronađeni ostaci dva ilirska broda s teretom amfora iz 2. i 1. st. prije Kr., žigovi radionica na obodima amfora tipa *Lamboglia* 2, rimsko željezno koplje, sjekira s dvostrukim visokim zaliscima, te ulomci eneolitičke i brončanodobne keramike izvađene iz prapovijesnog sloja podvodnog lokaliteta, nesumnjivo govore u prilog potvrde o kontinuiranom tijeku života od prapovijesti do danas⁵.

Nekropola o kojoj je ovom prigodom riječ smještena je u podnožju gradinskog naselja – oko 300 m zapadno od jezera. Otkrivena je slučajno kada je Milenko Krešić, vlasnik zemlje u Bajovcima, prilikom izvođenja građevinskih radova zakačio područje nekropole pri čemu je otkriven grob od kamenih ploča. Sustavnim istraživanjima nekropole pristupilo se tijekom proljeća i ljeta 2007. godine⁶. (Sl. 1)

Nakon raščišćavanja terena na kojem je otkriven prvi od grobova konstatirano je da se radi o prostoru nekropole. Iako vidno devastiran građevinskim radovima, prostor je imao sačuvane obrise humke koju je činio nasip zemlje s većim i manjim lomljenim kamenjem. Zahvaljujući profilu s južne strane koji je otkriven pri građevinskim radovima, a na kom se nalazio početak grobnog prostora, bilo je moguće zaključiti da se u ovom slučaju radi o tumulu koji je inače poznat kao uobičajen način sahranjivanja na ovim prostorima od ranog brončanog doba pa do uspostave rimske vlasti⁷.

Prema zatečenom stanju, tumul je bio promjera oko 16 i visine oko 2,5 metra s određenim nagibom cijelog nasipa prema sjeveru, uslijed poljoprivrednih radova i izgrađenog seoskog puta preko same humke. Istraživanja su vođena po sistemu segmenata (u daljem tekstu: SGM), s ostavljanjem unakrsnog profila radi pouzdanijeg evidentiranja obrisa i konstrukcije samog tumula (Sl. 2). U procesu istraživanja uzeti su uzorci za analizu genetičkog

⁴Osim monoksila koji je nakon izvlačenja iz jezera označen kao srednjovjekovni, na cijelom lokalitetu nije pronađen niti jedan primjerak srednjovjekovne keramike.

⁵Vasilj / Forić 2008,19-38.

⁶Značaj istraživanja kako podvodnih tako i ovih kopnenih je prepoznalo i finansiralo Federalno ministarstvo kulture i sporta na čemu im se ovom prilikom najljepše i zahvaljujemo. Noslilac istraživanja bio je Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Posebne zahvale dugujemo obitelji Krešić koja nam je osigurala uvjete za uspješnom obavljanje istraživanja, kao i Zoranu Grizelju i Damiru Hadžiću za pomoć pri izradi dokumentacije.

⁷Truhelka 1895; Benac 1964; Čović 1964; Marović 1959; Čović 1983, Čović 1987, Marijan 2001; vidi: Naučni skup Sahranjivanje kod Ilira, 1979.

materijala⁸, kao i za analizu ¹⁴C⁹. U planu je i antropološka analiza skeletnog materijala ove nekropole.

Nakon skidanja površinskog sloja humusa u segmentima 1 i 4 naišlo se na veću koncentraciju kamena koja se prostirala uz sjeverni profil prema centralnom dijelu tumula, na visini od 1,70 do 1,90m u odnosu na prvobitnu površinu tla¹⁰ (Plan 1, Sl. 2, 2a). Konstrukcija je imala oblik elipse, a sačinjavalo je kamenje nepravilnog oblika od 20 do 80 cm veličine. Uz samu konstrukciju nađeno je više fragmenata amfora kakvi se u većim količinama nalaze i na terasama gradinskog naselja. Pored toga na više mjesta zamijećeni su tragovi gareži i paljevine.

Sl. 2 Grobna humka, sa vidljivom centralnom kamenom konstrukcijom; lijevo – pogled sa zapada sa SGM 3 i 4; desno – pogled na humku sa juga (foto Z. Grizelj)

Nasip humke činila je zemlja pomiješana s lomljenim kamenjem od 2 do 10 cm veličine. Nešto dublje, neposredno iznad nivoa grobova (na dubini od 2,30 u SGM 2 i SGM 3, te 1,60m u SGM 1 i SGM 4, mjereno od R.1, vidi napomenu 10)¹¹, nalazi se sloj sitnog, kao beton čvrsto nabijenog zdrobljenog kamena, koji je na nekim mjestima bio pomiješan sa pepelom i garom. Sloj gareži debljine oko 5-10 cm jako je dobro dokumentiran u kontrolnom profilu između SGM 1 i SGM 4, te SGM 2 i SGM 3 s njegove istočne i zapadne strane,

⁸ Uzorci su upućeni na analizu Institutu za genetičko inženjerstvo i biotehnologiju u Sarajevu, gdje je u tijeku njihova obrada.

⁹ Leibniz laboratorij Univerziteta u Kielu (Leibniz Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung Christian-Albrechts Universität Kiel) napravio je ¹⁴C analizu uzorka ljudske kosti iz groba 14, koja je pokazala veoma nizak procenat vjerojatnoće od 23,9% rezultata za cal AD 896-923, te cal AD 966-996 sa 43,0% što je pokazatelj vjerojatne kontaminacije uzoraka do koje je moglo doći usljed stalne izloženosti plavljenja terena u zimsko doba.

¹⁰ Mjerni reper za nekropolu (R.1), postavljen na početku središnjice kontrolnog profila na južnoj stani tumula koji dijeli SGM 1 i 4 na visini 6,80m, nadmorske visine.

¹¹ Razlika u dubinama u SGM 1 i SGM 4, od dubina u SGM 2 i SGM 3 uvjetovana je kosim padom terena na sjevernoj strani.

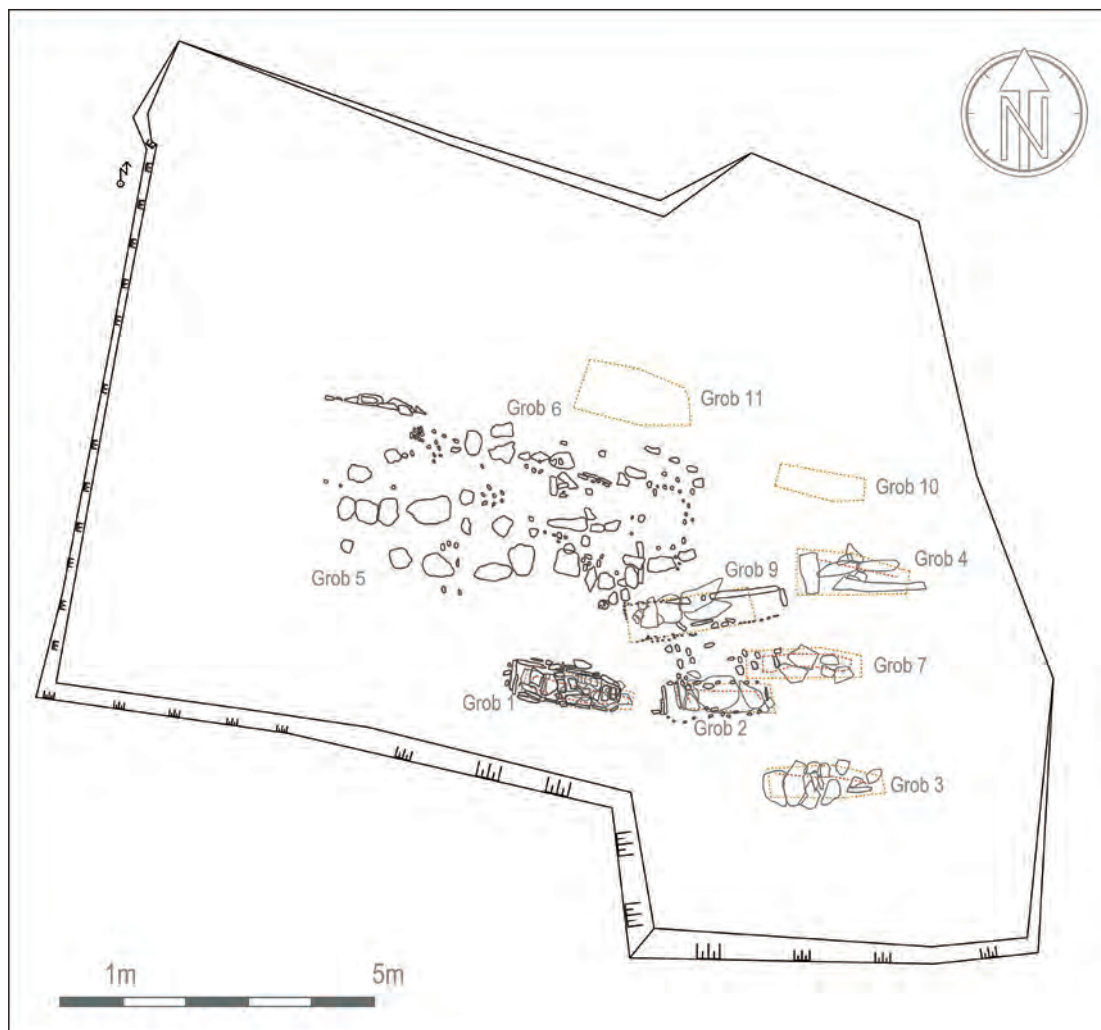
Sl. 3 Dio kontrolnog profila (SGM 3-jug) sa vidljivim tragom gareži i nasipa grobne humke (foto Z. Grizelj)

kao i na nekim mjestima na profilu između SGM 1 i SGM 2, te SGM 3 i SGM 4 s južne strane (Sl. 3)

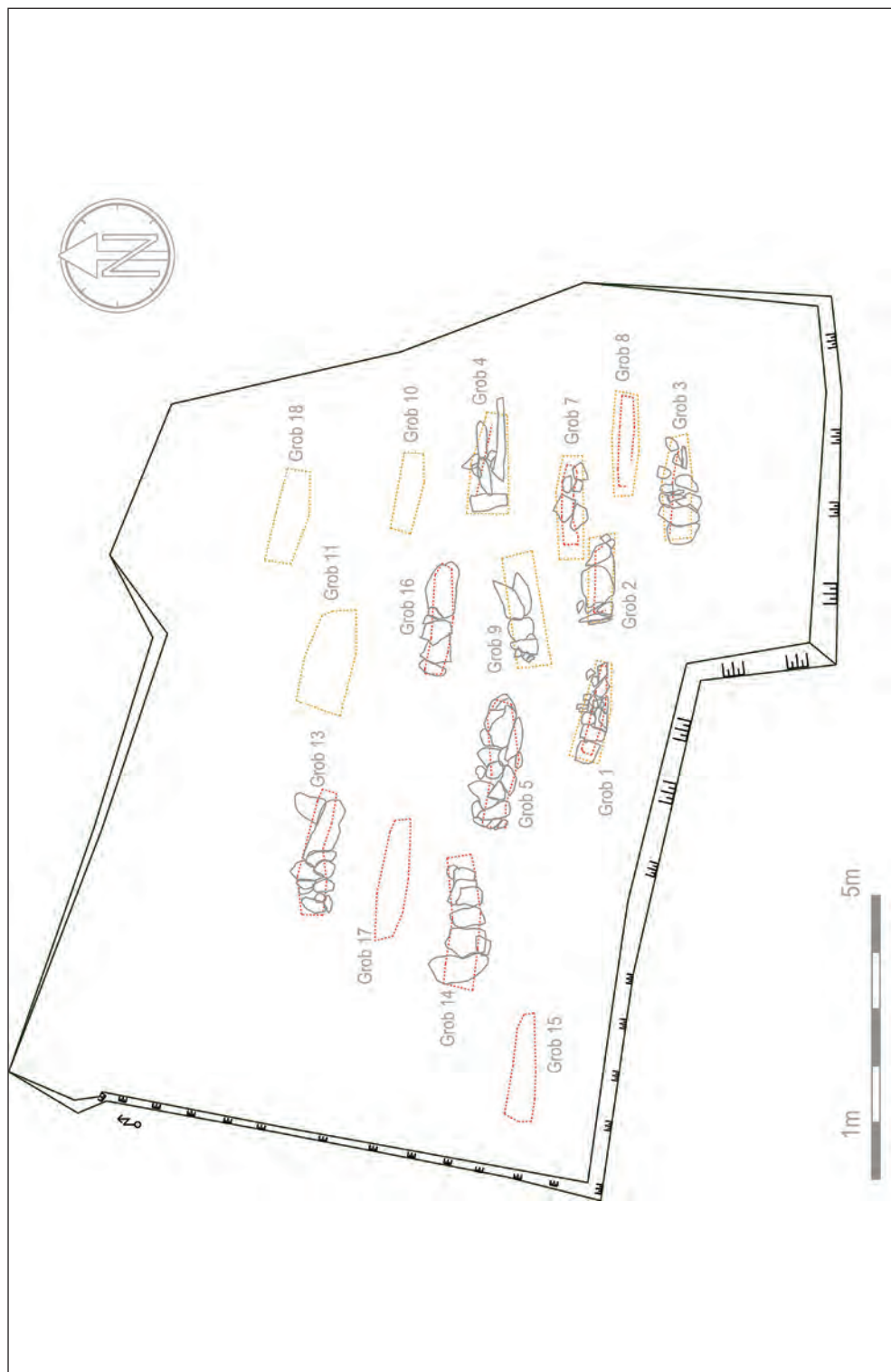
Uklanjanjem idućeg sloja nasipa, kao i uklanjanjem gore navedene kamene konstrukcije, na dubini 1,50-1,60m u SGM 1 i SGM 4, te na dubini 2,20-2,30m i u SGM 2 i SGM 3 (mjereno u odnosu na R.1), naišlo se na grobne cjeline prekrivene tankim kamenim pločama, složene u redove orijentirane pravcem istok-zapad s manjim odstupanjima (Plan 2). Veća koncentracija grobova u segmentima 1 i 2 (SGM 1, ukupno 9; SGM 2 ukupno 4 grobne cjeline) na istočnoj polovici tumula sugerira i moguće prostiranje ovog grobnog prostora na većoj površini. To, nažalost, nije moguće dokazati zbog oštećenja do kojih je pri građevinskim radovima došlo. Na drugoj, pak, strani, a posebice uz zapadni profil segmenta 3 i 4, objašnjenje za evidentnu manju koncentraciju grobova (SGM 3: ukupno 2 groba, SGM 4: 3 grobne cjeline) možemo tražiti u destrukciji prostora nekropole uslijed korištenja lokalnog puta koji je tuda prolazio, ali i postavljanja električnog stuba, u čijoj smo blizini našli ostatke ljudskih kostiju i razbijene ploče koje sugeriraju da je i na ovom dijelu bilo ukopa¹².

¹² Naše pretpostavke se pokazuju opravdanim jer su nedavna geomagnetna snimanja ukazala na moguće širenje nekropole u pravcu naselja.

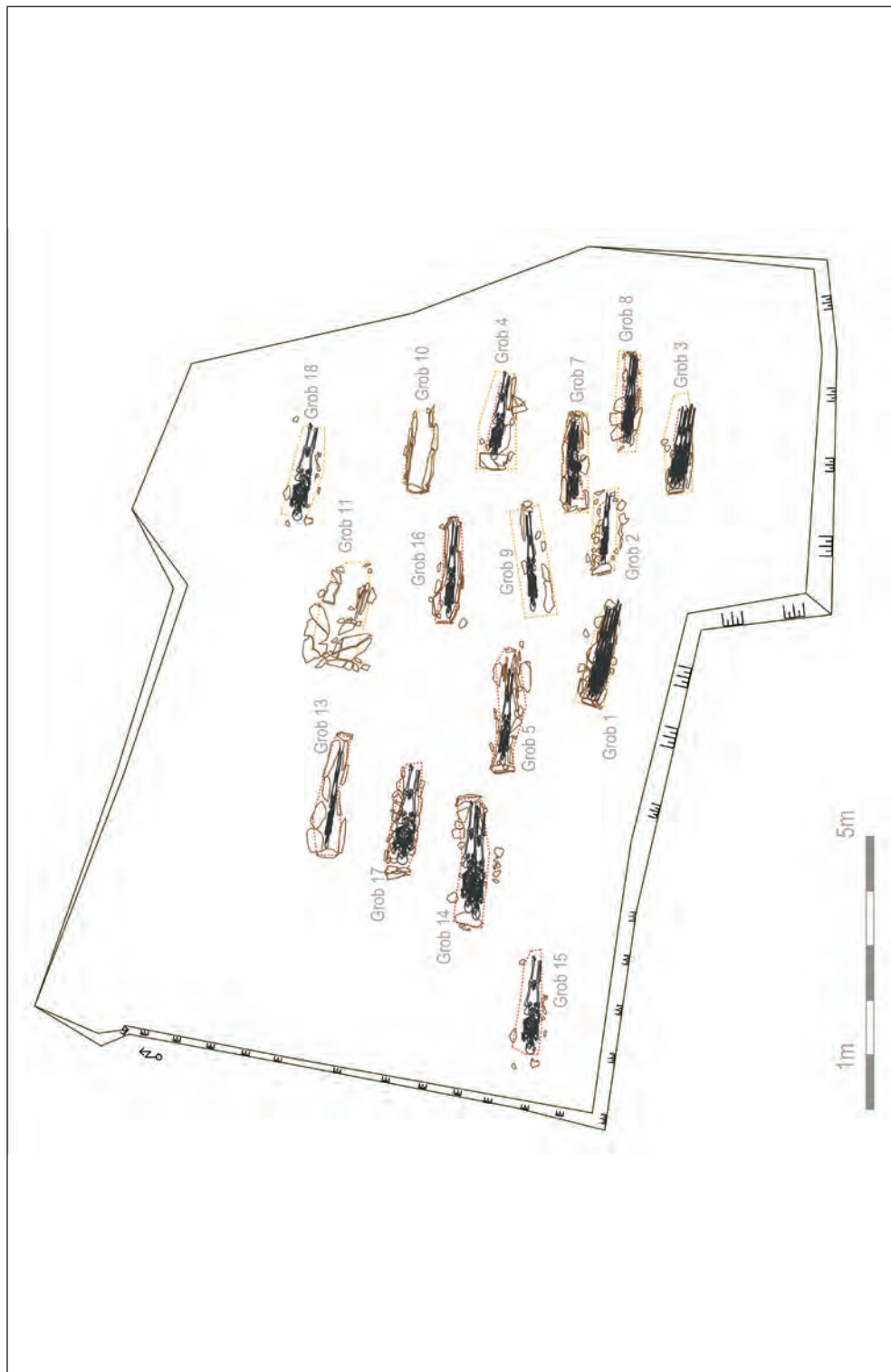
U opisu grobova slijedili smo numeraciju davanu grobovima i grobnim konstrukcijama onako kako su otkrivane. Mada je prilikom otvaranja i račišćavanja ustanovljeno da sve konstrukcije ne sadrže ostatke pokojnika, prvobitno uspostavljena numeracija je ostala nepromijenjena. Ukupno je označeno 18 cjelina (Plan 3), od čega je 16 sa skeletnim ostacima (Grob 1-5,7-10,12-18), dva su prazna (Grob 6 i 11 – kenotafi, devastirani grobovi, ili posebne kultne konstrukcije?).

Pl. 1 Istraživani prostor grobne humke sa grobovima i vidljivim ostacima centralne kamene konstrukcije, faza I (crtež: D. Hadžić)

Pl. 2 Istraživani prostor grobne humke sa rasporedom grobova, faza II (crtež: D. Hadžić)

Pl. 3 Raspored grobova i skeletnih ostataka na istraženom prostoru, faza III (crtež: D. Hadžić)

Opisi grobova¹³

Grob 1 (Tab.1, 1-3)

Dužina 1,92 m; širina u zaglavlju 43 cm, u podnožju 25 cm, dubina grobne jame 15 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Grobnu konstrukciju činio je jedan sloj od 15 poklopnica koje su postavljene na ukupno, 6 obložnica s južne i 10 obložnica sa sjeverne strane, te jednu nadglavnicu i jednu podnožnicu. Skeletni ostaci u grobu bili su ispremjestani. Na osnovu broja pronađenih mandibula, utvrđeno je da su u ovoj grobnoj cjelini ukopane 4 osobe. U gornjem dijelu grobnice nalazili su se fragmenti tri lubanje, dijelovi rebara i kosti ruku. Na središnjem dijelu nalazile su se izmiješane kosti ruku i nogu, u prirodnom položaju, tako da se može pretpostaviti da su neki dijelovi skeleta ostali u svom prvobitnom položaju dok su se dijelovi mandibule i dvije karlice nalazili u podnožju groba. Po svemu sudeći, ovdje se radi o sekundarnom ukopu, prilikom kojeg su kosti prethodno ukopane osobe sklonjene u stranu, ili pak, možemo govoriti o devastiranju groba zbog pljačke, kada je došlo do dislociranja skeletnih ostataka ukopanih osoba. Primarna orijentacija zapad-istok može se pretpostaviti i za ovu grobnu cjelinu.

Grob bez priloga.

Grob 2

Dužina 1,59 m; širina u zaglavlju 39 cm, u podnožju 21 cm; dubina grobne jame 10 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

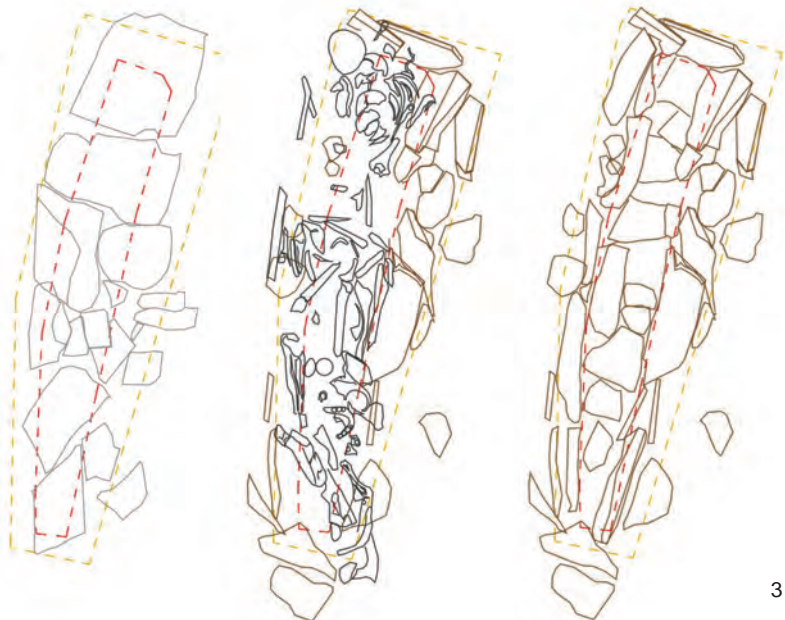
Ovaj grob su pokrivala dva sloja poklopnica. U prvom sloju nalazile su se četiri ploče sačuvane samo na gornjem dijelu konstrukcije veličine: 33x41, 43x26, 27x15, 18x20 cm i tri u drugom sloju, veličina: 65x76, 48x62, 24+24+21 cm. Grobna jama bila je ukopana dosta plitko u zemlju (cca. 10 cm) i definirana samo s nekoliko kamenih ploča na središnjem dijelu groba. Skelet je pronađen u opruženom položaju sa zdrobljenom lubanjom na zapadnoj strani, s rukama prekrizanim u predjelu pojasa. Sudeći po veličini kostiju, vjerojatno se radilo o mlađoj osobi. Uslijed djelovanja vlage, kosti su dosta porozne, dok su neke od njih, kao npr. karlica, dislocirane.

Grob bez priloga.

Grob 3

Dužina 1,86 m, širina 0,51m; dubina grobne jame 25 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

¹³ U opisu grobova korištena je terminologija primjenjivana kod autora koji su se bavili istom ili sličnom problematikom na užem ili širem prostoru vezanom za ovaj lokalitet: poklopnice su ploče koje pokrivaju grobnu jamu; obložnice su kamene ploče koje definiraju (oblažu) grobnu jamu, u našem slučaju sa sjeverne i južne strane; nadglavnica je ploča koja se nalazila iznad glave, te podnožnica ploča ispod nogu pokojnika.

Tab. 1 *Grob 1, faze istraživanja* (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

U gornjem dijelu groba nalazile su se dvije poklopnice veličine: 51x33 i 53x34 cm, a obložnice samo s južne strane. U grobu su pronađeni ostaci 3 skeleta. Prvi, u opruženom položaju, orijentiran je zapad (glava) – istok (noge). Lubanja je bila djelomično uništena i okrenuta na lijevo. *Humerus* desne ruke disclociran je i nalazio se u visini lubanje, a *ulna* i *radius* desne ruke bili su položeni na prsima pokojnika. Uslijed vlage kosti su loše očuvane i prilično porozne, a pod pritiskom grobnog pokrova i nasipa, humke pronađene u fragmentima. Drugi skelet bio je položen više ulijevo uz zid grobne jame u opruženom položaju. Lubanja je bila sačuvana u fragmentima, dok su kosti ruku bile položene preko karlice. Treći skelet, pronađen nakon uklanjanja prethodnih, bio je također opružen, ali su kosti bile dosta porozne i oštećene.

Grob bez priloga.

Grob 4 (Tab.2, 1-3)

Dužina groba iznosila je 1,76 m, sa širinom gornjeg dijela 37 cm i i donjeg 40 cm; dubina grobne jame 20 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Poklopnice od kamenih ploča te komada neobrađenog kamenja prekrivale su u jednom sloju samo gornji dio groba, dok su obložnice duge 64 cm, 32 cm i 15 cm štitile samo njegovu južnu stranu, te su se kao i nadglavnica (duga 47 cm) uslijed pritiska zemlje obrušile unutar groba.

Dužina skeleta u opruženom položaju s rukama prekriženim na prsima bila je 1,62 m. Lubanja je bila uništena. Kost femura su bile jake i dobro očuvane.

Grob bez priloga.

Grob 5 (Tab.3, 1-3)

Dužina groba 2,05 m, širina 1,80.

Grob 5 vjerojatno je dio centralne konstrukcije prapovijesnog tumula. Sačinjavalo ju je 6 velikih djelomično obrađenih kamenih blokova, složenih u kvadratnu osnovu, te manje kamene ploče pomiješane s nasutom zemljom. U tom dijelu s kamenim materijalom pronađen je veliki broj fragmenata amfora koji su analogni fragmentima pronađenim tokom početnih prospekcija na najnižim terasama naselja.

Nakon uklanjanja nasipa iznad konstrukcije otkriven je sloj ploča samog groba: Poklopnice veličine 44 x28, 47x26, 35x35, 23x25, 26x20, 24,7x12; 31x22, 40x31 cm.

Dužina groba 1,82 m, širina 54 cm; dubina grobne jame 15 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

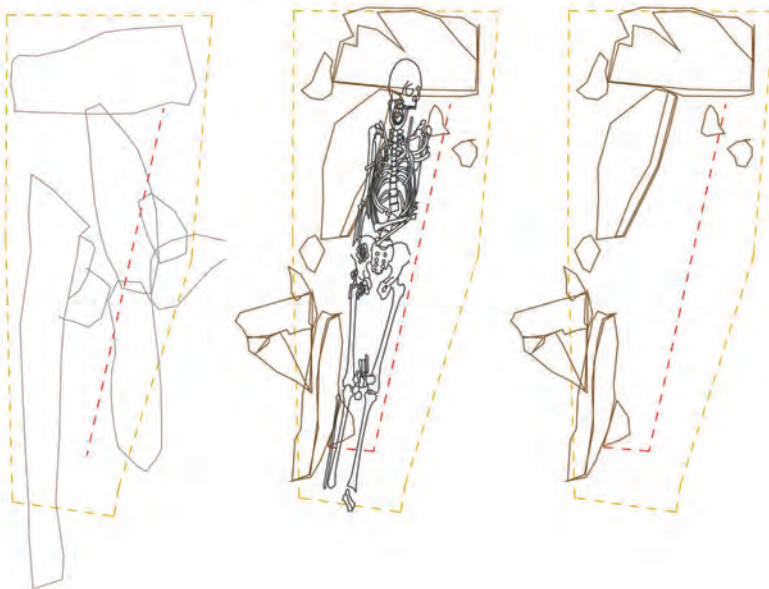
Grobnu konstrukciju činile su nadglavnica dužine 30 cm, te 9 obložnica od manjih ploča dužine ca. 15-20 cm, debljine 3 cm s južne strane, i sličnih pet obložnica sa sjeverne strane. Uglavnom su koncentrirane uz uzglavlje i podnožje groba, dok je središnji dio jednostavno bio ukopan u zemlju.

1

2

3

Tab. 2 *Grob 4, faze istraživanja* (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

U grobu je nađen jedan skelet u opruženom položaju, orijentiran zapad (glava) – istok (noge). Lubanja je bila uništena, a kosti ruku pomjerene uslijed pomicanja tla i pritiska poklopnica koje su se nalegle na skelet. Sadašnji položaj sugerira da su ruke bile prekrížene u predjelu karlice pokojnika.

Unutar groba pronađen je manji fragment prapovijesne keramike za koji ne možemo izričito tvrditi da se radi o grobnom prilogu.

Grob bez priloga.

Grob 6

Dužina groba 3,80; širina 1,70 m; orijentacija zapad-istok.

Grobna cjelina br. 6 nastavak je kamene konstrukcije centralnog dijela tumula. Čini ga kvadratno obrađeno kamenje veličine oko 30x50 cm. Okomito poredano sa sitnijim kamenim pločama i zemljom nastavljalo se na konstrukciju označenu kao Grob 6. Uklanjanjem te kamene konstrukcije, kao što je to učinjeno i u slučaju Groba 5, nije se naišlo na ostatke ukopa.

Između većeg kamenja i nasipa manjeg kamenja i zemlje, i u ovom slučaju pronađeno je više fragmenata amfora, što može ukazivati na mogući kulturni obred.

Grob 7

Dužina 1,72 m; širina u gornjem dijelu 41 cm, a u donjem 28 cm; dubina grobne jame 23 cm; orijentacija zapad-istok.

Središnji dio grobne konstrukcije prekrivalo je 5 poklopnica veličine 45x25, 40x31, 20x17, 27x16,5 i 31x24 cm. Zidovi grobne konstrukcije sa sjeverne strane ojačani su obložnicama dugim 50, 65, 40 cm. Tri obložnice s južne strane ploče prekrivale su uzglavlje, središnji i donji dio groba.

Unutar ovog groba bile su sahranjene dvije osobe. Gornji skelet bio je u opruženom položaju s orijentacijom zapad (glava) – istok (noge). Izuzetno porozne kosti pronađene su tek u fragmentima kao i lubanja koja se nalazila u središnjem dijelu groba.

Lubanja donjeg skeleta nalazila se ispod nogu prvog, što sugerira stariji ukop drugog pokojnika. Dužinom od 165 cm orijentiran u pravcu istok (glava) – zapad (noge), suprotno od prethodnog, nalazio se u opruženom položaju s rukama položenim uz tijelo.

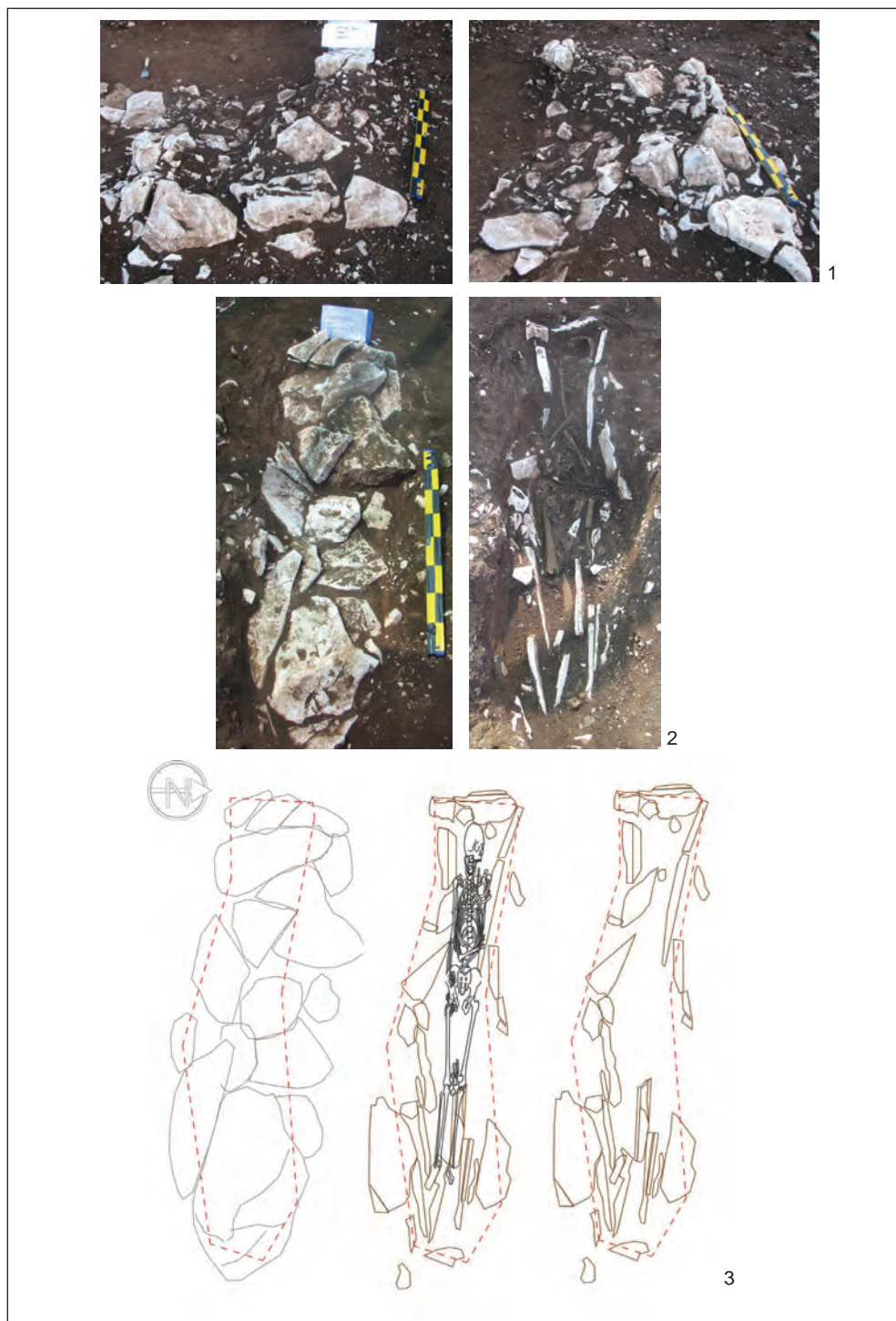
Grob bez priloga.

Grob 8

Dužina 1,84 m, širina 0,60 m; dubina grobne jame 20 cm; orijentacija zapad (glava)-istok (noge).

Grobnu konstrukciju činile su dvije poklopnice na donjem dijelu groba veličine 40x30 i 40x34 cm.

Na grobu nije bilo nadglavnica, samo podnožnice veličina: 3x12cm x 13cm i 10x14 x 13 cm.

Tab. 3 *Grob 5, faze istraživanja* (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

Južnu stranu groba osiguravalo je šest obložnica: dimenzija 27x20, 29x35, 25x31, 25x31, 10x31, 10x17, 11x20 cm; dok su se na sjevernoj nalazile četiri obložnice; 16x21; 23x27; 27x20, 27x19 cm.

Skelet orijentiran zapad (glava) – istok (noge) bio je, u opruženom položaju sa rukama položenim uz tijelo. Kostí su bile u fragmentima i vrlo porozne.

Grob je bio bez priloga.

Grob 9 (Tab.4, 1-3)

Dužina 2,00 m. širina 30 cm; dubina grobne jame 63 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Ovaj grob bilo je na donjem dijelu prekriven s 4 poklopnice veličina: 27x18; 44,5x39; 47x30, 70x21 cm.

Za razliku od ostalih, ovaj grob je bio najdublje ukopan (63 cm dublje od susjednih grobova br. 5 i br. 7). Nalazio se u prirodnoj podlozi nasipa sitnog zdrobljenog kamena, koja čini i njegovu konstrukciju s južne, zapadne i većeg dijela sjeverne strane. Na toj strani nalazila se samo jedna obložnica dužine 68 cm, te podnožnica dužine 25 cm.

Skelet je bio u opruženom položaju s rukama prekrštenim i položenim u predjelu karlice. Kostí ruku i nogu dosta su dobro sačuvane, dok je lubanja zbog pritiska poklopnica uništena.

Bez priloga.

Grob 10

Dužina 146 cm, širina 29 cm; dubina grobne jame 20 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Grobnu konstrukciju činila je uzglavnica duga 29 cm, obložnice sa sjeverne strane dužine: 62, 55, 12, 42 i 8 cm i južne veličina: 75, 50 i 29 cm. Podnožnica nije pronađena zbog ranije devastacije groba.

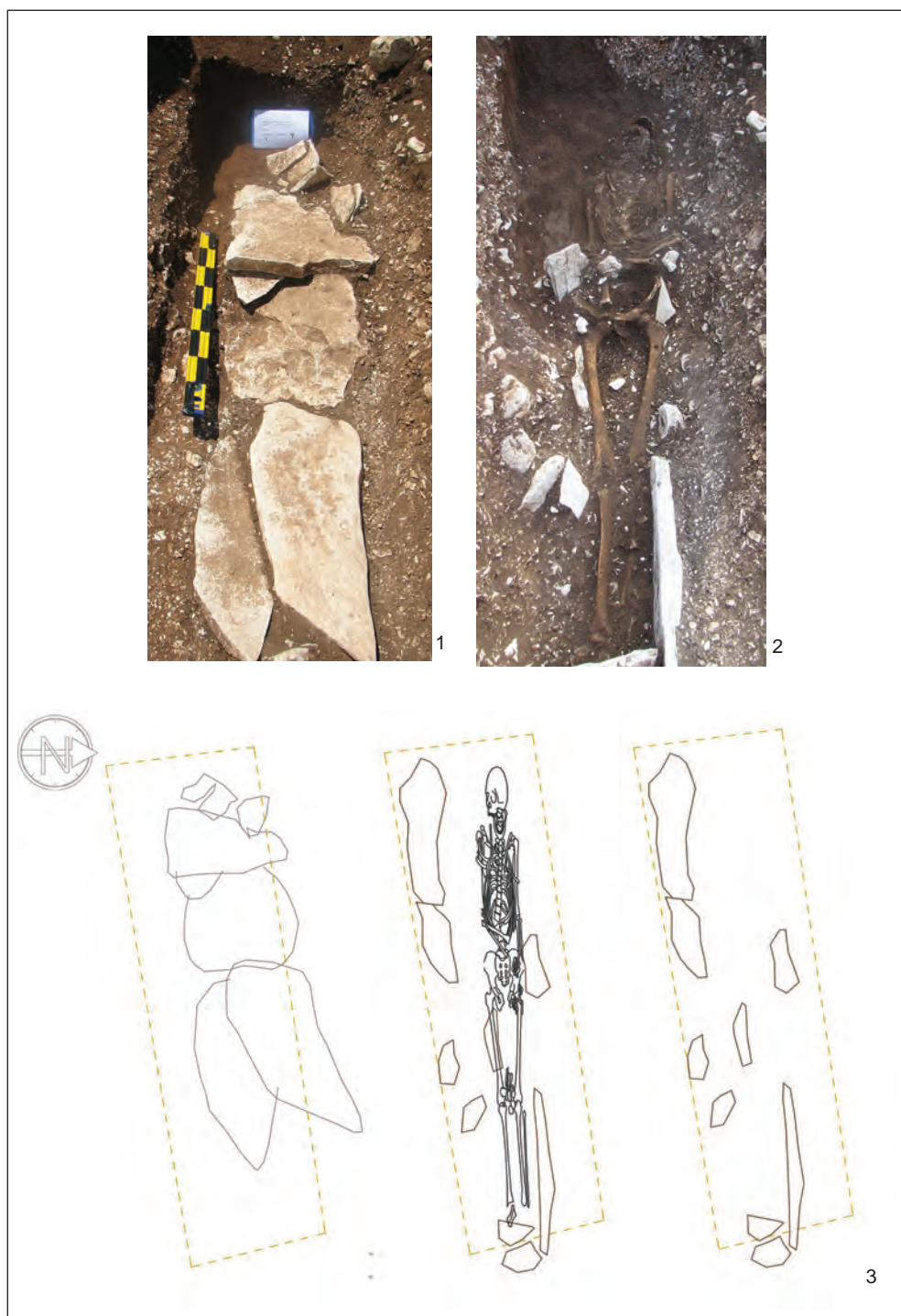
Ovo je prvi pronađeni grob, devastiran pri građevinskim radovima, tako da je od njega sačuvana samo dužina. Zatečen je bez poklopnica, s zemljom u grobnoj jami. Po objašnjenju M. Krešića, u grobu su se nalazila dva skeleta – gornji položen u pravcu zapad (glava) – istok (noge), a drugi ispod njega u obrnutom smjeru.

Bez priloga.

Grobna cjelina 11 (Tab.5, 1-3)

Dužina 2,10 m; širina 82 cm; dubina grobne jame 30 cm; orijentacija zapad – istok.

Grobna konstrukcija je dosta devastirana. Funkciju poklopnica imale su kamene ploče dužine oko 40 cm, po svemu sudeći pomjerene s prvobitne pozicije te izmiješane s manjim kamenim pločama i kamenjem, što je formiralo omanju grobnu humku. Podnožnicu groba činila je ploča dužine 51 cm, debljine 4 cm. Nakon uklanjanja ukupno 4 sloja kamenih ploča dugih od 30

Tab. 4 *Grob 9, faze istraživanja* (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

Tab. 5 Grob 11, faze istraživanja (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

do 60 cm, nisu otkriveni tragovi skeletnih ostataka. Između ploča i zemlje izmiješane sa kamenjem, otkriveno je više fragmenata keramike: drški, vrata, trbuha amfora, te konjske potkove. Takva situacija sugerira devastaciju i ranije pražnjenje groba.

Grob 12

Dimenzije groba kao i njegova orijentacija nisu se mogle dokumentirati.

Grobnom cjelinom br. 12 označeni su ostaci kamene konstrukcije smještene u segmentu br. 3, uz sami kontrolni zapadni profil u blizini električnog stuba. Uz veliko kamenje veličina oko 50 x 60 cm, i kamenih ploča, nađeni su fragmenti kosti, te amfora među kojima i jedan fragment s grafitom. Konstrukciju groba nije bilo moguće odrediti zbog oštećenja koje je napravilo korijenje stabla košćele, ali i ranije vršeni građevinski radovi.

Grob 13 (Tab.6, 1-3)

Dužina 1,90 m, širina 22 cm; dubina grobne jame 15 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Grob 13 nalazio se jednim dijelom ispod centralne kamene konstrukcije tumula paralelno s grobovima 5, 17 i 6. Njegovu konstrukciju činilo je: 12 poklopnica veličina: 47x25, 20x17, 35x13, 21x25, 21x14, 30x17, 40x24, 33x20, 47x25, 47x22, 28x23cm, 34x27 nadglavnice duge 25 cm; podnožnice duge 22, te po 4 obložnice sa sjeverne i s južne strane (u prosjeku duge oko 50 cm), koje su u potpunosti formirale grobnu jamu dubine 15 cm.

Skelet je bio opružen, orijentiran zapad (glava) – istok (noge), s rukama položenim uz tijelo. Kosti su i u ovom slučaju bile dosta porozne i skoro uništene.

Uz sami grob pronađen je vršak željeznog koplja, a u nasipu koji se nalazio iznad grobne konstrukcije pronađene su dvije željezne potkove.

Grob bez priloga.

Grob 14 (Tab.7,1-3)

Dužina 2,03 m, širina 32 cm; dubina grobne jame 15 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

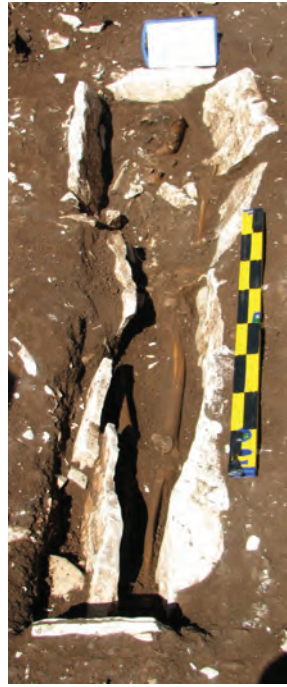
Grob je prekrivalo je 6 poklopnica veličine 32x20, 32x32, 39x28, 48x34, 42x43 i 62x33 cm i nadglavnica dužine 32 cm. Na mjestima gdje su obložnice nedostajale nalazile su se manje kamene ploče dužine 5-7 cm. Skeleti su ukopani plitko u zemlju.

Interesantno je da se ispod poklopnica u gornjem dijelu grobne cjeline nalazio sloj gareži debljine 2-3 cm, što upućuje na obred paljenja prilikom sahranjivanja. Osim toga uz rub groba u profilu vidljiv je trag tamnosive boje koji prati skelet cijelom dužinom, što može biti ostatak tkanine u koju je taj skelet bio umotan.

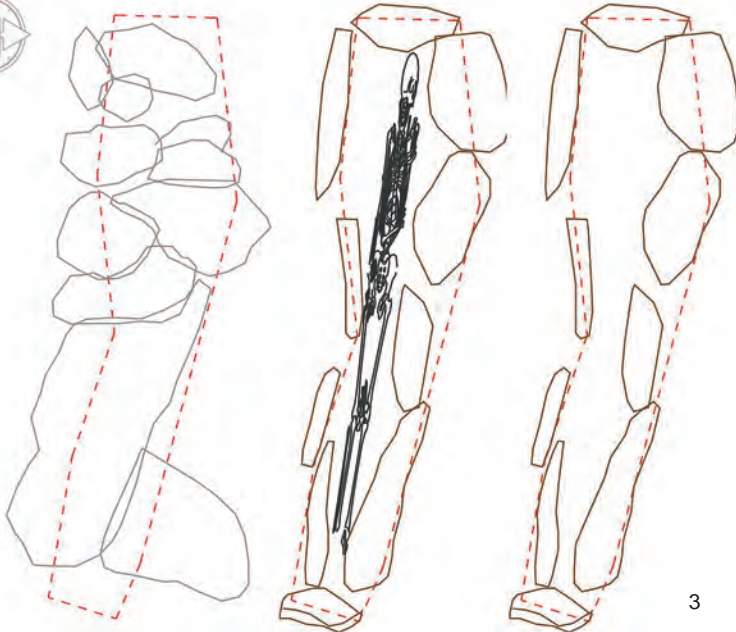
U grobu su se nalazili ostaci dva skeleta. Gornji, nešto manji (žena?), pronađen je u opruženom položaju s rukama prekriženim na karlici. Man-

1

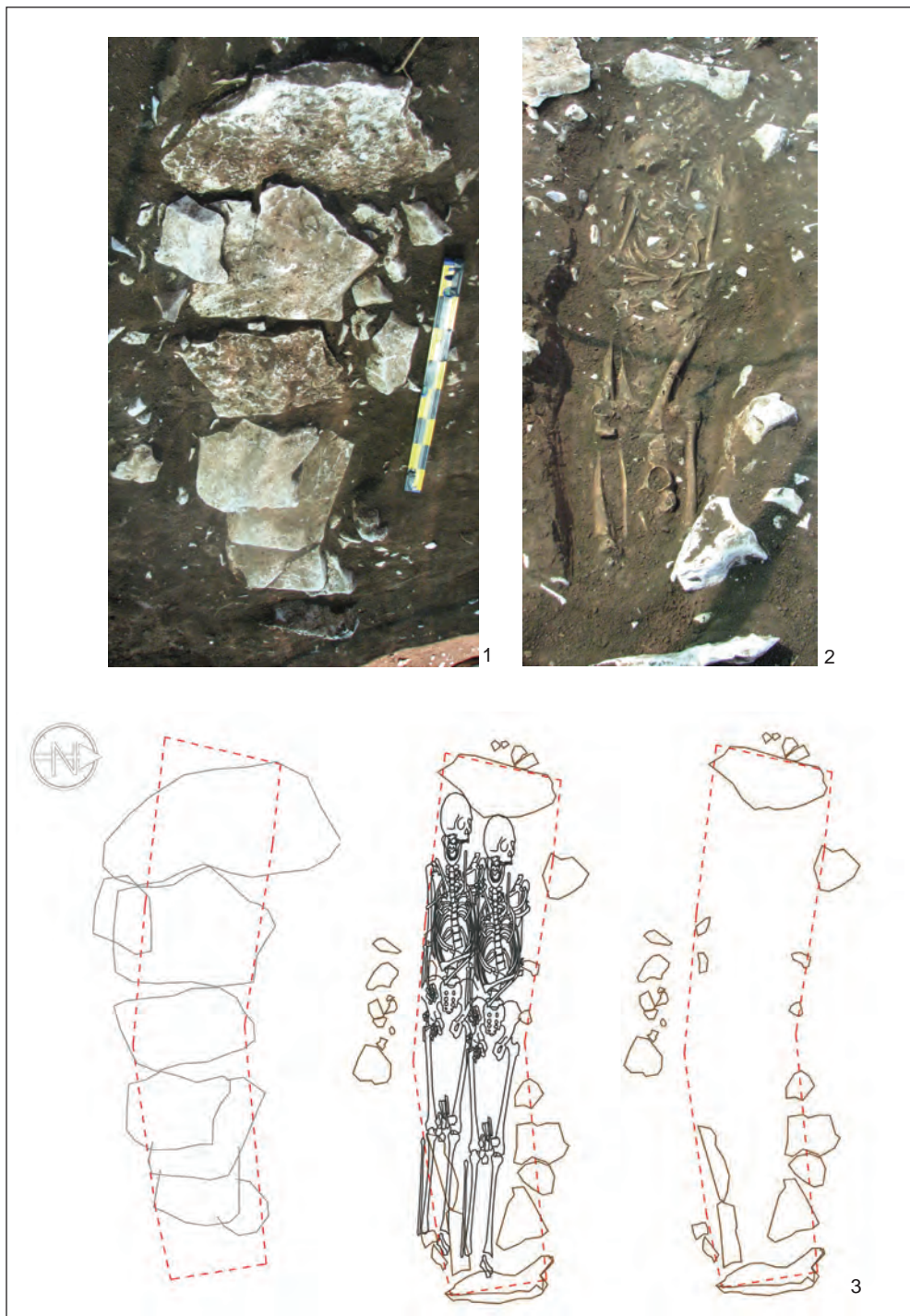

2

3

Tab. 6 *Grob 13, faze istraživanja* (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

Tab. 7 Grob 14, faze istraživanja (1, 2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

dibula je bila dislocirana u predjelu grudi, dok su kosti donjeg, vjerovatno starijeg i većeg skeleta (muškarac?) bile ispremještane. Dijelovi lubanje i mandibule nalazili su se uz nadglavnicu, a karlica u podnožju groba.

Unutar groba pronađeni su ostaci prapovijesne keramike.

Grob 15 (Tab. 8, 1. 2)

Dužina 2,01 m, širina 25 cm; dubina grobne jame 15 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Skeletni ostaci bili su ukopani plitko u podlogu od zemlje i manjeg kamenja, bez posebne konstrukcije i oznaka koje bi mogle sugerirati postojanje groba na tom mjestu. Skelet se nalazio u opruženom položaju s rukama prekriženim na karlici.

Bez priloga.

Grob 16 (Tab. 8, 3. 4)

Dužina 1,83 m, širina 45 cm; dubina grobne jame 40 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Ovaj grob pokrivao je red poklopnica veličine: 45x43, 63x30, 30x15, 32x28, 63x35cm; nadglavnica duga 26 cm; obložnice sa sjeverne: 45, 62, 18 i 58 cm, te južne strane 42, 43, 55 i 60 cm. U podnožju groba nalazile su se dvije manje ploče. Za razliku od ostalih, grob je bio nešto dublji (40 cm), koliko iznosi i širina dosta pravilno poredanih obložnica.

Skelet je pronađen u opruženom položaju u dosta dobro očuvanom stanju, što nije bila karakteristika ostalih grobnih cjelina. Lijeva ruka položena na karlicu, dok je desna položena na lijevoj strani prsa.

Grob je bez priloga.

Grob 17

Dužina 1,80 m, širina 50 cm; dubina grobne jame 10 cm; orijentacija zapad (glava) – istok (noge).

Grob nije bio vidljiv s vanjske strane. Njegovu konstrukciju činila je uzglavnica i obložnice na južnoj strani, koje su bile od pravilno rezanog kamenja i ploča (dugih od 15 do 30 cm), dok su se cijelom dužinom sjeverne strane nalazile manje kamene ploče i sitnije kamenje.

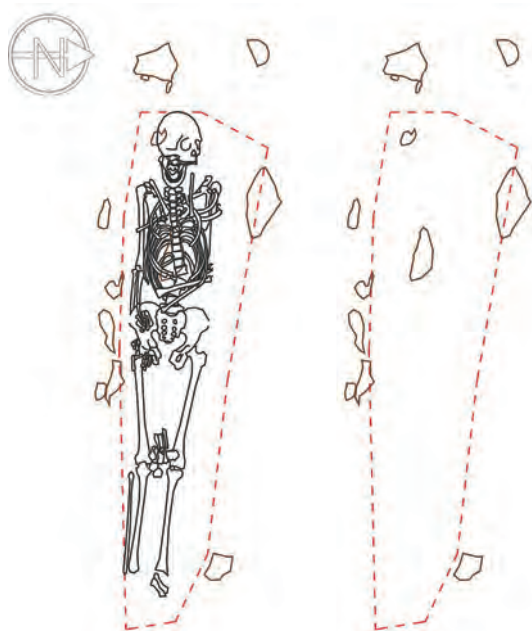
Skelet je bio u opruženom položaju, s oštećenom lubanjom naslonjenom na desno rame. Lijeva ruka je bila položena na karlicu, dok je desna dodirivala lijevo rame. Za razliku od ostalih grobova, kosti u ovom grobu su bile dobro očuvane.

Na površini, uz grob pronađeno nekoliko fragmenata keramike amfora.

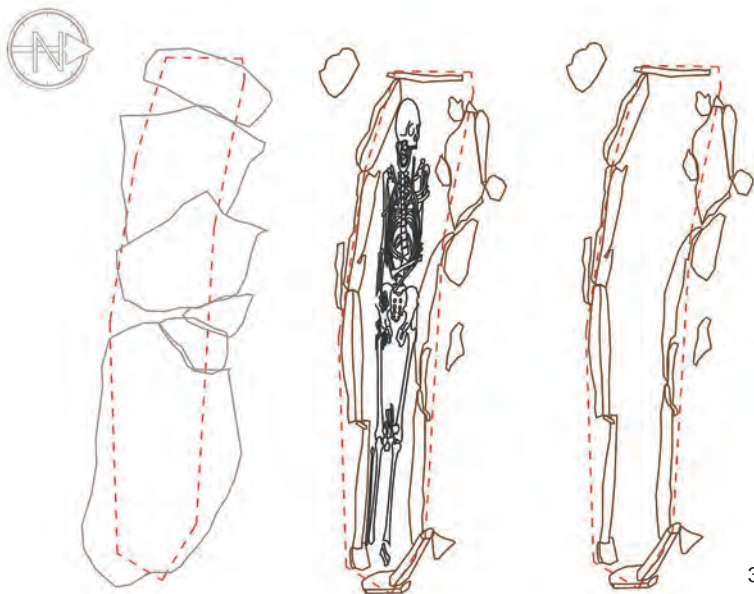
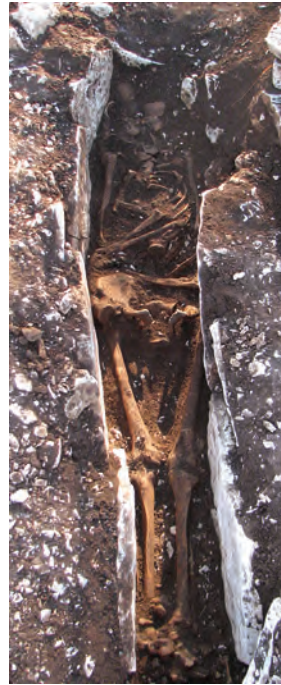
Grob je bez priloga.

Grob 18

Dužina 1,84 m, širina 46 cm; dubina grobne jame 10 cm; orijentacija zapad (glava)-istok (noge).

Tab. 8 *Grob 15, faze istraživanja* (1. foto: M. Forić; 2 crtež: D. Hadžić)

Tab. 8a *Grob 16, faze istraživanja* (1,2. foto: M. Forić; 3. crtež: D. Hadžić)

Skelet u ovom grobu bio je ukopan dosta plitko u zemljanu podlogu izmiješanu sa zdrobljenim kamenom, bez grobne konstrukcije i oznake koje bi je sugerirale. Skelet je bio u opruženom položaju orijentiran zapad-istok, s rukama na karlici. Kostu su kao u većini slučajeva sačuvane fragmentarno i u jako lošem stanju.

Bez priloga.

Zaključna razmatranja

Na otkopanom dijelu nekropole, kako je već naznačeno, otkriveno je ukupno 18 grobnih cjelina s 24 skeleta. Kao što se iz predočenog vidi, ovdje možemo razlikovati dvije osnovne varijante nalaznih cjelina: grobovi sa skeletima i konstrukcije bez skeleta (Plan 1, 3).

1. Grobovi sa skeletima

Kod skeletnih grobova jame su imale izdužen četverougaoni oblik, nešto širi na uzglavlju i obično sužen u donjem dijelu. Dno jame je uglavnom činila zemljana podloga, bez posebne konstrukcije, izuzev Groba 1 (Tab. 1, 1-3), gdje je dno prekriveno manjim i tankim kamenim pločama. U pravilu, grobovi su bili ukopani dosta plitko u prirodnu kamenu podlogu ili u sloj sitno drobljenog kamena do oko 15 cm dubine. Izuzetak su Grobovi 9 (Tab. 4, 1-3), 7 i 3 u kojima se ukopalo do dubine 63 cm, a to su ujedno i slučajevi kada se u grobove ukapalo više pokojnika.

Zidove grobne jame su učvršćivale obložnice od kamenih ploča¹⁴ širine do 30 cm ili poluobrađenog tanjeg kamena. Na ukupno 8 grobova nalazile su se čitavom dužinom, kako sa sjeverne tako i sa južne strane (Grobovi 1 (Tab. 1), 7, 8, 10, 11 (Tab. 5), 13 (Tab. 6), 16 (Tab. 8, 3-4), 17), dok su u 5 (Grobovi 2, 3, 5, 9 (Tab. 4) i 4) bile postavljene samo duž južne strane. U nekim grobovima su pak, mjestimično osiguravale grobne jame na središnjem dijelu, kao kod Groba 14, vjerojatno kako bi spriječile urušavanje strana groba.

Uzglavnice su imali skoro svi grobovi (Grobovi 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17). Izuzetak su Grob 9, te Grobovi 15 i 18 (Tab. 8, 1-2) koji nisu imali konstrukciju. Za razliku od nadglavnica koje su, kako se čini, obavezan element groba, podnožnice su zastupljene na svega 8 grobova (Grobovi 1, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 16). Nadglavnicu je u pravilu činila jedna tanka kamena ploča čija je širina određivala širinu grobne jame (od 25 do 50 cm), dok su podnožnice, imale jednu ili više kamenih ploča ili manjeg obrađenog kamenja.

Najkonsekventnije je izvođeno pokrivanje groba kamenim pločama – poklopnicama. One su, naslanjajući se na zid grobne jame sačinjen od oblož-

¹⁴ Krečnjačke kamene ploče koje nalazimo u konstrukciji grobova i kojima su grobovi prekriveni, donošene su sa strane, jer nalazišta ovakve vrste kamena i kamenih ploča nema u bližoj okolini lokaliteta.

nica, nadglavnice i podnožnice, najčešće u jednom sloju prekrivale cijelu površinu groba (Grobovi 1, 5, 13, 14, 15, 16) ili, samo njegov gornji (Grobovi 3 i 4) ili donji dio (Grobovi 7 i 8). Izuzetak predstavlja Grob 2 čija je površina bila pokrivena s dva sloja poklopnice. Poklopnice nisu imali Grob 17 koji je imao druge kostrukcijske elemente (obložnice, nadglavnicu, podnožnicu) te grobovi 15 i 18 kojima je konstrukcija u potpunosti izostala, a samim tim i poklopnice. Za grobove 10, 11 i 12 koji su bili devastirani, ovaj element se nije mogao utvrditi.

Posebnim se čine i grobovi bez konstrukcije (Grob 15 i 18) koji su predstavljali tek plitke jame ovalnog oblika ukopane u nivou podloge.

Grobovi su, kako se da vidjeti, poredani u redove tako prate orijentaciju zapad-istok, s određenim manjim odstupanjima, koja su vjerojatno uvjetovana godišnjim dobom i položajem sunca u vrijeme ukopa pokojnika.

Što se samog ukopa tiče, svi grobovi pokazuju jednake karakteristike sahranjivanja inhumacijom, u opruženom položaju, sa rukama niz tijelo, ili prekrivenim na grudima i preko karlice. U većini grobova nalazio se po jedan ukop s izuzetkom grobova sa više ukopa kao u slučajevima Grobova 7, 10 i 14 sa po 2 ukopa, te Groba 1 sa 4, i Groba 3 sa tri ukopa. U tim su slučajevima umrli ukapani jedan iznad drugog isto (Grob 4, i 14) ili suprotno orijentirani (Grob 10 i 7), ali i tako da se ostaci starijeg pokojnika sklanjaju u stranu radi novog ukopa (Grob 1 i 3).

Zbog plavljenja terena¹⁵ na kojem je smještena nekropola, osteološki materijal je izuzetno loše očuvan, zbog čega je teško odrediti spolne karakteristike umrlih. Ovakva situacija nije neuobičajena na prostoru donje Neretve¹⁶. Zamijećeno je i odgovarajuće grupiranje grobova, što može biti zbog rodbinskih veza ukopanih osoba, o čemu će više rezultata sigurno dati i biogenetičke analize osteološkog materijala koje su u tijeku.

2. Konstrukcije bez skeleta

Govoreći o konstrukcijama u kojima nisu pronađeni skeletni ostaci pokojnika (nalazi numerisani kao Grobovi 6 i 11; Tab. 5, 1-3), ne raspoložemo s dovoljno elemenata koji bi negirali ili potvrdili da se radi o kenotafu, odnosno određenim kulturnim konstrukcijama koje su mogle služiti pri obredu sahranjivanja. Ne može se isključiti ni mogućnost da se u ova dva slučaja radi o skrnavljenim i devastranim grobovima, te pitanje identifikacije ove vrste nalaza mora ostati otvoreno.

¹⁵ Tokom zimskih mjeseci zbog visokog vodostaja dolazi do godišnjeg plavljenja prostora lokaliteta Desila uključujući dio na kojem je smještena nekropola. Treba naglasiti da se konfiguracija terena na ovom terenu znatno promijenila od vremena kada je pravljena nekropola, jer zasigurno da to područje u vrijeme njenog egzistiranja nije plavilo.

¹⁶ Marović 1977, 46.

Tab. 9 1. Keramika sa grafitom G. 12; 2. Fragment oboda amfore sa pečatom iz sloja nasipa iznad G. 5; 3. Fragment crvene keramike finije fature nađen uz kamenu konstrukciju iznad grobova 4. Prapovijesna keramika iz groba 5. Metalni objekat iz nasipa, SGM 3; 6. Dva željezna čavla iz nasipa iznad groba 13 (1, 2, 6- foto: M. Forić; 3, 4, 5 - foto: I. Dragičević)

Tab. 10. 1. Potkova sa čavlom iz G. 11; 2. Dvije potkove- površinski dio; 3. Potkova iz sloja nasipa; 4. Vršak željeznog koplja pronađen pored G.13; 5. Predmet u obliku škara sloja nasipa (foto: M. Forić)

Grobni nalazi

Grobnih priloga je nađeno zanemarljivo malo, što je neuobičajeno za ovakav skup grobova. Pojedinačni nalazi kojima raspolažemo nisu, osim fragmenta prapovijesne keramike u grobu 5, pronađeni u grobovima, nego u zemlji pored njih. U najviše slučajeva radi se o keramičkom materijalu – fragmenti amfora između kojih se ističe rub amfore sa pečatom iz Grob 5 (Tab. 9,1), te fragment amfore s grafitom pronađen s ostacima iz devastiranog Groba 12 (Tab. 9,2), i nekoliko fragmenata keramike crvene boje finije fakture iz kamene konstrukcije unutar SGM 4 (Tab. 9,3). Kuriozitet je prapovijesna keramika tamnosive boje s primjesama sitnog pješčara i kvarca, koja je jedina nađena unutar Groba 5 (Tab. 9,4).

Što se metalnih nalaza tiče, pronađena su 3 fragmenta rimskih potkova (Tab. 10,1. 2.)¹⁷, u sloju zemlje i zdrobljenog kamena iznad grobova, te unutar devastiranog groba 11, te jedna cijela potkova kao površinski nalaz (Tab. 10,3), koja može biti nešto mlađa. U profilu između SGM 3 i SGM 4 uz Grob 13 nađeni su vrh željeznog koplja (Tab. 10,4) i dio željeznog predmeta (oblika škara- Tab. 10,5).

3. Pitanje kulturno-povijesnog identificiranja grobnih nalaza iz Desila

Nedostatak priloga u grobovima otežava kulturno-povijesno identificiranje istražene nekropole. Opisana konstrukcija grobova i način sahranjivanja nisu dovoljni za potpunu kronološku determinaciju s obzirom na zatečeno stanje na terenu. Ostaci tumula u vidu nasipa zemlje i lomljenog kamena, te centralne kamene konstrukcije ukazuju na kult sahranjivanja koji je karakterističan za mlađa prahistorijska razdoblja jadransko-balkanskog područja, dok je polaganje grobova u paralelnim nizovima, koje je, kako izgleda, ovdje prakticirano, dosta neuobičajeno u ovom okviru.

Sahranjivanje pod humkama na bližem i daljem prostoru južne Hercegovine uobičajeno je još od ranog brončanog doba. Pri tome treba naglasiti razliku između groba-ciste u tumulima od brončanog do željeznog doba, tijekom kog dolazi do promjene u načinu ukopa, kada se umrli počinju sahranjivati u ispruženom položaju. To se očituje i kroz promjenu grobne konstrukcije¹⁸. Tu se prvenstveno podrazumijeva grob definiran kamenim pločama ili manjim kamenim blokovima, što je na ovim prostorima u kontinuitetu moguće pratiti sve do kraja srednjeg vijeka.

Dobar dio elemenata kulta sahranjivanja povezuje nalaze iz Desila s adekvatnim lokalitetima u neposrednoj i nešto daljoj okolici. Pri tom na prvom mjestu mislimo na registrirane nekropole u okolici Metkovića¹⁹ (Momići, Borovići, Kula Norinska; Bila Vlaka, Krivača), Stoca i Bileće.

¹⁷ Vikić 1953, Vikić 1955.

¹⁸ Marijan 2001, 153; Marović 1977, 52.

¹⁹ Jurić 1977, 105-126; Marović 1977, 45-104.

Osnovni problem u interpretaciji ovih grobnih nalaza svodi se na pitanje možemo li ih promatrati u kontekstu integralnog razvoja kompleksa Desilo u Bajovcima na kojem je dosadašnjim podvodnim istraživanjima već potvrđen kontinuitet života od eneolita do kraja stare ere²⁰, ili se ovdje radi o diahronoj, odnosno kasnijoj pojavi koja bi izlazila iz tih okvira. Nalazi pronađeni na gradinskom naselju i u jezeru-luki²¹, među kojima su najbrojniji fragmenti amfora iz 2. i 1. st. pr. Kr. ukazuju da je kasni helenizam vrijeme posebno intenzivnog življenja i djelovanja i na ovom lokalitetu. Metalni i keramički materijal pronađen na prostoru istraženog tumula identičan je onom iz naselja, što bi vodilo zaključku da se i ova nekropola može smjestiti u to doba. Kao drugu mogućnost, na što navodi polaganje grobova u redovima i odsustvo grobnih priloga, iznosimo da se kod većine ovih grobova moglo raditi i o naknadnom inhumiranju ranosrednjovjekovnih grobova²² koji su ukopani u stari tumul, pri čemu su primarni grobovi bili razrušeni i devastirani. Na osnovu raspoloživih podataka ne može se sigurnošću odbiti, niti prihvatiti ni jedna od ove dvije mogućnosti, te pitanje kulturno-povijesne interpretacije ovih nalaza za sada ostaje otvoreno. Preostaje da se nadamo da će dalja istraživanja u Desilu pružiti mogućnost za nova saznanja i konkretnije zaključke i u ovom pogledu.

Summary

Excavation of the Burrow on the site of Desilo – Hutovo Blato in Herzegovina – Preliminary report

Lake of Desilo is part of the „Hutovo Blato“ nature park, which is situated in the southern part of Bosnia and Herzegovina, precisely in Bajevci, municipality of Čapljina, about 10 km from the Metković-Mostar highway. This is a unique sub-Mediterranean marsh area located into specific Herzegovinian karst ambient. The site is named after the spring of Desilo, one of the numerous

²⁰ To je potvrđeno fragmentima eneolitičke i brončanodobne keramike iz jezera, brončanodobne sjekire (11-10 st.pr.kr) kao i fragmentima prapovijesne keramike iz groblja (Grob 5), te nalazima kopljaste fibule iz mlađeg željeznog doba i rimskog ključa iz naselja neposredno uz nekropolu. Vidi: Vasilj / Forić 2008, 18-39.

²¹ Ibid.

²² Navedeno radiokarbon datiranje također indicira na doba ranog srednjeg vijeka (up. nap.9), ali ga zbog niskog nivoa vjerovatnoće i moguće kontaminiranosti uzorka ovdje ne možemo uzeti kao siguran pokazatelj. Otežavajuća okolnost u ovom smislu je i činjenica da na prostoru nekropole do sada nismo našli ni jedan pokretni arheološki nalaz koji bi sa sigurnošću upućivao na period srednjeg vijeka.

springs and lakes which become from the water of the subterranean river Trebišnjica, the largest subterranean river in this area. With a total area of 2 ha, and very significant depth which, on some points, even reaches 10m, Desilo is like a water hip, considerably pulled in between two hills, Pulica and Lopate. The area around the lake has been formed as a very specific archaeological landscape where an underwater archaeological site were registered, a hill-top settlement on the Lopata hill, and a necropolis which is presented in this article. So far, in the lake were discovered remains of two Illyrian ships with a cargo of amphorae of *Lamboglia II* type, Roman iron spears, dated in the 2nd and 1st century BC, as well as a double bladed bronze axe, and numerous fragments of ceramic from the bronze age from the underwater prehistoric layer, confirm the continuity of settlement in this area from prehistory until present times.

The necropolis that we present here was discovered by accident, during construction works. The area of the prehistoric barrow (diameter 16m, and 2.5m high) was partly destroyed by the construction works and by the local road that was placed on it. Excavations discovered that the barrow was made by a combination of soil and chopped stones in the upper layers and small stones at the bottom. On a few spots traces of fire and charcoal were revealed, and they represent evidence of funerary rituals which were common on such cemeteries. On the central part of the excavated area a large stone formation was discovered as remain of a central mound construction. Graves were placed underneath this construction.

The excavated part of the necropolis revealed 18 graves with 24 burials. Graves were lined in rows following the same west-east orientation. Grave constructions mostly show the same characteristics. In many cases graves have covers, side panels, grave-heads and grave-feet made of tiny stone plates. Stone plate covers were spread on the whole surface of the grave in one layer except in the case of Grave number 2 which had two layers of plates as cover. Stone plates as side panels were about 30 cm wide and placed along the sides of the burial pit supporting completely or partly both sides of the burial pit. The width of the grave head and grave foot plates defined the width of the grave (from 25 to 50 cm). Burial pits were quite shallow and buried in the natural surface of earth and gravel with the exception of graves nr. 9, 7 and 3, which were up to 63 cm deep because they contained several burials.

Grave number 1 is very interesting, since its base was totally covered with small stone plates that confirm the importance of funerary rituals for the community that buried their deceased on this necropolis. As an exception we can consider two graves – nr. 15 and 18 – where the deceased were just placed in the very shallow burial pit without any grave construction.

All the burials exemplify the same features of the inhumation in the fully extended position with arms next to the body or crossed over chests or pelvis. Most of the graves contain one burial except graves nr. 7, 10 and 14 with two burials; grave nr. 1 with four burials; and grave nr. 3 with three burials. The individuals are buried, one under another in the same or opposite direction, or an older burial was moved aside during the second burial.

Flooding during the wintertime is the main reason why the bone material is in extremely bad condition, and it was almost impossible to define the gender of deceased. It can be noticed that a certain grouping of the graves existed, and

we can assume that the deceased buried in these groups were members of one family. This will be soon confirmed by results of bio-genetic analysis.

Lack of burial goods is quite unusual for the large number of graves and burials as it is recorded on this necropolis. Single finds that we have are not from the graves but from the soil layers or surface above and next to the graves. Those are mostly pottery material – fragments of amphorae among which we have an amphora rim with a stamp (Grave nr. 5), and an amphora fragment with interesting graffiti (with remains of the destroyed grave nr.12), several fragments of fine textured reddish pottery from the sector 4. A curiosity is the small fragment of prehistoric dark gray colour pottery, made of sandy clay found in the grave nr. 5.

Metal findings are presented with 3 fragments of roman horse-shoes found in the layers above the graves and in the destroyed grave nr. 11, and also one horse-shoe found on the surface. In the profile between sector 3 and 4, next to grave nr. 13, a top of an iron spear and a part of a (scissor-like) iron object were found.

Deficiency of burial goods in the graves makes the cultural-historical identification more difficult. Described grave construction and burial are not sufficient for a comprehensive and secure chronological determination. Remains of the barrow and its central stone construction which are related to the prehistoric period does not quite respond with the burials lined in rows, which we had in the end of the excavation. Burials into burrows are quite common for the closer and larger area of the southern Herzegovina since the early Bronze Age. It is necessary to point out the difference between grave constructions of cist in the Bronze Age burrows and those from the Iron Age, where we have slight changes with the fully extended burials which influenced the change of grave construction as well. Here we primarily consider graves defined by stone plates or small stone blocks which we can follow until the medieval times in this area.

By the type of burial this necropolis can not be separated from the context of similar sites from the immediate or larger surrounding like registered necropolises around Metković, Stolac and Bileća.

The main problem for the cultural interpretation of the grave findings is based on the question could we consider them within the context of the integral development of the complex in Bajovci. Reasons for this is the underwater excavation which pointed out the continuity of life from eneolithic to the end of the old era, as well as the hill top settlement with a large number of amphorae pottery from the 2nd and 1st century BC. These finds, together with the findings from the lake, mark the fact that the time of the Late Iron Age – period of Hellenism in the lower Neretva area – was a period of most intensive settlement and life in this area, as well as on this site. Metal and ceramic objects found on the burrow are identical to the fragments discovered in the terraces of the hill top settlement and that could serve as a base for dating our necropolis in this time. As the other possibility, which is formed by the graves placed in lines and total absence of the grave goods, we are presenting is, that in the most of these graves we can speak about secondary burials, maybe medieval, in the old burrow, and in which circumstances have the older graves been destroyed. On the base of the presented data we can not certainly accept nor deny one of the presented possibilities, so the question of the cultural-historical interpretation stays open for now. Hopefully, further excavations in Desilo will offer new knowledge on this matter.

Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, I-III, Sarajevo, 1988.
- Atanacković-Salčić, V.* 1981, Arheološko nalazište na području Hutova blata, Hercegovina 1, Mostar, 1981, 11-26.
- Basler, D.* 1971, Novčić plemena Daorsa, GZM n. s. XXVI, Sarajevo, 1971, 333-336.
- Bojanovski, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBiH 66, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Sarajevo, 1988.
- Čović, B.* 1978, Bronzano doba u Hercegovini- stanje i problemi istraživanja, Tribunia, 4, Trebinje, 1978, 133-147.
- Čović, B.* 1982, Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u selu Orahu kod Bileće, Tribunia, 6, Trebinje, 1982, 7-26.
- Čović, B.* 1982a, Tumulusi željeznog doba u Gubavici, Hercegovina, 2, Mostar, 1982, 13-32.
- Čović, B.* 1983, Jadransko-zapadnobalkanska regija, U: PJZ, IV, Bronzano doba, (ed. Benac, A. ed. IV.knj. Čović) CBI ANUBiH-Svjetlost, Sarajevo, 1983.
- Čović, B.* 1987, Jadransko-zapadnobalkanska regija, U: PJZ, V, Željezno doba (ed. Benac, A. ed. V.knj. Gabrovec, S.) CBI ANUBiH – Svjetlost, Sarajevo, 1987
- Čović, B.* 1998-1999, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar, 1998-1999, 7-36.
- Jurić, R.* 1977, Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića, u: Znanstveni skup HAD «Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka», Metković, 1977.), Split, 1980, 45-104.
- Marić, Z.* 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM, n. s. (A), XIV, Sarajevo, 1959, 87-102, (Tab. I-IV).
- Marić, Z.* 1975-1976, Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967 do 1972. godine, GZM, n. s. (A), XXX-XXXI, Sarajevo, 1977, 5-99.
- Marić, Z.* 1975-1976, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće, GZM, n. s. (A), XXX-XXXI, Sarajevo 1977, 101-113.
- Marić, Z.* Gradina u Ošanićima kod Stoca centar ilirskog plemena Daorsa. Almanah 8, Sarajevo, 1972, 226 -230.
- Marijan, B.* 2001, Željezno doba na južnojadranskom području (Istočna Hercegovina, Južna Dalmacija), VAHD, sv. 93, Split, 2001, 7-221.
- Marović, I.* 1980, Prahistorijska istraživanja u okolini Narone, u: Znanstveni skup HAD «Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka», Metković, 1977.), Split, 1980, 45-104.
- Papazoglu, F.* 1967, Politička organizacija ilira u vrijeme njihove samostalnosti, Posebna izdanja ANUBiH 5, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Sarajevo, 1967, 11-31.
- Patsch, C.* 1906, Pseudo-Skylaxovo jezero. Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XVIII, Sarajevo, 1906, 367-390.
- Patsch, C.* 1907, Zur Geschichte und Topographi von Narona, Wien, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, (Schriften der balkankommission – Antiquarische Abteilung V, Wien, 1907, 1-118.

- Vasilj, S.* 1992, Novčić Oite s Ošanića, Prilozi Instituta za arheologiju, Zagreb 1992, 131-133.
- Vasilj, S.* 2003, Sliv rijeke Neretve – život kroz tisućljeća, *Histria antiqua* 10, Pula 2003, 125-141.
- Vasilj, S./ Forić, M.* Tajne luke ilirskih ratnika, Hercegovina (2008), Mostar, 2008, 19-38.
- Vikić, B.* 1955, Zbirka potkova u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Starohrvatska prosvjeta* III s. 4, 1955, 23-84.
- Vikić, B.* 1953, Rimska potkova iz Koprivnice, *Zbornik Muzeja grada Koprivnice*, IV, 1, 1953.
- Šašel-Kos, M.* 2005, *Appian and Illyricum*, *Situla* 43, NMS, Ljubljana, 2005.

Bronzene Tierfigürchen aus den japosischen Gräberfeldern von Prozor und Kompolje

Barbara Teßmann
Berlin

Kleine vollplastische Bronzestierfiguren mit Rückenöse sind auf der Lika-Hochebene eine häufige Beigabe in reichen Frauengräbern. Da diese Fundgattung bislang nur summarisch behandelt wurde, erscheint eine eingehende Bearbeitung durchaus sinnvoll¹. An dieser Stelle sollen rückwärts blickende Tierfiguren mit aufrecht stehendem und nach hinten geneigtem Schwanz näher untersucht werden. (Liste 1)

F. Lo Schiavo untergliederte die Tierfiguren aus dem japosisch-liburnischen Raum in vier Typen, wobei sie diese Figürchen in ihrem Typ B zusammenfasste². G. Hiller beschrieb diese Figuren als Hundeanhänger³.

Die im Zweischalenguss aus Bronze hergestellten Tierplastiken besitzen auf dem Rücken zwei dicht neben einander liegende Ösen. Der relativ lange Hals ist leicht gebogen und endet in einem rückwärts gerichteten Kopf mit geöffnetem Maul. Die Ohren sind plastisch herausgearbeitet, Augen sind jedoch nicht erkennbar. Die Beine sind gerade gearbeitet und zeigen keine anatomische Ausarbeitung. Vorder- und Hinterbeine sind deutlich voneinander getrennt. Der Körper ist ebenfalls gerade gearbeitet und zeigt keinen Bauch- oder Muskelansatz. Der hoch erhobene Schwanz ist, ähnlich wie der Kopf, leicht nach außen gebogen und dann nach vorne gerichtet, so dass ein in sich symmetrischer Eindruck entsteht. Diese Tierfiguren erinnern in der Tat an Hunde mit hoch erhobenem, freudig wedelnden Schwanz. (Abb. 1, 2.)

¹Tierfiguren aus Bronze sind nicht nur im japosischen Raum eine typische Fundgattung (Teßmann 2001, 91). Pferdefiguren und gehörnte Tierfiguren werde ich an anderer Stelle publizieren.

²Lo Schiavo 1970, 465, Nr. 9.

³Hiller 1991, 170.

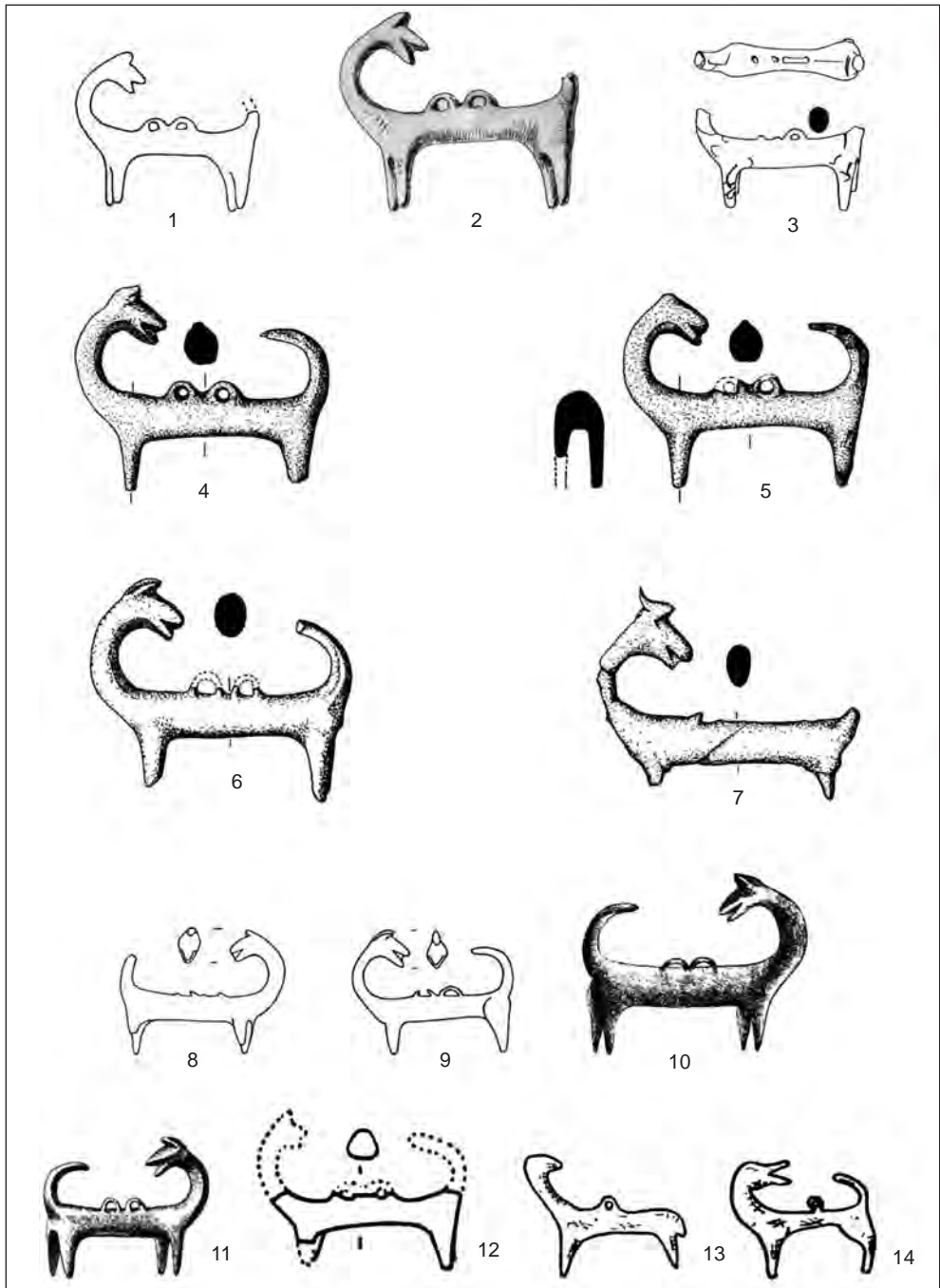

Abb. 1 1. *Kompolje*, Grab 263; 2. *Kompolje*, Grab I-224; 3. *Kompolje*, Grab III-398;
 4. *Prozor*, Grab 3; 5. *Prozor*, Grab 5; 6. *Prozor*, Grab 9; 7. *Prozor*, Grab 13;
 8. *Prozor*, Sammlung Spöttel; 9. *Prozor*, Sammlung Bellak; 10. *Prozor*, aus dem
 Gräberfeld. Maßstab: 1, 3, 8, 9: 1:2; 2, 4-7, 10: ohne Maßstab

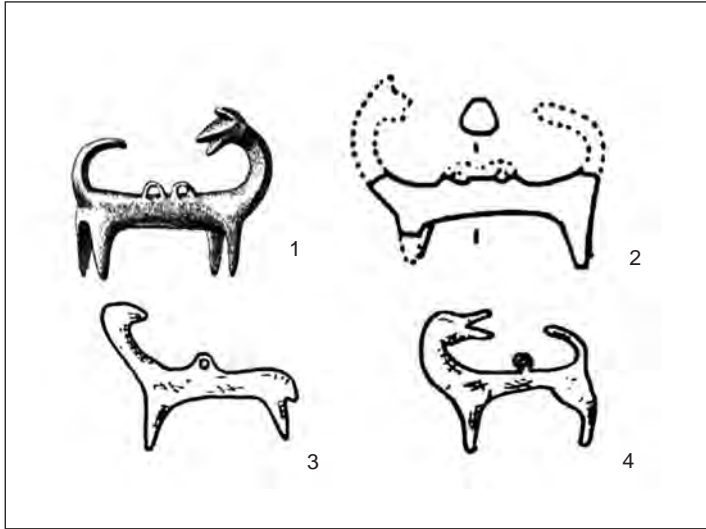

Abb. 2 1. Prozor, aus dem Gräberfeld; 2. Norddalmatien, unbekannter Fundort;
3. Pianello, aus dem Gräberfeld; 4. San Ginesio, aus dem Gräberfeld.
Maßstab: 1-4: 1:2

Datierung

Von den bislang 13 aus dem japodischen Raum und dem Picenum vorgelegten Tierfiguren (Abb. 3) stammen sieben aus datierbaren Grabzusammenhängen.

Aufgrund der Grabtiefe, aber auch durch stratigraphische Befunde⁴ hat R. Drechsler-Bižić in dem Gräberfeld von Prozor drei zeitlich aufeinander folgende Horizonte festgestellt⁵.

Den Horizont I datierte sie in das 8. Jh. v. Chr., Horizont II gehört in die Phasen Ha D1 - Ha D2 und Horizont III umfasst die Zeitspanne Ha D3 bis in die späte Latènezeit. Bei einigen Gräbern erscheint mir die Horizontzuweisung jedoch eher fraglich. Da im Horizont II viele Gräber mit Tierfiguren gefunden wurden, nahm Drechsler-Bižić eine lokale Werkstatt in Prozor an⁶. Solche Tierfiguren kommen aber auch in Gräbern des Horizontes III vor (z. B. Grab 3 und 15⁷). In den Gräbern 14 und 15 wurden zwei sehr ähnliche

⁴Z. B. liegt Grab 25 über den Gräbern 28 und 35, aber unter Grab 38, welches auch Grab 33 überlagert. Grab 51 liegt unter Grab 50, aber über den Gräbern 56-58, die ebenfalls eine Stratigraphie erkennen lassen, Grab 56 über Grab 57, Grab 57 über Grab 60 u.s.w.

⁵Drechsler-Bižić 1972-73, 48-50.

⁶ebd. 49.

⁷ebd. Taf. 8, 6; 13, 4.

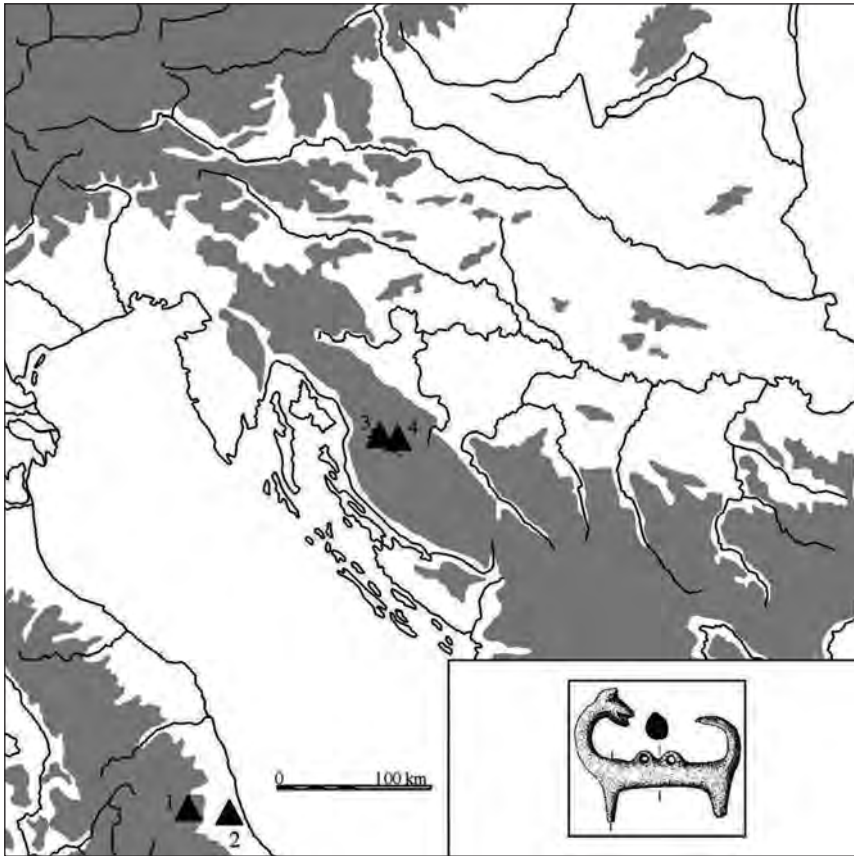

Abb. 3 Verbreitung der Hundefigürchen
(1. Pianello; 2. San Ginesio; 3. Kompolje; 4. Prozor)

Fibeln⁸ gefunden; Grab 14 gehört aufgrund der Grabtiefe in den Horizont I, Grab 15 hingegen in den Horizont III. In Grab 14 wurden dann auch die Reste einer Protocertosafibel entdeckt, die nach B. Teržan erst um 600 v. Chr. anzusetzen ist⁹. Eine Zuweisung zu Horizont II wäre deshalb sinnvoller. Auch Grab 15 ließe sich wegen der Tierfigur und der genannten Fibeln an Horizont II anschließen.

Aufgrund dieser Problematik erscheint es sinnvoll auf die Datierung der Hundeplastiken näher einzugehen. Hundefigürchen kommen in Prozor in den Gräbern 3, 5, 9 und 13 vor, in Kompolje in den Gräbern 263, I-224 und III-398.

In den Gräber 3, 5 und 9 wurde neben weiteren Schmuckbeigaben, je eine Bogenfibel aus Bronzedraht mit Bronzedrahtumwicklung gefunden, die

⁸ ebd. Taf. 8, 1; 13, 1.

⁹ Teržan 1977, 435.

im westlichen Japodengebiet, genau wie der rundbodige Körbchenanhänger aus Grab 3, zur Frauentracht des 7. bis 5. Jh. v. Chr. gehört¹⁰. Eine Parallele für den mit Bronzedraht umwickelten Ring aus Grab 3 findet sich in Grab 13, wo dieser wiederum mit einer Hundefigur vergesellschaftet ist. Blechbandfibeln mit langem Nadelhalter, wie sie in Grab 9 vorkommen, sind nach G. Hiller auf den Certosahorizont beschränkt¹¹. Interessant ist hierbei die Tatsache, dass diese vier Gräber allesamt in der Südostecke der Nekropole relativ dicht beieinander liegen.

In Grab 263¹² aus Kompolje wurden neben der Hundefigur auch anthropomorphe Anhänger vom Typ 3 und 6 nach Teßmann sowie ein Vogelbarkenanhänger, ein Bullae- und Brillenanhänger entdeckt. Eine Datierung dieses Grabes in das 6. bzw. 5. Jahrhundert v. Chr. erscheint aufgrund dieser Beifunde wahrscheinlich¹³.

In Grab III-398 aus Kompolje wurde außer der Hundefigur auch eine Certosafibel vom Typ 5 nach Težak-Gregel gefunden¹⁴, die sie in die Mitte des 4. vorchristlichen Jahrhunderts datiert¹⁵.

Nahezu identische Stücke sind aus dem Picenum bekannt¹⁶. Leider sind hier keine Grabzusammenhänge erkennbar, so dass keine Angaben zur Datierung gemacht werden können.

Weitere Parallelen zu den bronzenen Hundefigürchen finden sich einerseits in mittel- und spätlatènezeitlichen Siedlungsstellen in Böhmen, Mähren und Siebenbürgen¹⁷, andererseits aus dem Rhein-Main-Gebiet¹⁸. Die Hundeplastiken aus Böhmen und Mähren sind ebenfalls aus Bronze gearbeitet, allerdings sind hier Kopf und Körper sehr viel detaillierter dargestellt. Der Schwanz ist hier niemals hoch erhoben dargestellt. Anders verhält es sich bei den Exemplaren aus dem Rhein-Main-Gebiet. Diese Figuren stammen aus mittel- und spätlatènezeitlichen Brandgräbern und besitzen einen hoch aufgestellten Schwanz, aber in der Regel keinen rückwärts gerichteten Kopf. Auch bei diesen Stücken sind Kopf und Körper naturgetreu wiedergeben. Aufgrund der Darstellung versuchte Polenz bestimmte Hunderassen zu unterscheiden¹⁹. Folgt man den Ausführungen Polenz, könnte es sich bei den japodischen Stücken um Jagdwindhunde handeln²⁰. Die Ähn-

¹⁰ Teßmann 2001, 47; dies. 2007, 677.

¹¹ Hiller 1991, 102; 179.

¹² Die Gräber 263 aus Kompolje (Lo Schiavo 1970 465, Taf. 3) und das von Hiller genannte Grab I-224, ebenfalls aus Kompolje, (Hiller 1991, 170) scheinen identisch zu sein. Nach Lo Schiavo gehören zu diesem Grab allerdings noch einen Vogelbarkenanhänger sowie einen Kompositanhänger mit anthropomorphen Anhängern vom Typ 3 nach Teßmann.

¹³ Teßmann 2001, 90.

¹⁴ Težak-Gregel 1981, Taf. 4,9.

¹⁵ ebd. 47.

¹⁶ Kromer 1950, 140, Abb. 7,1.4.

¹⁷ Polenz 1974, 283, Abb. 18

¹⁸ ebd. 255ff.

¹⁹ ebd. 274-276.

²⁰ Polenz 1974, 276.

lichkeit mit dem Bronzehund aus dem Brandgrab von Worms-Heppenheim besteht v. a. in dem langen schmalen Hals, dem mageren Körper und dem langen, dünnen nach oben gerichteten Schwanz²¹. Einen ähnlich schlanken Körperbau wie der Hund aus Worms-Heppenheim weist jener aus dem Brandgrab 1 aus Osthofen auf²², allerdings diesmal mit einem rückwärts gerichteten Kopf. Interessant ist hierbei auch die Tatsache, dass diese beiden Inventare zu den frühesten Komplexen im Rhein-Main-Gebiet zählen. Eine weitere Analogie stammt aus Grab 19 des jüngerlatènezeitlichen Gräberfeldes von Hörstein²³.

Funktion

Die Hundepplastiken aus dem japodischen Raum wurden allesamt in Gräbern entdeckt, die durch die weiteren Beifunde als Frauenbestattungen angesprochen werden können. Die beiden Rückenösen legen nahe, dass diese Figuren entweder auf einer Unterlage befestigt waren oder als Anhänger an einer Kette getragen wurden; ein Amulettcharakter ist also ganz offensichtlich gegeben. Den Amulettcharakter unterstreichen auch die anthropomorphen Figürchen aus den Gräbern Kompolje 263 und Prozor Grab 9.

Auch die Gräber aus Worms-Heppenheim und Osthofen mit den beiden schlanken Hundefiguren können aufgrund der reichen Fibel- und Schmuckausstattung als Frauenbestattungen interpretiert werden²⁴. Anzuschließen ist hier das Grab aus Frankfurt Fechenheim²⁵.

Dass Tierfiguren eine charakteristische Beigabe in Frauengräbern war, hat B. Teržan bereits für den Zentralkaukasus festgestellt²⁶. Aber auch beispielsweise in Dolenjske Toplice, Hügel XI/8²⁷, Donja Dolina²⁸ und dem Zentralbalkan²⁹ gehören sie zu reichen Frauenbestattungen.

Abschließend lässt sich feststellen, dass im japodischen Raum bronzene Hundepplastiken vom 6. Jahrhundert v. Chr. bis in die Mitte des 4. vorchristlichen Jahrhunderts eine Beigabe in Frauengräbern gewesen ist. Im Rhein-Main-Gebiet werden solche Figuren am Ende der Mittellatènezeit bzw. in der Spätlatènezeit Frauen mit ins Grab gegeben. Ob hier tatsächlich ein direkter Zusammenhang besteht konnte aufgrund der zeitlichen Differenz und der großen räumlichen Entfernung nicht eindeutig nachgewiesen werden, erscheint aber durchaus möglich.

²¹ ebd. 266 Abb. 8, 1.

²² ebd. 266 Abb. 8, 5.

²³ Becker 1986, 99, Abb. 65.

²⁴ Polenz 1974, 280.

²⁵ Ebd.

²⁶ Teržan 1995, 630.

²⁷ Teržan 1977, Taf. 63, 5.

²⁸ Truhelka 1904, Taf. 11, 15.

²⁹ Čović 1957, Taf. 1, 3-4.

Liste der bronzenen Hundefiguren:

Italien:

1. Pianello, Prov. Ascoli Piceno: Kromer 1950, 140, Abb. 7, 4; Dall'Osso 1915, 301. (Abb. 2, 3)
2. San Ginesio, Prov. Marcerata: Kromer 1950, 140, Abb. 7, 1. (Abb. 2,4)

Kroatien:

3. Kompolje, Bez. Otočac, Grab 263: Lo Schiavo 1970, Taf. 3, 4. (Abb. 1,1)
4. Kompolje, Bez. Otočac, Grab I-224: Hiller 1991, 170. (Abb. 1, 2)
5. Kompolje, Bez. Otočac, Grab III-398: Težak-Gregel 1981, 42, Nr. 51, Taf. 4, 10. (Abb. 1, 3)
6. Prozor, Bez. Otočac, Grab 3: Drechsler-Bižić 1972/73, Taf. 8, 6. (Abb. 1, 4)
7. Prozor, Bez. Otočac, Grab 5: Drechsler-Bižić 1972/73, Taf. 11, 3. (Abb. 1, 5)
8. Prozor, Bez. Otočac, Grab 9: Drechsler-Bižić 1972/73, Taf. 10, 5. (Abb. 1, 6)
9. Prozor, Bez. Otočac, Grab 13: Drechsler-Bižić 1972/73, Taf. 12, 11. (Abb. 1, 7)
10. Prozor, Bez. Otočac, Sammlung Spöttel: Lo Schiavo 1970, Taf. 11, 6. (Abb. 1, 8)
11. Prozor, Bez. Otočac, Sammlung Bellak: Lo Schiavo 1970, Taf. 15, 15. (Abb. 1, 9)
12. Prozor, Bez. Otočac, aus dem Gräberfeld: Ljubić 1889, Taf. 22, 116. (Abb. 1, 10)
13. Prozor, Bez. Otočac, aus dem Gräberfeld: Drechsler-Bižić 1987, Taf. 45, 1. (Abb. 2, 1)
14. Norddalmatien, unbekannter Fundort: Hiller 1991, Taf. 33, 358. (Abb. 2, 2)

Rezime

Brončane životinjske figurice sa japodskih nekropola iz Prozora i Kompolja

U radu su predstavljene bronzane figurice u obliku psa iz japodskih nekropola Kompolje i Prozor (Sl. 1, 2.). Predstave psa na japodskom području do sada su poznate samo iz nekropola i uglavnom su okarakterisane kao grobni prilozi u ženskim grobovima. Dvojne ušice na leđima upućuju da su ove figurice bile pričvršćene na nekoj podlozi ili nošene kao privjesak na lančiću odnosno ogrlici. Time se potvrđuje i njihov apotropejski karakter. Tome dodatno govore u prilog i antropomorfne figurice iz groba 263. u Kompolju i groba 9. u Prozoru koje su takođe okarakterisane kao amuleti. Pojava figurina psa u ženskim grobovima zasvjedočena je i u nekropolama Worms-Heppenheim i Osthofen (24), kao i u grobu iz Frankfurt Fechenheima (25). Životinjske figurine su jedan od karakterističnih priloga u ženskim grobovima i na području Centralnog Kavkaza (26). Nalazi iz Dolenjskih Toplica, Tumul IX/8 (27), Donje Doline (28), i iz Centralnog Balkana (29), isto tako pripadaju bogatim ženskim grobovima. Na kraju se zaključuje da bronzana plastika sa predstavama psa na japodskom području pripada vremenu od 6. do sredine 4. vijeka pr.n.e. Najbliže hronološke i tipološke paralele takvim nalazima potiču iz Picenuma (16). Tipološki su dosta bliski i nalazi sa područja Rhein-Mein u južnoj Njemačkoj koji takođe nađeni u ženskim grobovima, ali su nešto mlađi i pripadaju latenskom periodu (18).

Literatur

- Becker, S.* 1986, Ein jüngerlatènezeitliches Brandgräberfeld bei Hörstein, Stadt Alzenau i. UFr., Landkreis Aschaffenburg, Unterfranken. Arch. Jahr Bayern, 1986, 99-101.
- Čović, B.* 1957, Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz BiH - Einige kleinere prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzegovina, Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo Arh. N. S. 12, 1957, 241-255.
- Dall'Osso, I.* 1915, Guida illustrata del Museo nazionale di Ancona con estesi ragguagli sugli scavi dell'ultima decennio, Ancona, 1915.
- Drechsler-Bižić, R.* 1972/73, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca - Gräberfelder vorgeschichtlicher Japoden in Prozor bei Otočac. Vjesnik Arh. Muz. Zagreb Ser. 3, 6/7, 1972/73, 1-54.
- Drechsler-Bižić, R.* 1987, Japodska grupa. In: Basler, Đ. / Benac, A. / Gabrovec, S. / Garašanin, M. / Tasić, N. / Čović, B. / Vinski-Gasparini, K. (Hrsg.), Prastorija Jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba, Sarajevo, 1987, 391-441.
- Hiller, G.* 1991, Zur japodischen und liburnischen Früheisenzeit Nordwestjugo-slawiens, Univ. Diss. Heidelberg, 1991.

- Kromer, K.* 1950, Zum Picenterproblem. Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. 5, 1950, 131-155.
- Ljubić, Š.* 1889, Popis arkeologičkoga odjela nar. zem. Muzeja u Zagrebu, Zagreb, 1889.
- Lo Schiavo, F.* 1970, Il gruppo liburnico - japodico per una definizione nell'ambito della protostoria balcanica, Rom, 1970.
- Polenz, H.* 1975, Latènezeitliche Hundepastiken aus Süd- und Rheinhessen. Fundber. Hessen 14, 1974 (1975), 255-307.
- Teßmann, B.* 2001, Schmuck und Trachtzubehör aus Prozor, Kroatien. Ein Beitrag zur Tracht im japodischen Gebiet. Acta Praehist. et Arch. 33, 2001, 28-151.
- Teßmann, B.* 2007, Körbchenanhänger im Süden – Göritzer Bommeln im Norden. Eine vergleichende Studie zu einem späthallstattzeitlichen Anhängertyp. In: Blečić, M. / Črešna, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (Hrsg.), Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan, Situla 44, 2007, 667-694.
- Teržan, B.* 1977, Certoska fibula - Die Certosafibeln. Arh. Vestnik 27, 1976 (1977) 317-536.
- Teržan, B.* 1995, Das Land der Medeia? In: Finkbeiner, U. / Dittmann, R. / Hauptmann, H. (Hrsg.), Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer, Mainz, 1995, 627-637.
- Težak-Gregl, T.* 1981, Certosa fibule na centralnom japodskom području. - Die Certosafibeln im jopodischen Zentralgebiet von Lika. Vjesnik Arh. Muz. Zagreb Ser. 3, 14, 1981, 25-48.
- Truhelka, T.* 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška), Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. Wiss. Mitt. Bosnien u. Herzegowina 9, 1904, 3-170.

Ovidije i Ilirik -Ovidius et Illyricum

Salmedin Mesihović

Sarajevo

*Prisca iuvent alios, ego me nunc denique natum
gratulor: haec aetas moribus apta meis¹*

Publije Ovidije Nazon (*Publius Ovidius Naso* 43. god. p. n. e. – 17/18. god. n. e.), posljednji predstavnik «zlatnog doba» rimskog pjesništva jeste i jedini iz reda slavni pjesnika augustovskog razdoblja koji se u zapaženijoj mjeri osvrnuo na dešavanja koja su direktno bila povezana s tadašnjom provincijom Ilirikom (*Illyricum*) i balkanskim svijetom². Taj njegov izražajni odnos bio je nesumnjivo uvjetovan sa svim onim što se zbivalo s Rimskom Državom u cjelini i sa samim Ovidijem u posljednjoj deceniji augustovskog razdoblja. Radi toga su i Ovidijeve izdašnije reference na Ilirik i balkanski prostor sadržane u njegovim poznim djelima Tuga (*Tristia*) i Pisma sa Ponta (*Epistulae ex Ponto*).

U proljeće 6. god. n. e. negdje u prostoru Gornje Bosne pobunio se unovačeni kontingent iz *civitates* provincije Ilirik, koji je trebao biti upućen u markomanski rat. Pobuna domorodačkih vojnika bila je samo fitilj koji je upalio čitavu provinciju i došlo je do sveopćeg ustanka. To je bio početak jednog od najtežih ratova koji je vodila Rimska Država i koji je potrajao do sredine sredine IX mjeseca 9. god. n. e., kada se Tiberiju, posinku Augusta i budućem caru predao najvažniji vođa ustanka Baton Dezitijatski³. U toku

¹ *Ovid. Ars amat.* III, 121 – 122 («Prošlost neka voli ko hoće; Ja čestitam sebi što danas rođen sam; doba je to sasvim po ukusu mom»).

² Ilirik, ilirsko i ilirske zemlje spominjali su i Vergilije (*Enn.* I, 242 – 249; *Ecl.* VIII, 6 - 8), Horacije (*Car.* I, 28; 21 – 22; II, 1, 12 - 15) i Propercije (I, 8, 1 – 26; II, 16, 1 - 56). Zanimljivo je da se kod Propercija ilirsko ne podudara sa tadašnjom provincijom Ilirik. Kod Propercija dijelovi ilirskog koje on spominje (Orik, Akrokeraunski rt) oficijelno pripadaju provinciji Makedoniji i vjerojatno je on na umu imao etničku i povijesnu sadržinu ovih područja, a ne trenutno administrativno-upravnu.

³ O ilirskom narodu Dezitijatima, Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e. kao i stanju u Rimskoj Državi u tome periodu v. Mesihović 2007.

8. god. n. e., možda vezano za slučaj Julije Mlađe, vezano je i protjerivanje Ovidija u daleki i zabačeni pogranični grad Tomis na Crnom Moru (današnja Konstanca). Prilikom svoga putovanja u Tomis i boravka u njemu Ovidije je napisao *Tristia* i *Epistulae ex Ponto*⁴.

Razlozi Ovidijevog protjerivanja nisu baš jasni. Sam Ovidije kaže da su ga dvije krivice otjerale iz prijestolnice; pjesma i pogreška (...*duo crimina – carmen et error*).⁵ Ovidije nije bio prognan (*exilium*) nego je bio protjeran (*relegatio*) što je bila blaža kazna, bez gubitka građanskih prava i konfiskacije imovine⁶.

U tom, za augustovski režim teškom periodu, desila su se protjerivanja članova same Augustove porodice. Prvo je došlo do konačnog rasplesa pitanja nasljeđivanja Augusta protjerivanjem Agripe Postuma na otok Planaziju, blizu Korzike, posljednjeg živog sina Augustove kćerke Julije i vojskovođe Marka Vipsanija Agripe⁷. Sudbinu Agripe Postuma doživjela je i njegova sestra Julija Mlađa (19. god. p. n. e. – 28/29. god. n. e.) koja je zbog kršenja Augustovih zakona o moralu (preljuba sa senatorom Decimom Silanom) 8. god. n. e. protjerana na *Trimerus*, mali italijanski otok (danas Tremiti) gdje je živjela 20 godina⁸. I možda je upravo za aferu Julije Mlađe vezano i protjerivanje Ovidija⁹. Sekst Aurelije Viktor navodi da je Ovidije protjeran zbog tri knjige Umijeća ljubavi (*Ars Amatoria*)¹⁰. Vjerojatno se poetska i društvena aktivnost ovog pjesnika sofisticirane i elegantne erotike (koja je uživala popularnost u višim krugovima rimskog društva) nije svidjela Augustu, jer su svojim duhom bili u proturječju sa zakonima o moralu i porodičnom zakonodavstvu.

Ovidije je u Tomis stigao krećući se morskim putem pa preko Grčke u Trakiju (v. *Tristia* i *Ex Ponto*), jer je u to doba kopnena veza još uvijek bila blokirana od strane ustanika. Ovidije je prilično dugo putovao, s čestim i vremenski dugim zadržavanjima na nizu usputnih mjesta i stanica, vjerojatno se nadajući da će u Rimu doći do njegovog pomilovanja. Tomis (današnja

⁴ O Ovidijevom progonstvu i boravku na Pontu (u gradu Tomis u današnjoj Dobrudži) te o *Tristia* i *Ex Ponto* v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*.

⁵ *Ovid. Tris.* II, 207.

⁶ Budimir / Flašar 1963, 408.

⁷ *Vell.* II, CXII, 7; *Plin. NH* VII, 149; *Svet. Tib.* 15; *Cass. Dio* LV, 32, 1-2; LVI, 1-2; *Tac. Ann.* I, 3; 5-6. Protjerivanje se desilo najvjerojatnije do početka 7. god. n. e. ili početkom 7. god. n. e., sigurno prije Germanikovog spajanja sa Tiberijevom zapadnom borbenom grupom, jer Dion o protjerivanju Agripe Postuma govori neposredno prije spominjanja Germanikovog dolaska u Panoniju. Možda bi se, sudeći po Veleju (II, CXII, 7) protjerivanje možda desilo i 6. god. n. e., ako ne sam čin protjerivanja, onda proces padanja u nemilost. Za Agripu Postuma i njegovu majku Juliju Stariju vežu se i afere Lucija Audazija i Azinija Epikada koji su namjeravali njih dvoje s mjesta na koja su prognani nasilno dovesti k vojskama *Svet. Aug.* 19. Možda je u čitavu priču sa Agripom Postumom bio umiješan i izvjesni plebejac Junija Novata koji je u ime Agripe Postuma izdao protiv Augusta vrlo uvredljivo pismo. Junije Novat je kažnjen samo novčanom kaznom. *Svet. Aug.* 51.

⁸ *Tac. Ann.* IV, 71.

⁹ Budimir / Flašar 1963, 407.

¹⁰ *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 24.

Konstanca) je bio miletska kolonija osnovana na crnomorskoj obali, ali je u Ovidijevo vrijeme ta krajnja predstraža civiliziranog svijeta (*Scythia Minor*, današnja Dobruđa) i Rimske Države bila dobro preslojena getskim i sarmatskim elementima. U Tomisu Ovidije nije oskudijevao u materijalnim potrebama, ali je osjećao izrazitu čežnju za domovinom. Kao vrhunski intelektualac augustovskog Rima naučio je i getski i sarmatski jezik u tolikoj mjeri da je sastavljao i stihove na getskom.

Ovidije je rođen u mjestu Sulmo (moderna Sulmona), u zemlji Peligna (možda izvorno ilirskih naseljenika s istočne jadranske obale). Po porijeklu Ovidije je pripadao uglednoj i imućnoj viteškoj porodici, a za razliku od Vergilija i Horacija, pa i Propercija, koji su rođeni decenijama ranije, on je u pravom smislu čovjek koji je potekao i živio u augustovskom miru. Svoju retorsku i činovničku karijeru brzo je zamijenio pjesništvom i Ovidije je «pjevao ljubavnu pjesmu punu frivolne erotike». Iza sebe je ostavio djela: zbirku ljubavnih elegija *Amores* (Ljubavi), *Heroides*, tragediju Medeja (danas izgubljenju), *Ars Amatoria* (Umijeće ljubavi), fragmentarno sačuvana pjesma *Medicamina faciei* ili *De medicamine faciei* (Kozmetika lica), *Remedia Amoris* (Ljubavni lijekovi), *Metamorphoses* (Metarmofoze), *Fasti* (Praznični kalendar), izgubljeno djelo *Liber in malos poetas* (Knjiga protiv loših pjesnika), već spomenuta djela *Tristia* i *Epistulae ex Ponto*, pjesma *Ibis*, alegorična pjesma *Nux* (Orah), nedovršena pjesma O ribarstvu (*Halieutica*), izgubljeno djelo *Consolatio ad Liviam* te izgubljene pjesme na getskom. U izgnanstvu je Ovidije vjerojatno prevodio i Aratove «Nebeske pojave»¹¹.

Na prijelazu dviju era i u godinama koje slijede Ovidije je nesumnjivo bio poznata osoba u tadašnjem rimskom društvu i njegova stihovana riječ mogla je imati određenu težinu i mogla je potaknuti neke visoko pozicionirane i ugledne osobe oba spola na neka djela koja se sigurno ne bi svidjela Augustu. U tim godinama on je napisao *Ars Amatoria* i *Metamorphoses*, a bio je već dosta uradio i na Prazničnom kalendaru (koji je ostao nedovršen) kada je protjeran. Ovidijeva *carmen* koja je bila jedan od dva krimena njegovog protjerivanja je vjerojatno bila *Ars Amatoria*. To je djelo, poznato po svojoj frivolnoj erotskoj, pa i amoralnoj sadržini, bilo u direktnom kontrastu sa promoviranim «porodičnim vrijednostima». Možda je i njegov rad na *Metamorphoses* i *Fasti* bio uvjetovan i time da se, što se moguće više udalji od svoje reputacije pjesnika erotske ljubavi i tako približi idejama augustovskog režima, jer oba djela nastaju nakon što je on već napisao gro svojih ljubavnih elegija i erotske poezije. Međutim, izgleda da u tome nije uspio i oreol amoralnog pjesnika, koji svojim pjesmama može podstaći ljude na poteze koji ne odgovaraju duhu Augustovih porodičnih zakona ili ih direktno krše, ostao je vezan za Ovidija. U one prve dvije godine ilirskog ustanka, koje su bile kritične i po sam vladajući režim¹², stupanj tolerancije samoga režima je neminovno morao pasti i jedna od žrtava toga je bio i sam Ovidije.

¹¹ O Ovidijevim djelima v. Budimir / Flašar 1963, 406 - 429; Rodgers / Dodge 2006, 388 – 389.

¹² O tome v. Mesihović 2007, 314 – 617.

Najviše kvalitetnih i detaljnih podataka o ilirskoj historiji Ovidije je ostavio u svome pismu Germaniku (*Epistulae ex Ponto*, II, I)¹³. Pismo je vjerojatno nastalo u prvim mjesecima 13. god. n. e. i u njemu se detaljno opisuje Tiberijev trijumf nad Dalmatincima i Panonima¹⁴. Tiberije je vjerojatno trijumf proslavio 23. X 12. god. n. E.¹⁵ ili 16. I 13. god. n. e.¹⁶. Taj trijumf spominju i suvremenik Velej Paterkul¹⁷ (nešto detaljnije, opis je nastao bar 15 godina nakon Ovidijevog opisa), i s manje detalja Svetonije¹⁸ i Kasije Dion¹⁹. Prikaz Tiberijevog trijumfa imamo i na kameji od oniksa, uobičajeno nazvanoj *Gemma Augustea*.

Pismo Germaniku je napisano u patetičnom, skoro očajnički podilazećem tonu i osnovna njegova ideja nastanka je da se utiče na Germanika, ali i ostale članove vladajuće porodice, kako bi se prema Ovidiju postupilo milostivo i omogućio mu se povratak u Rim i Italiju. Gledano po samoj sadržini Pismo se može podijeliti na tri dijela: 1. uvodni dio koji obiluje formama laudacije, 2. detaljniji opis samoga trijumfa, 3. završni dio, direktno usmjeren na Germanika, isto u formi pretjerane laudacije.

Iako u drugom dijelu ima manje laudacija i patetike, ipak su ove forme i u tom dijelu prisutne. Opis same proslave trijumfa je slikovit i tom prilikom Ovidije je ostavio spomen Batona Dezitijatskog. I ako pređemo preko «ulizivačkog» stila Ovidija, ostaju činjenice o izgledu trijumfa koje su vjerojatno vjerodostojne. Ovidije nije osobno prisustvovao trijumfu, ali je sudeći po podacima koje navodi bio dobro informiran o trijumfu i njegovom toku, kao i o sudbini zarobljenih ustaničkih vrhovnika. Ovidije zahvaljuje slavi (ili javnom mijenju ili javnom glasu ili priči) da je, iako zatvoren među Getima, ipak vidio veličanstveni trijumf. Ovo je dokaz da su vijesti iz Rima, i to prilično detaljne, dolazile i u najudaljenije dijelove Imperije, i da je ustanak i ono što se zbivalo u vezi s njim bilo više-manje poznato širom Rimske Države. Moguće je da je Ovidije dobio pismo nekog svog prijatelja/prijateljice koji je bio očevidac trijumfa, jer je opis ipak i previše detaljan da bi se mogao dobiti samo zahvaljujući usputnoj vijesti ili raspitivanjima kod pojedinaca koji bi došli do Ponta.

Ovidije u prikazu trijumfa izričito spominje i Batona, koji je kao najvrijedniji ratni zarobljenik sproveden u trijumfu²⁰. Ovidije je mnogo precizniji po

¹³ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 1-68; Ovidijeva pisma sa Ponta su u kontekstu znanstvenih istraživanja ustanka 6 – 9 god. n. e. ostala potpuno zanemarena i do danas ih nije niko obrađivao po pitanju odnosa prema ustanku, osim spominjanja u natuknici Williama Smitha (1867, 475).

¹⁴ O trijumfu (koji je bio odgođen radi Teutoburške katastrofe) v. Mesihović 2007, 404; 555 – 557; 601 – 611.

¹⁵ Zaninović 1996, 212.

¹⁶ Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xxxiv - xxxv

¹⁷ *Vell.* II, CXXI, 2 – 3.

¹⁸ *Svet. Tib.* 17; 20.

¹⁹ *Cass. Dio* LVI, 17, 1 – 18, 1.

²⁰ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 1-68. Sudeći po Ovidijevom prikazu, Tiberijev trijumf iz 12. ili 13. god. n. e. nad Ilirima je bio sličan po sadržini Germanikovom trijumfu od

tome pitanju od drugih literarnih vrela i on jasno kaže da je većini ustaničkih vojvoda, koji su sprovedeni u trijumfu okovani za vratom, poklonjen život i da su pomilovani²¹. Ovidije i sam dan kada se održavao trijumf opisuje kao sunčan, daje čitav niz podataka o prikazima zarobljenika, osvojenih utvrda (*oppida*), s prikazima čak ljudi u njima, rijeka i planina pobijedene zemlje i borbi u gustim šumama. Zanimljiv je spomen predstavljanja Germanikovih uspjeha u trijumfu. Ovidijevo detaljisanje opisa zarobljenika i trijumfalne procesije, i spominjanje Batona Dezitijatskog imalo je jasnu svrhu. Ovidije je ovim htio da pokaže kako se najvećim neprijateljima Države pokazuje milost, što direktno i kaže, dok je on još uvijek osuđen da čami u dalekom kutku Države, nekoj vrsti ovidijevskog Sibira.

Inače u djelima *Tristia* i *Ex Ponto* Ovidije ima još podataka koji se odnose na zbivanja na zapadnom Balkanu od 6. do 9. g. p. n. e. To ne bi trebalo čuditi kada se zna da je on suvremenik ustanka i da su se najtraumatičnija zbivanja vezana za njega odvijala u istom vremenu kada i ustanak. U drugoj knjizi Tuge, opet u hvalospjevima Augustu nastalim kao očajnički pokušaj da se on privoli za milost, spominje se Panonija i ilirska obala²². Zanimljivo je da se u istom dijelu II. knjige Tuge nalaze i stihovi Ovidijevog pokušaja iskupljenja²³. Ovidije je trijumf spomenuo još jednom i to u pismu Mesalinusu.²⁴ Samo je na ovom mjestu riječ o spominjanju trijumfa kao još jednog od

26. V 17. god. nad germanskim narodima Heruscima, Hatima, Angrivarijcima i ostalim narodima do Elbe (*Strab. Geo.* VII, 1, 4; *Tac. Ann.* II, 41). U trijumfu su po Ovidiju nošeni i prikazi osvojenih uporišta rijeka i planina u pacifiziranoj zemlji i prikazi borbi u gustim šumama.

²¹ *Ovid. Ex Ponto*, II, I (*Germanico*), 43-46. I Velej Paterkul (II, CXXI, 3) spominje sprovođenje okovanih zarobljenih ustaničkih vojvoda u trijumfalnoj povorci (*Quippe omnis eminentissimos hostium duces non occisos fama narravit, sed victos triumphus ostendit*), ali ne i da su pomilovani. Za razliku od njega Svetonije (*Tib.* 20) ne spominje sprovođenje ustaničkih vojvoda, ali zato navodi da je Baton pomilovan i repatriran u Ravenu sa bogatim darovima. Ali zato obojica potvrđuju Ovidijev podatak (*Ex Ponto*, II, I, 30) kada je prilikom ceremonije trijumfa došlo do nagrađivanja rimskih zapovjednika iz rata od 6. do 9. god. n. e.

²² *Ovid. Tristia*, II, 225.

²³ *Ovid. Tristia*, II, 207 – 224.

²⁴ *Ovid. Ex Ponto*, II, II (*Messalino*), 75 - 80. Valerije Mesalinus, inače prijatelj Ovidijev, je bio konzul za 3. god. pr. n. e. Valerije Mesalinus (puno ime *Marcus Valerius Messalla Messallinus*) je bio sin vojskovođe, državnika, govornika i povjesničara građanskih ratova Marka Valerija Mesala Korvina (*Marcus Valerius Messalla Corvinus* 64. god. pr. n. e. – 8. god. n. e.). O njegovoj ulozi u građanskim ratovima između 43. i 31. god. p. n. e. v. *App. de bell. civ.* IV, 38, 136; V, 102-103; 109; 112-113; *Vell.* II, LXXI, 1; *Cass. Dio* XLVII, 11, 4. Ovidije je vjerojatno u rimskom tadašnjem društvu bio u odnosu klijent – patron. Među njegovim patronima najistaknutiji je bio upravo Marko Valerije Mesala Korvin. Zanimljivo je da je Marko Valerije Mesala Korvin (konzul sufektus za 31. god. pr. n. e. umjesto Marka Antonija) bio vrlo angažiran u vrijeme odvijanja Oktavijanove kampanje 35-33. god. pr. n. e. i da je on bio taj koji je konačno podčinio ratoborne i nepomirljive Salase. (*App. Ill.* 17; *Cass. Dio* XLIX, 38, 3). Mesala Korvin je isto kao i Mecena imao svoj pjesnički kružok, u kojem se nalazio i Tibul. Smith W., 1867, 1051–1051; Budimir / Flašar, 1963, 294; 381-382; Mirković 2003, 44. Njegovom krugu, koji je ipak okupljao

elemenata laudacija u slavu Augusta i Augustove kuće (... *Augustae membra valere domus*²⁵). I tako je najčulniji rimski pjesnik u svome opusu dao vrlo vrijedne historijske podatke o ilirskom svijetu u tome za njih prelomnom periodu kada su zemlje unutrašnjosti zapadnog Balkana konačno utonule u antičko-historijsko razdoblje. Nakon Augustove smrti (19. VIII 14. god. n. e.), i novi car Tiberije ostao je nepopustljiv prema Ovidijevoj osudi i rimski pjesnik je umro 17. ili 18. god. u dalekom, crnomorskom Tomisu.

Ovidije «ilirsko» spominje i na više drugih mjesta. On posebno ističe crni ilirski katran i to na dva mjesta²⁶. Ovidijev katran je najvjerojatnije smola dobijena iz korijena bora, koja se prije pronalaska dobijanja katrana destilacijom nafte i ugljena, koristila vrlo često u istu svrhu. Ovo jasno pokazuje da su šume zapadnog Balkana bile najvažnija sirovinska baza za dobijanje kvalitetnog katrana na prijelazu dviju era, kao i da su Iliri bili stručnjaci u tome «zanatu», što nesumnjivo govori o iznimnoj tehničkoj umješnosti stanovnika Ilirika, posebno onih u crnogoričnim šumama. Za ilirsku mitologiju su vrlo vrijedni i Ovidijevi stihovi 563-603 četvrte knjige njegovih Preobraženja u kojima on govori o prebraženju Kadma i Harmonije u zmije.

Summary

Ovidius and Illyricum

Publius Ovidius Naso was one of the greatest poets during the reign of Augustus. His life covered the period of the Great Illyrian uprising (6 – 9 AD), and some information about this historical event was included in his opus. In his two works *Tristia* and *Epistulae ex Ponto* one can find some interesting facts about

pjesnike slabijeg kvaliteta u odnosu na Mecenin, pripadala je i jedna pjesnikinja Sulpicija, kćerka Sulpicija Rufa, a po svojoj prilici i nećaka Mesale Korvina. Valerije Mesalinus je bio drugi muž Klaudije Marcele Mlađe (*Claudia Marcella Minor*), kćerke Oktavije (sestre Oktavijana Augusta) iz njenog prvog braka. Iz ovog braka je proizašao Marko Valerije Mesala Barbatus Mesalinus čija je kćerka iz braka sa Domicijom Lepidom bila Mesalina (20.-48. god. n. e.), treća supruga Klaudija. Valerije Mesalinus imao biološkog brata (kojeg je adoptirao brat od njihove majke) Marka Aurelija Kotu Mesalinusa Maksimusa (*Marcus Aurelius Cotta Messallinus Maximus*). *Vell.* II, CXII, 2 i v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xii. O Mesali Korvinu i njegovim sinovima Mesalinusu i Koti te njihovom patronskom i prijateljskom odnosu sa Ovidijem v. Introduction u Loeb izdanje Ovidijevih *Tristia* i *Ex Ponto*, xi–xiii. Valerije Mesalinus je bio istaknuti rimski zapovjednik u vrijeme Velikog Ilirskog ustanka i zahvaljujući njegovom zapovjedništvu nad XX. legijom zaustavljen je ustanički prodor prema zapadu koji je osobno predvodio Baton Dezitijatski u toku ljeta 6. god. n. e. (v. Mesihović 2007).

²⁵ *Ovid. Ex Ponto*, II, II (*Messalino*), 74.

²⁶ *Ovid. Ars amat.* II, 657-660 ; *Ovid. Ex Ponto*, IV, XIV (*Tuticano*), 45-48.

Illyricum from his lifetime. Both of the poems were written during his exile in town Tomis on the coast of Pontus. In his letter to Germanicus there is a description of Tiberius' triumph over the Illyrians. Ovid mentions captured leaders of the Illyrians, including Bato the Daesitiatae. He also mentions this triumph in his letter to Messalinus. This makes one of the most serious poets of the Augustan time an important author for the study of the Great Illyrian uprising.

Ovid. *Ars amat.* II, 657 - 660

«...*Nominibus mollire licet mala: fusca vocetur,
Nigrior Illyrica cui pice sanguis erit :
Si straba, sit Veneri similis: si rava, Minervae:
Sit gracilis, macie quae male viva sua est;...*»

Ovid. *Metamorphoses*, IV, 563 - 603

«*Nescit Agenorides natam parvumque nepotem
aequoris esse deos; luctu serieque malorum
victus et ostentis, quae plurima viderat, exit* 565
*conditor urbe sua, tamquam fortuna locorum,
non sua se premeret, longisque erroribus actus
contigit Illyricos profuga cum coniuge fines.
iamque malis annisque graves dum prima retractant
fata domus releguntque suos sermone labores,* 570
*'num sacer ille mea traiectus cuspide serpens'
Cadmus ait 'fuerat, tum cum Sidone profectus
vipereos sparsi per humum, nova semina, dentes?
quem si cura deum tam certa vindicat ira,
ipse precor serpens in longam porrigar alvum.'* 575
*dixit, et ut serpens in longam tenditur alvum
durataeque cuti squamas increocere sentit
nigraque caeruleis variari corpora guttis
in pectusque cadit pronus, commissaque in unum
paulatim tereti tenuantur acumine crura.* 580

*bracchia iam restant: quae restant bracchia tendit
 et lacrimis per adhuc humana fluentibus ora
 'accede, o coniunx, accede, miserrima' dixit,
 'dumque aliquid superest de me, me tange manumque
 accipe, dum manus est, dum non totum occupat anguis.' 585
 ille quidem vult plura loqui, sed lingua repente
 in partes est fissa duas, nec verba volenti
 sufficiunt, quotiensque aliquos parat edere questus,
 sibilat: hanc illi vocem natura reliquit.
 nuda manu feriens exclamat pectora coniunx: 590
 'Cadme, mane teque, infelix, his exue monstria!
 Cadme, quid hoc? ubi pes, ubi sunt umerique manusque
 et color et facies et, dum loquor, omnia? cur non
 me quoque, caelestes, in eandem vertitis anguem?'
 dixerat, ille suae lambebat coniugis ora 595
 inque sinus caros, veluti cognosceret, ibat
 et dabat amplexus adsuetaque colla petebat.
 quisquis adest (aderant comites), terretur; at illa
 lubrica permulcet cristati colla draconis,
 et subito duo sunt iunctoque volumine serpunt, 600
 donec in adpositi nemoris subiere latebras,
 nunc quoque nec fugiunt hominem nec vulnere laedunt
 quidque prius fuerint, placidi meminere dracones.»*

Ovid. Tristia, II, 225

*«...nunc tibi Pannonia est, nunc Illyris ora domanda, 225
 Raetica nunc praebent Thraciaque arma metum...»*

Ovid. Ex Ponto, II, I (Germanico)

*«Huc quoque Caesarei peruenit fama triumphii,
 languida quo fessi uix uenit aura Noti.
 Nil fore dulce mihi Scythica regione putauit:
 iam minus hic odio est quam fuit ante locus.»*

Tandem aliquid pulsa curarum nube serenum 5
uidi fortunae uerba dedique meae.
Nolit ut ulla mihi contingere gaudia Caesar,
uelle potest cuiuis haec tamen una dari.
Di quoque, ut a cunctis hilari pietate colantur,
tristitiam poni per sua festa iubent. 10
Denique, quod certus furor est audere fateri,
hac ego laetitia, si uetet ipse, fruar.
Iuppiter utilibus quotiens iuuat imbribus agros,
mixta tenax segeti crescere lappa solet.
Nos quoque frugiferum sentimus inutilis herba 15
numen et inuita saepe iuuamur ope.
Gaudia Caesareae mentis pro parte uirili
sunt mea: priuati nil habet illa domus.
Gratia, Fama, tibi per quam spectata triumphi
incluso mediis est mihi pompa Getis! 20
Indice te didici nuper uisenda coisse
innumeras gentes ad ducis ora sui,
quaeque capit uastis inmensum moenibus orbem,
hospitiis Romam uix habuisse locum.
Tu mihi narrasti, cum multis lucibus ante 25
fuderit adsiduas nubilus auster aquas,
numine caelesti solem fulsisse serenum
cum populi uultu conueniente die
atque ita uictorem cum magnae uocis honore
bellica laudatis dona dedisse uiris 30
claraque sumpturum pictas insignia uestes
tura prius sanctis inposuisse focis
Iustitiamque sui caste placasse parentis,
illo quae templum pectore semper habet,
quaque ierit, felix adiectum plausibus omen 35
saxaque roratis erubuisse rosis;
protinus argento uersos imitantia muros
barbara cum pictis oppida lata uiris
fluminaque et montes et in altis proelia siluis
armaque cum telis in strue mixta sua 40

*deque tropaeorum quod sol incenderet auro
aurea Romani tecta fuisse fori
totque tulisse duces captiuos addita collis
uincula paene hostis quot satis esse fuit.*
Maxima pars horum uitam ueniamque tulerunt, 45
*in quibus et belli summa caputque **Bato**.*
*Cur ego posse negem minui mihi numinis iram,
cum uideam mitis hostibus esse deos?*
*Pertulit hic idem nobis, Germanice, rumor
oppida sub titulo nominis isse tui* 50
*atque ea te contra nec muri mole nec armis
nec satis ingenio tuta fuisse loci.*
*Di tibi dent annos! A te nam cetera sumes,
sint modo uirtuti tempora longa tuae.*
Quod precor eueniet—sunt quaedam oracula uatum—, 55
nam deus optanti prospera signa dedit.
*Te quoque uictorem Tarpeias scandere in arces
laeta coronatis Roma uidebit equis
matturosque pater nati spectabit honores
gaudia percipiens quae dedit ipse suis.* 60
*Iam nunc haec a me, iuuenum belloque togaque
maxime, dicta tibi uaticinante nota.*
*Hunc quoque carminibus referam fortasse triumphum,
sufficiet nostris si modo uita malis,
inbuero Scythicas si non prius ipse sagittas* 65
abstuleritque ferox hoc caput ense Getes.
*Quae si me saluo dabitur tua laurea templis,
omina bis dices uera fuisse mea.»*

II, II (Messalino)

«...Adde triumphatos modo Paeonas, adde quietis 75
subdita montanae brachia Dalmatiae.
*Nec dedignata est abiectis Illyris armis
Caesareum famulo uertice ferre pedem...»*

IV, XIV (*Tuticano*)

«...*Adde quod, Illyrica si iam pice nigrior essem,* 45
non mordenda mihi turba fidelis erat.
Molliter a uobis mea sors excepta, Tomitae,
tam mites Graios indicat esse uiros...»

Bibliografija

Kratice

LCL – The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
MH – Matica Hrvatska, Zagreb.

Izdanja izvora

- Apijan 1863.: Apijan, Ilirike, Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska
Apijan 1899.: Appian, *The Foreign Wars*, The Illyrian Wars, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. *The Foreign Wars*. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.
Apijan 1879.: Appiani, *Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri
Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla* 43, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. 52 -81.
Apijan 1967.: Apijan, *Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura
Horacije.: Horace, Volume I. Odes and Epodes, Niall Rudd, LCL
Kasije Dion 1954-1955.: Dio's Roman History in nine Volumes, Earnest Cary, LCL (2)
Ovidije 1924.: Ovid, *Tristia. Ex Ponto*, A. L. Wheeler, LCL
Ovidije 1977; 1984.: Ovid, *Metamorphoses*. Frank J. Miller, LCL
Ovidije 1979.: Ovid. *Art of Love. Cosmetics. Remedies for Love. Ibis. Walnut-tree. Sea Fishing. Consolation* J. H. Mozley, LCL
Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos
Propertije 1988.: Propertius, *Elegies*, G. P. Goold, LCL
Sekt Aurelije Viktor; Sextus Aurelius Victor, edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig
Sekt Aurelije Viktor.: Sextus Aurelius Victor, www.thelatinlibrary.com
Sekt Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores*. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor. Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.

- Svetonije 1978.: Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
- Strabon 1954.: The Geography of Strabo, H. L. Jones, LCL
- Tacit, Anali, 1970.: Tacit, Anali, Jakov Kostović, Zagreb: MH
- Velej Paterkul 1955.: Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, Frederick W. Shipley, LCL.
- Vergilije.: Virgil, Volume I Eclogues. Georgics. Aeneid, H. Rushton Fairclough, LCL
- Vergilije 2005.: Vergilije, Eneida, Bratoljub Klaić, Zagreb, Globus media

Literatura

- Budimir, M. / Flašar, M.* 1963, Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis, Beograd.
- Mesihović, S.* 2007, Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, (rukopis doktorskog rada).
- Mirković, M.* 2003, Rimska država u doba principata i dominata (27. pre Hr.-337. n.e.), Od Avgusta do Konstantina, Beograd: Dosije.
- Rodgers, N. / Dodge, H.* 2006, Ancient Rome, Anness Publishing, London, 2006 (monografija je štampana u NR Kini).
- Smith, W.* 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Boston: Little, Brown and Company.
- Smith, W.* 1870, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Boston: Little, Brown and Company.
- Zaninović, M.* 1996, Od Helena do Hrvata, Školska knjiga, Zagreb.

Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mladeželjeznodobna i rimska nekropola

Veljko Paškvalin

Sarajevo

Breza, poznata po rudniku mrkog uglja, smještena po brežuljkastom terenu na obalama rijeke Stavnje i udaljena oko 30 km sjeverno od Sarajeva, nalazište je antičke nekropole. Breza leži na pruži Podlugovi – Vareš i sa Sarajevom je povezana cestovnim i željezničkim saobraćajem.

Breza je i od ranije poznata kao arheološko nalazište, posebno po kasnoantičkoj bazilici iz V – VI vijeka n. e., koja ulazi među kulturno – povijesne spomenike jedne dosta slabo istražene epohe¹. Prikupljeni arheološki materijal iz prvih iskopavanja potaknuo je D. Sergejevskog da 1959. godine obnovi istraživanja bazilike u Brezi, pa su ta iskopavanja imala revizioni karakter².

Uz izvještaj G. Čremošnika o rezultatima iskopavanja kasnoantičke bazilike u Brezi, D. Sergejevski je objavio i ulomak cipusa s natpisom Ulpije Prokule³. Veliki naučni značaj ovog spomenika leži u tome što je u natpisu sačuvano ime jednog princepsa ili prvaka antičkog plemena Dezitijata (Valens Varronis princeps Daesitiatum), pa se ovaj natpis na cipusu poistovjećuje s povijesnim izvorom⁴. Fragment cipusa iz Breze s ovim natpisom kao arheološki dokaz pouzdano definira geografsko područje antičkog plemena Dezitijata, koje se različito lociralo prije ovog nalaza⁵. Nadgrobni cipus je značajan i po tome što ukazuje da bi antička nekropola u Brezi mogla, upravo, pripadati ovom plemenu, što će biti i krajnji cilj izučavanja ove nekropole.

Prvi indikativni arheološki nalazi koji su upućivali na postojanje veoma rane antičke nekropole u Brezi dobiveni su aprila mjeseca 1975. godine, prilikom kopanja temelja za stambenu zgradu M. Skakića, rudara iz Breze, kojom prilikom je bio uništen jedan grob s prilozima. U iskopu je, po pričanju

¹ Čremošnik / Sergejevski 1930, 9; Sergejevski 1940.

² Sergejevski 1959, 93-95.

³ Čremošnik / Sergejevski 1930, 8-9; Taf. 3; Sergejevski 1940, 10.

⁴ Bojanovski 1974, 185. vidi i prethodnu napomenu kod Sergejevskog 1940, 10.

⁵ Bojanovski 1974, 185.

vlasnika, nađeno sitnih kostiju i, navodno, četiri koplja, tri duga i jedno kratko. Tada su iskopani i fragment bronze, navodno od ruba kacige, željezna cjevčica i ulomak keramike s ukrasom. Nažalost, vlasnik je bacio sve nađene arheološke nalaze. Sudeći po nalazima moglo se utvrditi da se radi o grobu iz rimskog doba, što sigurno potvrđuje nađeno kameno postolje za stelu (vel. 1,15 x 0,55 x 0,23 m, a rupa za usadnik stele 0,50x0,25x0,23 m).⁶⁶ Mještani ovaj lokalitet nazivaju Kamenjača.

Položaj nekropole

Lokalitet Kamenjača, nalazi se unutar urbane sredine koja pripada Ulici 6. april. Zemljište je upisano u Katastru općine Breza (br. kat. čest. 500/14, br. zemljišnog uloška 1542)⁷. Danas je to zemljište isparcelirano i jednim dijelom namijenjeno za individualnu stambenu izgradnju.

Prema situacionom planu 1:500 (Plan I) prostor istražene nekropole zatvara prema jugoistoku stambeni objekat M. Skakića, rudara iz Breze, koji se veže na parcele Derviševića, dok prema zapadu i sjeverozapadu nekropolu zatvara zemljišni prostor do garaža. Međutim, nekropolu na sjevernoj strani ograđuje stambena zgrada društvene svojine. Istraženi prostor iznosi 1.148 m².

Na osnovi arheoloških nalaza dobivenih prije otkrivanja ove nekropole na lijevoj strani ulice prema desnoj obali rijeke Stavnje, i to prilikom kopanja kanala za vodovodne cijevi ili još prije, kad su se kopali temelji za ove stambene zgrade, može se sa sigurnošću konstatirati da se nekropola širila sve do desne obale rijeke Stavnje⁸. Stoga bi, da bi se dobila kompletnija slika o širenju nekropole u prostoru i njezinog kontinuiranog trajanja u vremenu, trebalo bi nastaviti s iskopavanjima u međuprostorima kuća i iza njih prema desnoj obali rijeke.

U vezi sa sistematskim istraživanjima antičke nekropole u Brezi, koja su trajala po trideset dana u godinama 1978., 1979. i 1980., potrebno je također spomenuti iskopavanje koje je prethodilo ovim istraživanjima. Već su spomenuta zaštitna iskopavanja koja su samo potvrdila da se na lokalitetu Kamenjača krije značajna antička nekropola⁹.

Prva sistematska istraživanja ove nekropole započela su 1976. godine. Sredstva za ova iskopavanja osigurao je Zemaljski muzej BiH, a rukovođenje u istraživanjima nekropole povjereno je V. Paškvalinu, višem kustosu Zemaljskog muzeja¹⁰.

⁶⁶ Paškvalin 1975, 57-61. Vidi kod Bojanovskog 1974, 185.

⁷ Podatke dobio od Dr. I. Bojanovskog, naučnog savjetnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo. Vidi u Paškvalin 1975, 58.

⁸ Vidi Plan I. Nalaz je željezno koplje. Zemljište je upisano u Katastru općine Breza kat. čestica 500/14. broj zemljišnog uloška 1542;

⁹ Paškvalin 1975, 57-61.

¹⁰ Ovdje se ne spominju istraživanja 1976, jer nisu bila ni započeta.

Dobiveni rezultati otkrili su da na većem dijelu lokaliteta Kamenjača postoji antička nekropola koja, u kronološkom pogledu, jednim dijelom pripada dobu ilirske samostalnosti i kontinuiranom prelazu iz tog vremena u period definitivne rimske okupacije ilirskih zemalja.¹¹ Na istraženom dijelu nekropole prisutan je isključivo obred spaljivanja koji prati dva načina spaljivanja i sahranjivanja, o kojima će biti više govora u rezultatima iskopavanja 1978., 1979. i 1980. godine. Zbog nedostatka sredstava istraživanja ove nekropole nisu vršena u 1977. godini, već su nastavljena u 1978. godini, kada je Zemaljski muzej dobio veća sredstva od Republičke zajednice za naučni rad, Sarajevo.¹²

U istraživanjima 1976., 1978., 1979. i 1980. godine, pored rukovodioca istraživanja, učestvovali su: Julijana Sušnik, šef dokumentacije Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Sarajevo; Lazar Vučić, preparator Muzeja Bosanske krajine, Banja Luka; Fehim Bjelak, arheološki manipulant Zemaljskog muzeja Sarajevo. Od studenata su učestvovali: 1978. godine Ivana Znidaršić, student arheologije iz Zagreba, i 1979. godine Svetozar Pudarić, student arheologije iz Beograda. Povremeno su u tijeku istraživanja pozivani kao konzultanti: dr. Borivoj Čović, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo, te dr. Ivo Bojanovski, naučni savjetnik Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

U tehničkoj službi ekipe, koja je također bila zastupljena pri ovim istraživanjima, radili su na postavljanju kvadratne mreže i na izradi plana nekropole (1976., 1978., 1979. i 1980. godine) geometri Marija Radunović i Nenad Bunjevac.

U ovim iskopavanjima radnici su uglavnom bili učenici srednjoškolci i studenti iz Breze.

Svim saradnicima najiskrenija hvala, a posebno kolegici Melisi Forić, sekretaru Redakcije Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANU-BiH za pomoć u pripremi ovog rada za objavljivanje.

Kraći pregled rezultata sistematskih arheoloških istraživanja antičke nekropole u Brezi

Ovdje ćemo, po godinama istraživanja, dati kraći pregled iskopavanja antičke nekropole u Brezi.

A) Arheološka iskopavanja 1975. i 1976. godine

Prvi nalazi koji su upućivali na postojanje mladeželjeznodobske i rimske desitijatske nekropole u Brezi dobili su se prilikom iskopa temelja za novu stambenu zgradu M. Skakića, rudara iz Breze.

¹¹ Ovu konstataciju potvrdila su, uz 1975. godinu, i istraživanja zaštitnog karaktera iz 1976. godine; Vidi u: Paškvalin 1975, 57-61.

¹² Vidi završni finansijski izvještaj u Arhivi Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu.

Tada je bio iskopan i jedan grob s priložima. Do ovog otkrića je došlo početkom aprila 1975. godine na parceli „Kamenjača”. Dr. I. Bojanovski pregledao je dobivene nalaze. Tom prilikom se moglo, na osnovi postolja (baze) stele (vel. 1,15 x 0,55 x 0,23 m) s otvorom za usadnik (vel. 0,50 x 0,25 x 0,23 m), konstatirati da se radi o rimskoj nekropoli¹³. Osim baze za stelu nađeno je još sitnih kostiju i navodno 4 koplja (tri duga, a jedno kratko). Koplja su bila veoma korodirana. Bilo je i drugih nalaza koji su se izgubili neupućenošću nalazača¹⁴.

Na istom lokalitetu, iste godine, u oktobru mjesecu ponovo je došlo do novih otkrića. O novim nalazima, u dva navrata, pisalo je u dnevniku „Oslobođenje” Sarajevo. Na članak koji je objavljen u „Oslobođenju” od 6. X 1975. godine ponovo je posjetio lokalitet i pregledao nove nalaze dr I. Bojanovski, arheolog u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Sarajevo. Do novih nalaza je došlo prilikom kopanja jarka za novi vodovod, u istoj Ulici 6. april u Brezi. Tada je u profilu jarka i prilikom manjih iskopavanja koja je organizirao prof. Draže Čolović, ali na nestručan način, nađeno još 17 kopalja, 5 fibula, nekoliko noževa, narukvica, keramike itd¹⁵. Tom prilikom je zamoljen da prestane s iskopavanjima dok ne stigne stručni arheolog. Nakon par dana došlo je do zaštitnih i sistematskih arheoloških iskopavanja na ugroženom dijelu parcele „Kamenjača” i na jednom dijelu koji nije bio zahvaćen spomenutom akcijom. Ovi nalazi uputili su, s obzirom na prve nalaze, da se radi o mladeželjeznodopskoj nekropoli s kulturno historijskim kontinuitetom.

Nakon svih priprema radovi su počeli 13. oktobra i trajali do 1. novembra 1975. godine. Iskopavanja je vršio V. Paškvalin, viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U ekipi su po potrebi učestvovali B. Marjanović, prip. kustos i S. Kudra, arheo. tehničar, također iz Zemaljskog muzeja Sarajevo. Učestvovali su još i M. Radunović, geometar iz Breze, a u svojstvu fotografa D. Čolović, također iz Breze. U svim drugim prilikama od velike pomoći bio je ing. arh. I. Hrustanović.

Prije početka radova postavljena je kvadratna mreža od 12 kvadrata veličine 4x4m s ukupnom površinom od 129m. Navedena površina je istražena. Na iskopanoj površini nedernutu stranu pretstavljaju kvadranti: A, B, C, D i E, dok strana s kvadrantima: G, H, I, K i L, pretstavlja nestručno istražen prostor i poremećene grobove (Tab. 1, 2).

Prilikom iskopavanja na prostoru kvadranta A, L, B, zanimljivo je spomenuti da smo konstatirali ostatke suhozida u obliku polukruga.

Ostaci kamene konstrukcije (Tab. 1, 2) leže na riječnom nanosu šljunka na dubini između 0,60 i 0,70m. Izvan spomenutog kamenog polukruga periferno su otkrivene tri grobne konstrukcije (Tab. 1, 2), dok se unutar polukruga konstatiralo nekoliko grobova (Tab. 1, 2). Tako smo postepenim skidanjem slojeva zemlje došli do grobnih konstrukcija. Primjetili smo da grobovi imaju

¹³ To je bila prva konstatacija koja se, s obzirom na kasnije nalaze, nije mogla održati.

¹⁴ Arheološki materijal se nalazio i na smetlištu.

¹⁵ Akcija prof. D. Čolovića imala je svrhu zaštiti objekata i lokaliteta.

okrugli oblik konstruiran od kamenih oblutaka (riječnog nanosa). Ispod te konstrukcije zapaženo je da se nalaze manja udubijenja u kojima se susreću ostaci i tragovi garaža zajedno s vrlo sitnim ostacima ljudskih kostiju.

Međutim, u samoj kamenoj konstrukciji groba nalazimo sitne fragmente zemljanih posuda, po koji željezni nož ili koplje. Prema tome, u nekropoli susrećemo način pokapanja incineraciju. U takvoj sepulkralnoj situaciji sahranjivanja nalazimo grobne nalaze i priloge (Tab. 1, 1. 2.).

Nije isključeno da bi ostaci kamene konstrukcije u obliku velikog kruga, čini se, mogli predstavljati veću zajedničku grobnicu, koja je vjerojatno morala pripadati određenoj plemenskoj zajednici. Grobnica je iznad površine zemlje mogla imati oblik velikog zemljanog ili kamenog tumula (odakle ime »Kamenjača«), koji je s vremenom zbog intenzivne obrade zemljišta postepeno nestajao, dok se na kraju nije izravnao s površinom.

B) Arheološka iskopavanja 1978. godine

Arheološka istraživanja na lokalitetu Kamenjača u Brezi nastavljena su 1978. godine, a trajala su od 2. 8. do 29. 8., vežući se na ranija istraživanja. Istraživanja su nastavljena u pravcu zapada, odnosno prema garažama (Plan I).

Istražujući površinu u kvadratima XXXI, XXXII, XXXIII, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, te dva kontrolna kvadrata: XLIII i XLIV, kao i sondom bliže garažama i jednom na platou jugozapadno od garaža, pokazalo se da se antička nekropola na Kamenjači proteže od ulice prema zapadu najviše 28 do 30 m (Plan I).

Prilikom iskopavanja kvadrata XXXI koji se veže na kvadrat XXVI iz 1975. godine, utvrdili smo da u njegovom sjeverozapadnom dijelu imamo ostatke grobne konstrukcije u formi manjeg kvadrata. U njegovoj sredini nađeni su fragmenti nagorjelih kostiju i veći komadi pougljenisanog drveta. Ova situacija ukazuje na to da su veće nagorjele kosti, zajedno s komadima pougljenisanog drveta, donesene s prostora gdje se nalazila lomača (ustrinum)¹⁶. Prema tome, ovakva situacija govori da unutar ove grobne konstrukcije nije bilo intenzivne (totalne) incineracije, nego ostaci nagorjelih većih komada kostiju upućuju na parcijalnu incineraciju bez grobne plitke ili duboke jame (Plan II).

Na rubu ove grobne konstrukcije nađena je fibula kasnolatenske sheme i jedna polovica fibule iste sheme. U krugu ove kamene grobne konstrukcije nađeni su i fragmenti grube keramike.

Slične rezultate dobivamo i u kvadratu XXXII. Naime, kamena konstrukcija formirana od većih oblutaka, izgleda da je pravila kamenu podlogu za spaljene ostatke pokojnika, uz koju je nađena kasnolatenska fibula s okre-

¹⁶Sahrnjivanje pokojnika je najstariji običaj. Ako bi se pokojnik trebao sahraniti, odnosno spaliti, odredio bi se prostor garište (ustrinum), lomača (rogus). Na nju bi se postavio mrtvac sa stvarima koje je za života upotrebljavao. Vidi: Plan IV kvad. D, E u kojem je konstatiran ustrinum.

nutom nogom i, na istom prostoru, kasnolatenska fibula na luku s dekorativnim osmicama. Na ovom prostoru nađeno je malo bronzano povrslu i neka alatka, te fragment grla keramičke posude.

Istražujući kvadrat XXXII do dubine sterilnog sloja naišlo se na ukop konja. Dubina ukopa iznosi 1,05 – 1,10 m. Orijentiran je sjever – jug, sa skvrčenim nogama i glavom prema zapadu. Uz konjsku gubicu nađena je željezna alkica koja vjerojatno pripada konjskoj opremi, a uz zadnje sapi željezni nož. Ovaj željezni nož vjerojatno pripada grobnoj konstrukciji kojoj pripadaju svi spomenuti nalazi fibula i dr.

Kvadrat XXXVI. U ovom kvadratu (vidi Plan II) na dubini od 0,60 m (što se ide prema zapadu to je dubina manja) nađen je željezni nož i ulomci keramike. Međutim, sjeverni dio ovog kvadrata pokriven je kamenjem pomiješanim s oblucima, što bi podsjećalo na kaldrmu. Ista je situacija i u kvadratu XXXVII, u kojem osim jedne male bronzane karike nije nađen ni jedan kulturni trag. Izraziti sloj kamenja ukazuje na nastavak kaldrme, te istovremeno i na kraj ove nekropole prema zapadu. Ova je kaldrma vjerojatno predstavljala put koji je vodio u naselje (prostor bazilike).

U istočnom dijelu kvadrata XXXVIII, na dubini od 0,40 m, nađeni su fragmenti nagorjelih kostiju i željezna karika. U ovom kvadratu, uz spomenuti nalaz, imamo zanimljivu situaciju. Naime, na dubini od 0,80 do 0,85 m, što je u odnosu na srednju dubinu od 0,70 m najdublji nivo ukopa na nekropoli, nađene su dvije bronzane narukvice, ulomak kasnolatenske fibule i malobrojni fragmenti nagorjelih kostiju. Ovdje se vjerojatno radi o kamenoj grobnoj konstrukciji koju je poremetio naknadni ukop konja na dubini od 1,10 do 1,15 m, bez priloga.

U kvadratu XXXIX na dubini od 0,40 m nađeni su ulomci keramike koja je slabo pečena, te jedan fragment ručke keramičkog suda sive boje i dva ulomka usadnika od željeznog koplja, te fragment noža i nalazi kosti.

Više prema istočnoj strani kvadrata, nađene su kamene ploče koje indiciraju na izvjesnu kamenu konstrukciju, koja bi mogla predstavljati grobnu kamenu podlogu. Nešto dalje prema zapadu od ove kamene konstrukcije nađena je kamena sulica, za koju se ne može pretpostaviti da pripada ovoj konstrukciji. Južno od ove kamene formacije, uz rub kvadrata, nađen je fragment lista od željeznog koplja. Našlo se fragmenata grube keramike i kostiju. Svi ovi nalazi pripadaju dubini od 0,80 do 0,85 m, kao i nalazi iz kvadrata XXXVIII.

Izneseni rezultati o arheološkoj situaciji i nalazima u navedenim kvadratima (XXXI, XXXII, XXXIII, XXXVI, XXXVII, XXXVIII i XXXIX – Plan II) otkrivaju zanimljivu kulturno – povijesnu pojavu da se u ovom dijelu nekropole ne javljaju grobne konstrukcije s jamama za deponiranje spaljenih ostataka pokojnika, nego grobne konstrukcije predstavljaju grobne podloge u formi kruga ili kvadrata unutar kojih se polažu fragmenti parcijalno spaljenih kostiju pokojnika, a grobni prilozi, fibule kasnolatenske sheme, koplja i dr., nalaze se uz rub kamene grobne konstrukcije.

Očigledno je da iznesena arheološka situacija o formiranju grobnih konstrukcija i deponiranju ostataka spaljenih pokojnika s grobnim prilozi- ma govori da u ovom dijelu nekropole još ne vidimo potpun rimski uticaj, odnosno prevladavanje tog kulturnog uticaja koji bi se očitovao u grobnim jamama i u intenzivnoj incineraciji. To bi, dakle, govorilo o uticaju ritusa incineracije u periodu ilirske samostalnosti.

Za pojavu konja (kvadrati XXXII/XXXIII i XXXVIII) nemamo pouzdanih dokaza da su pripadali periodu ilirske samostalnosti ili rimske okupacije, jer ukop ne prati nivo arheoloških nalaza i grobnih kamenih konstrukcija, pošto se nalazi dublje od svih ovih nalaza.

Arheološka istraživanja izvodila su se još i na uskom prostoru između stambene kuće M. Skakića iz Breze i dijela nekropole istraženog 1975. godine. Istraženo je šest kvadrata koji su dobili oznake slovima abecede: A, B, C, D, E, F (Plan III, IV i V).

Kvadrat A zajedno s kvadratom B pruža zanimljivu arheološku situaciju. Naime, kamena konstrukcija koja oblikom liči na pravougaonik, jednim manjim dijelom prelazi na prostor kvadrata B, orijentirana pravcem sjeverozapad – jugoistok. Unutar ove kamene konstrukcije, kao i okolo nje, nađeno je arheoloških nalaza koji spadaju u grobne priloge, koji najvjerojatnije pripadaju ovoj četvrtastoj kamenoj konstrukciji koja predstavlja grobove spaljenih pokojnika.

U sjeverozapadnom dijelu ove četvrtaste kamene konstrukcije koja pripada kvadratu B (pod br. 15) imamo fragmentarni nalaz lubanje, a uz nju donji dio koplja, usadnik i fragmente keramike. Nalaz pod br. 3 bila je naušnica, pa bi, kao dosta blizak ovim ulomcima lubanje, možda pripadao i lubanji. Na prostoru četvrtaste kamene konstrukcije (pod br. 1) nađen je željezni nožić i ulomak antičke srebrne fibule.

Na dijelu četvrtaste kamene konstrukcije koji pripada kvadratu A nađeno je više arheoloških nalaza koje ubrajamo u grobne priloge. Tako unutar ove kamene konstrukcije nalazimo ulomak ručke keramičke posude i više fragmenata keramike, kao i ulomaka bronzane posude. Ovom dijelu grobne konstrukcije pripada i grobni prilog, fragmentarna fibula, zajedno sa željeznim nožem. Ovoj konstrukciji pripada i željezno koplje i ručka keramičke posude.

Ovi prilozi i nalazi upućuju na to da se radi o ostacima grobne konstrukcije koja, izgleda, predstavlja samo grobnu podlogu, te ne bi mogla predstavljati grobnu parcelu, jer unutar kamene konstrukcije ne nalazimo izrazitu grobnu jamu s intenzivnim garežom kao posljedicom totalne incineracije koju je poznavala rimska kultura. To na svoj način dokazuje faza III, u kojoj se nisu očitovali tragovi grobnih jama (Plan V). Mislimo da na to upućuju i veći ulomci lubanje i nagorjelih kostiju, u čemu se ogleda parcijalna incineracija za koju smo pretpostavili da pripada periodu ilirske samostalnosti.

Međutim, s obzirom na nalaze sitnih nagorjelih kostiju i gareža, u jugozapadnom dijelu kvadrata (br. 9), pretpostavljamo da se unutar ovog kruga radi vjerojatno o jednoj kulturnoj pojavi koju nazivamo kulturno – povije-

snim kontinuitetom u smislu pokapanja umrlih, pa bi ovi i slični ukopi prije pripadali ranom periodu Rimskog carstva.

U dijelu kvadrata izvan ove grobne konstrukcije brojni su arheološki nalazi i prilozi koji, s druge strane, očituju istu arheološku kulturno – historijsku pojavu. Ova arheološka situacija iziskuje posebnu kulturno – povijesnu analizu u smislu razlučivanja povijesne kronologije ove nekropole.

Uz iznesenu problematiku o rezultatima iskopavanja u kvadratu A može se konstatirati da nalazi u ovom dijelu kvadrata pokazuju da su grobne cjeline bile ranije poremećene nekim radovima, kao što je prostor gdje se sada nalazi kuća Mehe Skakića. O tome bi na ovom prostoru svjedočio veliki kamen i nalazi ispod njega koji su nađeni na dubini koja ne odgovara nivou polaganja pepela spaljenih pokojnika na nekropoli.

U kvadratu B zanimljivo je primijetiti da arheološki nalazi na sjeverozapadnoj strani uz kamenu konstrukciju koja podsjeća na grobnu parcelu ili grobnu podlogu, svojim položajem prave kružnicu (Plan IV, br. 9, 4, 3, 2, 16, 17, 8) koja bi govorila o prisustvu grobne jame uz ovu grobnu parcelu. Međutim, ova se arheološka situacija prilikom daljeg istraživanja kvadrata B nije više reflektirala kao grobna jama (Plan V). Ovaj raspored nalaza vjerojatno na nešto ukazuje, jer se ne bi moglo govoriti o slučajnom rasporedu nalaza. Možda se radi o plitkog grobnoj jami čiji trag se nije mogao pouzdano uočiti.

Čini se da u kvadratima B i C susrećemo sličnu arheološku situaciju kao u kvadratima A i B. Naime, u kvadratu C, uz sam kvadrat B, nalazimo dvije kamene konstrukcije, od kojih se jedna pokazuje kao kvadrat, a druga, orijentirana prema sjeveru, kao krug (Plan III).

Na prostoru kamene konstrukcije u obliku kruga javlja se keramika, kao i drugi arheološki nalazi. U drugoj fazi istraživanja ove arheološke situacije otkrivena je kvadratna kamena konstrukcija koja bi na sjevernoj strani imala plitku grobnu jamu, te bi četvrtasta kamena grobna konstrukcija u ovom slučaju predstavljala grobnu parcelu (Plan III).

U vezi s ovim kamenim konstrukcijama treba spomenuti i arheološke nalaze koji im pripadaju. Tako uz jugozapadnu stranu (Plan IV, br. 7) nalazimo keramičku posudicu fine fature, fragmentarnu bronzanu posudu i jedan bronzani ulomak koji nas podsjeća na bronzanu kaserolu. Sve se ovo, izgleda, nalazilo u jednoj većoj keramičkoj posudi izrađenoj od fino pročišćene gline. Prema arheološkoj situaciji nađeni su položeno koplje i nož. Na sjevernoj strani, gdje se u kamenim oblucima očitovala plitka grobna jama, nađeno je također ulomaka keramike. Isto tako, na njezinom rubu, uz sjevernu stranu četvrtaste kamene konstrukcije, nađene su dvije fibule kasnolatenske sheme. Uz ovu konstrukciju nađen je i bronzani rimski novčić koji je zbog veoma jake korozije ostao neidentificiran.

Kamena konstrukcija u obliku kvadrata predstavlja najprije grobnu parcelu, a okrugla, s obzirom na arheološke nalaze, plitku grobnu jamu. Arheološki nalazi nađeni oko ove kamene konstrukcije govore da su se spaljeni pokojnici polagali oko nje zajedno s prilozima, o čemu svjedoči i nalaz br. 7, koji je gore pomenut.

Zanimljivo je spomenuti da unutar kvadrata C imamo najveću koncentraciju arheoloških nalaza, upravo, između kamenih grobnih konstrukcija, grobne parcele i grobne jame. Ovakva arheološka situacija upućuje na to da ovi nalazi mogu pripadati jednim i drugim kamenim grobnim formacijama, ili o poremećenosti priloga do koje je došlo usljed prirodnih pojava kao što su podzemne vode, a nije, isto tako, isključeno da su se predmeti bacali oko deponiranog pokojnikovog pepela (Plan III, IV, kvadrat C).

Na prostoru gdje se dijeli kvadrat C od kvadrata D otkrivene su dvije kamene konstrukcije koje svojom formom upućuju na dvije grobne jame kružnog oblika (Plan III, IV).

Arheološki nalazi iz prve faze iskopavanja ukazuju već da se u ovom kvadratu javljaju grobne jame koje bi pripadale kulturno-povijesnom periodu rimske okupacije. Naime, na to upućuje nalaz rimske fibule, sitne nagorjele kosti i garež, te fina i gruba keramika. Ovdje također treba istaknuti da brojni nalazi koji su gusto rasuti po kvadratima C i D očito ukazuju na posmrtni ritus libacije (Plan III, IV, kvadrat D).

Posebno zanimljiv i značajan rezultat ovih istraživanja pružaju kvadrati D i E. Naime, na prostoru ova dva kvadrata moglo se s velikom sigurnošću, na osnovu crvene i crne boje zemlje, na većem prostoru utvrditi da se radi o mjestu spaljivanja pokojnika (*ustrinum*). Centralni dio ovog prostora ima jako crvenu boju zemlje, što upućuje upravo na središnji dio ustrine, a ostaci zemlje crne boje više na periferiju prostora za spaljivanje pokojnika (Plan IV, D, E).

Grobna jama u kvadratu D, koja se nalazi više prema zapadnoj strani, imala je u sadržaju sitne nagorjele kosti, garež i ulomke keramike (Plan III, IV, kvadrat D). Ovo isto se odnosi i na drugu grobnu jamu iz kvadrata D.

U kvadratu F smo također pouzdano utvrdili grobnu jamu, koja prema arheološkim nalazima pripada periodu rimske dominacije, posebno s obzirom na sadržaj kojeg su sačinjavali sitne nagorjele kosti i crna zemlja. Uz ovu jamu postojala je još jedna, ali plića, sa sličnim sadržajem (Plan III, IV).

Na osnovu iznesenih rezultata iskopavanja na prostoru između kuće M. Skakića i istraženog dijela zaštitnih iskopavanja iz 1975. godine, istražena sonda 1979. godine označena slovima abecede C, D, E i F (Plan I, III, IV, V) na prostoru ovih kvadrata, očituje se jači uticaj rimske kulture nego na dijelu istraženog prostora kvadrata A i B gdje, čini se, više prevladava kulturna tradicija autohtonog elementa pod slabijim uticajem rimske kulture.

C) Arheološka iskopavanja 1979. godine

Ovogodišnja kampanja istraživanja nastavila se izvoditi na prostoru koji se proteže od kuće M. Skakića prema sjeverozapadu ili prema jugozapadu od dijela nekropole istraženog 1978. godine. Na ovaj istražen prostor vezali smo se kvadratnom mrežom, nastavivši označavati kvadrate abecedom, od slova G do slova Z, dok smo proširenje označili kvadratima N₁ i J₁ (Plan I, Plan VI).

U nastavku istraživanja veoma značajan rezultat predstavlja arheološka konstatacija grobnih parcela (*areae sepulcrorum* ili *locus religiosus*)¹⁷ s kojima smo se već sreli na ovom lokalitetu u ranijim istraživanjima, samo ne u tolikom broju. Na ovom prostoru mogu se konstatirati grobne parcele manjih i većih dimenzija (Plan VI). Najveću među njima utvrdili smo u kvadratima N₁ i J₁, koju nismo mogli do kraja istražiti zbog imovinsko – pravnih odnosa.

Uz ovu veliku grobnu parcelu otkrili smo i jednu manju, veoma pravilnog kvadratnog oblika (Plan VI, kvadrat J). Sigurne tragove i ostatke ovih parcela susrećemo dalje na ovom dijelu nekropole u kvadratima N, R, S, dok u kvadratima U, P, O, te u kvadratima L, K, H nalazimo manje grobne parcele (vidi Plan VI). Unutar grobnih parcela i pored njih nalazimo i grobne jame u koje se deponirao pepeo pokojnika (npr. Tab. 5, 3; Tab. 7, 2.)

Tako u kvadratu R, uz grobnu parcelu i unutar nje, susrećemo grobne jame (1, 2, 3, 4, 5, 6). Grobnu jamu, kao i grobnu parcelu, prati sepulkralni sadržaj. To su arheološki prilozi i nalazi, a grobne jame grobni sadržaj. U grobnim jamama gotovo redovito se nalaze sitne nagorjele kosti, crna zemlja pomiješana s garežom i ponekad pokoji sitni ulomak grube keramike. Međutim, od priloga i nalaza ovdje imamo bronzanu fibulu iz rimskog doba, tzv. tip delfin fibula, željezni nož i ulomak keramike.

Slična je arheološka situacija u kvadratu M, unutar kojeg srećemo veću grobnu parcelu u sredini i uz nju grobne jame (Plan VI, grobne jame 1, 2, 3). Ovu grobnu parcelu i grobne jame od priloga i nalaza prate ulomci keramike sive boje, ulomak vjerojatno bronzane kaserole, željezni ekser i staklena čaša, dok grobne jame prati sadržaj crne zemlje sa sitnim nagorjelim kostima i nešto gareža.

U kvadratu S također nalazimo ostatke grobnih parcela s grobnim jamama (Plan VI, grobne jame 1, 2, 3, 4, 5). I ove grobne parcele s grobnim jamama prati sličan arheološki materijal, odnosno grobni prilozi i nalazi. Od priloga i nalaza ističe se bronzana fibula rimskog doba u obliku sidra, ulomak stakla i dno keramičke posude sive boje, dok grobne jame imaju sličan sadržaj, tj. nagorjele sitne kosti pomiješane s crnom zemljom, sitnim kamenjem i garežom, te pokoji sitni ulomak keramike.

U kvadratima U, P i O, kao i u L, K i H zapažamo, rečeno je, prisustvo većeg broja manjih grobnih parcela s grobnim jamama koje karakterizira slična arheološka situacija, arheološki nalazi i analogan grobni sadržaj (Plan

¹⁷ Brusin 1929, 60-61. Cermanović-Kuzmanović / Srejšević / Velimirović-Žižić 1975, 31, 32, 33, posebno 258. Radi se vjerojatno o kasnohelenističkim i ranorimskim grobovima. Vidi kod Kitanoski 1987, 02, Sl. 2, 102, Sl. 3; Bitrakova / Grozdanov 1987, 106, Sl. 1; kasnoarhajska, helenistička i rimska nekropola. Otkrivaju se očigledni kulturni utjecaji iz istočnih prostora koji dolaze iz krajeva Makedonije u Podunavlje, pa preko Italije / Capue/ i Aquileie, Jadrana, Isse, Daorsona u zemlju Dezitijata, te na Glasinac, gdje su se grobovi manifestirali kao tumuli. Skromni ostaci takvog načina sahranjivanja očituju se u sačuvanim skromnim konstrukcijama manjih kamenih gromila unutar većeg tumula. Brusin tako naziva takve sepulkralne kamene konstrukcije.

VI, grobne jame: kvadrat U – 1, 2; kvadrat P – 1, 2, 3, 4; kvadrat O – 1, 2, 3, 4; kvadrat L – 1, 2, 3, 4; kvadrat K – 1, 2, 3, 4; kvadrat H – 1, 2).

U kvadratu U nalazimo dvije manje grobne parcele. Svaka ima po jednu grobnu jamu koje karakterizira slična arheološka situacija i pripadnost rimskom periodu.

Tragove manjih grobnih parcela s grobnim jamama susrećemo unutar kvadrata P. Ove manje grobne parcele i grobne jame od arheoloških priloga i nalaza prati ulomak fibule rimskog doba, fragmenti stakla i bronzne, a grobne jame crna zemlja pomiješana sa sitnim kamenjem, nagorjelim kostima i garežom.

U kvadratu O susrećemo također manje grobne parcele s grobnim jamama (Plan VI, kvadrat O, grobne jame 1, 2). Od grobnih nalaza nađen je fragment fibule rimskog doba, željezna narukvica, bronzana fibula s prikazom ptičice i ulomci keramike. Grobne jame prati isti ili sličan sadržaj kao u već spomenutim depozitima za čuvanje pepela pokojnika.

Unutar kvadrata L nalazimo samo tragove grobnih parcela s jamama (1, 2, 3, 4). I ove grobne parcele i grobne jame karakteriziraju nalazi iz perioda rimske dominacije. To su ulomci bronzne, igla bronzane fibule, fragmenti keramike i ulomci željeza, dok grobne jame ispunjava crna zemlja pomiješana s manjim kamenjem, sitnim nagorjelim kostima i garežom.

Analognu situaciju kao u prethodnim grobnim parcelama i jamama nalazimo i u kvadratu K (Plan VI, kvadrat K, grobne jame 1, 2, 3, 4). Na prostoru manjih grobnih parcela i jama u kvadratu K, od grobnih priloga i nalaza susrećemo usadnik željeznog koplja, bronzanu fibulu rimskog doba i fragmente keramike. U ovim grobnim jamama je ista arheološka situacija kao u prethodno opisanim.

Treba još spomenuti kvadrat H, u kojem smo istražili i konstatirali ostatke grobnih parcela (Plan VI, kvadrat H, grobne jame 1, 2). Prostor ovog kvadrata, u kojem smo istražili ostatke grobnih parcela i grobne jame, prati izrazita materijalna kultura rimskog doba. Tako na primjer, grobnu parcelu s grobnom jamom prate željezni nož, željezna kopča, fragmenti bronzne, rimski bronzani novčić i ulomci keramike. Grobnu jamu 2 prati fragment stakla, a grobnu jamu 3 tip kopče iz Laminaca.¹⁸

Ovdje također treba spomenuti nalaz grobne parcele u dopunskim kvadratima N₁ i J₁. Već je spomenuto da je ova grobna parcela najveća od svih istraženih i da je u cjelini nismo mogli istražiti. Na osnovu arheoloških nalaza proizlazi konstatacija da je pripadala periodu rimske okupacije. Na njezinom istraženom prostoru moglo se utvrditi da su postojale grobne jame koje su bile plitke. Na planu smo zabilježili, na osnovi arheološke situacije i nalaza, četiri grobne jame. Očigledno je da je grobna parcela pripadala imućnijoj i brojnijoj obitelji autohtonog stanovništva.

Na osnovu iznesene arheološke situacije na prostoru čije smo kvadrate označili slovima od G do Z i prošireni dio N₁ i J₁, mogli smo konstatirati posto-

¹⁸ Truhelka 1901, 16-29.

janje grobnih parcela (*areae sepulcrorum* ili *loci religiosi*) s grobnim jamama. Arheološka situacija i arheološki materijal koji pripada ovim grobnim parcelama i grobnim jamama očito ukazuje da je ovaj dio nekropole kronološki vezan za rimsko doba ranog Principata. Rezultati iskopavanja očito ukazuju da su postojale veće obiteljske i manje individualne grobne parcele s grobnim jamama. O rimskom načinu spaljivanja, odnosno o jakom italskom običaju u vezi s kultom mrtvih, govori ritus incineracije koji je veoma intenzivan u smislu spaljivanja pokojnika, a susrećemo ga u grobnim jamama. Osim toga, može se uočiti da na ovom dijelu nekropole grobne parcele, zajedno s grobnim jamama, pokazuju međusobno paralelni odnos.

D) Arheološka iskopavanja 1980. godine

Istraživanja na lokalitetu Kamenjača, nastavljena su na prostoru koji se nalazi između dijela nekropole istraženog 1976. godine, ulice i stambenih zgrada društvene zajednice (Situacioni plan, Plan I). U toku iskopavanja došlo je do proširenja velike sonde uz kvadrate XXV, XX i X (Plan VII)¹⁹.

Na ovom prostoru iskopavanja su pokazala zanimljive rezultate u kvadratima Va, X, XX, XXV, XXVa, XXVb, XXV proširenje (Plan VII).

Tako je u kvadratu V nađen očiti trag grobne konstrukcije koja je imala oblik kruga. Ovaj tip grobne konstrukcije već smo imali ranije na prostoru nekropole. Uz ovu grobnu konstrukciju konstatirali smo arheološke nalaze ulomaka keramike i željezni nož. Ovom grobu također pripada nalaz bronzane igle, nagorjelih kostiju i vršak noža.

Međutim, u kvadratu Va susrećemo veći broj fragmenata keramike fine i grube fature, a posebno je značajno istaknuti nalaz ulomaka keramike koja podsjeća na keramiku kasnog helenizma, a pripadala je grčkoj posudi tipa skifos. Prostor kvadrata Va pažljivo je istražen i, osim iznesenih rezultata, nije konstatiran trag grobne konstrukcije. Dobiva se utisak da je na ovom dijelu spaljeno tijelo pokojnika bilo samo posuto po šljunku. U nekoliko slučajeva na prostoru nekropole moguće je pretpostaviti i jedan ovakav vid sahranjivanja pepela pokojnika.

Na prostoru kvadrata V i X nađen je inhumirani grob koji, u odnosu na prisutni ritus incineracije koji prevladava na nekropoli, predstavlja neobično važan arheološki nalaz. Inhumirani pokojnik je žena sahranjena u veoma pravilnoj, od kamenih ploča izrađenoj, grobnici pokrivenoj pločama (Tab. 12, 1; Plan VII). Grobnica je imala uzglavlje odvojeno od prostora za skelet (Tab. 12, 2). Uzglavlje je najvjerojatnije služilo, u eshatološkom smislu, za deponiranje predmeta ili za libaciju. Međutim, od svega toga nije nađeno ništa. Ipak, bez obzira na arheološku situaciju koja ne doprinosi objašnjenju spomenutog pitanja, pretpostavljamo da se radilo o tom problemu.

¹⁹ Naknadno proširenje kvadrata XXV uslijedilo je zbog netačnog mjerenja prostora za istraživanje, jer se od prethodnog istraženog dijela nekropole (1976) izgubila kota (orijentir) od koje je trebalo započeti tačno mjerenje (1980).

Prema arheološkim nalazima unutar grobnice, žena je od nakita imala ogrlicu od perla (crne, žute i crvene boje), prsten, te deset fibula rasutih po red desne i lijeve ruke (Tab. 12, 2. 3), koje, uz funkciju kopčanja, posjeduju i dekorativni karakter. Na lijevoj ruci nađene su četiri bronzane narukvice (Tab. 12, 3.). Skelet žene i grobnica orijentirani su sjever-jug. Prilikom čišćenja, ispod skeleta žene nađen je ulomak noža.

U proširenom dijelu kvadrata X nađeni su ulomci grube keramike i fragment bronзаног suda. Ovdje je također konstatirana grobna jama. Tako, uz ove arheološke nalaze koji pripadaju grobnoj jami, kao prilog nalazimo još dvije bronzane igle koje pripadaju jednom od tipova bronzanih fibula. Nalazi sitnih nagorjelih kostiju pouzdano upućuju na period rimske okupacije, o čemu, čini se, govore ostali nalazi i opća arheološka situacija u proširenju kvadrata X.

Kvadrat XX i proširenje kvadrata XX otkrivaju zanimljivu arheološku situaciju. Naime, u proširenju kvadrata XX kameni obluci ukazuju na to da se na ovom prostoru radi o grobnoj konstrukciji. U ovom dijelu kvadrata nađeni su koplje, dvije bronzane fibule latenske sheme različitog tipa i ukosnica ili kopča s dvije igle. Otprilike na sredini ove kamene konstrukcije nađeni su fragmenti kostiju, što svjedoči o parcijalnoj incineraciji koja se, izgleda, razlikuje od incineracije iz perioda rimske okupacije, koja je intenzivnija.

Kvadratu XX pripada i nalaz mahaire, koja je nađena položena na kamene oblutke zajedno s ulomcima keramike i s fragmentima nagorjelih kostiju. Ovoj arheološkoj situaciji u kvadratu XX pripadaju dva koplja, od kojih je jedno veće, a drugo manje (Tab. 9, 1. 3). Zanimljivo je reći da su nađena prekrížena, a pokraj njih fragmenti nagorjelih kostiju s garežom. Ova arheološka situacija upućuje da se radi o grobu s ritusom incineracije koji bi kronološki pripadao dobu ranog Principata, premda nije nađena grobna jama koja je karakteristična za period rimske okupacije. Naime, arheološka je činjenica, koja je na ovoj nekropoli i ranije potvrđena, da se arheološki kulturni materijal, grobni prilozi i nalazi, najčešće nalaze uz grobne konstrukcije.

Kvadrati XXa i XXb ne otkrivaju zanimljive arheološke situacije. Naime, u kvadratima XXa i XXb nalazimo grubu keramiku, ali ne susrećemo grobnih konstrukcija. Međutim, u kvadratu XXb osim spomenutih ulomaka grube keramike nađena je jedna sulica koja, prema arheološkoj situaciji, pripada grobu.

Zanimljivu arheološku sliku nalazimo i u kvadratima XXV, XXVa, XXVb i XXV s proširenjem (Plan VII).

Tako su na jugozapadnoj strani, uz rub sonde kvadrata XXV, nađeni ostaci kamene grobne konstrukcije, vjerojatno grobne parcele u formi kvadrata, radi čijega smo istraživanja nešto kasnije proširili kvadrat XXV. Na ovom dijelu kvadrata, uz kamenu konstrukciju, nađeni su fragmenti stakla, keramike i cigle rimske provenijencije, ulomak deformiranog komadića bronzе, nagorjelih osteoloških ostataka, usadnik koplja i koplje, a uz njega i fragment noža. Ovim nalazima, izgleda, pripada i bronzana fibula kasnolatenške sheme. Grobnoj konstrukciji ili parceli u kvadratu XXV pripada sulica,

jer je nađena uz sam rub (Tab. 9, 2). Pored sulice smo konstatirali i sitne nagorjele kosti. Ovdje bi se sulica, zajedno s ostalim navedenim nalazima osim fibule, očitovala kao grobni prilog.

U proširenju kvadrata XXV, uz njegovu jugozapadnu stranu, imamo zanimljiv nalaz koji predstavlja grobni prilog. Naime, među kamenim oblucima, kao i među pločama, nalazimo garež i sitnije nagorjele kosti. Ovdje susrećemo zapaženije nalaze: mahairu i koplje. Ovom dijelu proširenja kvadrata XXV i grobne konstrukcije pripadaju i bronzani nalaz drške nekog bronzanog suda, željezna sulica, keramika sive boje, plava perla i sitne nagorjele kosti (Tab. 10, 2. 3).

Na prostoru kvadrata XXVa također susrećemo dosta zanimljivu arheološku situaciju. Naime, na prostoru ovog kvadrata nalazimo malu gomilu kamenja u okrugloj formi, koja pripada kvadratima XXVa i XXXa, a malo udaljenije prema sjeveroistoku, manje kamene oblutke koji predstavljaju riječni nanos i ničim ne očituju grobnu konstrukciju. Na prostoru između ovih arheoloških situacija, prema kvadratu XXV, nađeno je jedno koplje i više ulomaka bronzne. Među ovim fragmentima bronzne izdvajaju se fragmenti koji pripadaju bronzanim posudama, dok drugi fragmenti najvjerojatnije pripadaju kacigama. Na ovom prostoru također je nađeno dosta ulomaka grube keramike i brojni nalazi nagorjelih kostiju. Oko koplja ističu se nalazi bronzne, a prema kvadratu XXXa spomenuta gomilica kamenja, koja ukazuje na grobnu konstrukciju i pored koje je nađeno dosta pepela i kosti. Ulomci bronzanih ploča, prema sačuvanim karakteristikama, očituju tri tipa kaciga (Tab. 17, 1-4)²⁰. Ova arheološka situacija govori da je na prostoru ovog kvadrata bio pohranjen pepeo više pokojnika, odnosno vojnika. Bronzani ulomci koji upućuju na kacige govore da su na prostoru kvadrata XXVa, uz civilno stanovništvo, sahranjeni i vojnici koji su bili spaljeni istovremeno ili vremenski dosta blizu. Nešto udaljenije od ove arheološke situacije nalazila se jedna keramička posuda, vjerojatno urna, s brojnim ulomcima nagorjelih kostiju s garežom. U vezi sa sahranjivanjem može se primijetiti da se na prostoru kvadrata XXVa nije vršilo istovremeno sahranjivanje pepela pokojnika kao ni na prostoru nekropole, o čemu će pouzdanije reći cjelokupna obrada i analiza arheoloških predmeta.

U kvadratu XXVb nije nađeno ništa posebno, osim konjskog skeleta. Nađen je na sjeveroistočnoj strani, uz sam rub kvadrata XXVb. Ovaj skelet se nije mogao do kraja istražiti, jer se velikim dijelom nalazio izvan sonde, možda pod temeljima kuće.

U vezi s arheološkim istraživanjima na prostorima navedenih kvadrata može se konstatirati da, osim u kvadratu XXV s proširenjem, nismo utvrdili grobne parcele. Tu arheološku situaciju, osim jedne grobne jame, ne susrećemo ni u drugim kvadratima. Arheološki materijal koji se, kao grobni prilozi ili nalazi, nalazi uz grobnu konstrukciju kvadrata XXV i njegovog proširenja uz grobnu kamenu konstrukciju u obliku kruga kao u kvadratima

²⁰ Vidi Sl. 63a, 63bc, 63d.

XXVa i XXXa, uz kamenu hrpu u obliku kruga bez grobne jame, upućuje na stariji vid sahranjivanja.

Ovom načinu pohranjivanja pepela pokojnika pridružio bi se i jedan drugi, koji je uočen u kvadratima XXVa i Va, na čijim prostorima susrećemo arheološke tragove, priloge i nalaze s ulomcima nagorjelih kostiju, bez grobnih konstrukcija koje smo konstatirali u kvadratima V, XXVa i XXXa. Ovo zapažanje svjedočilo bi o jednom ranijem ritusu incineracije i načinu sahranjivanja. On bi kronološki odgovarao periodu ilirske samostalnosti, a upućivao bi na postepeno napuštanje ritusa inhumacije među autohtonim stanovnicima. Tako bi se u inhumiranom grobu žene trebala gledati bliža vremenska granica od koje se počinje javljati ova promjena u kultu mrtvih kod epihorskog stanovništva.

Arheološka situacija na ovom dijelu antičke nekropole ukazuje da ovaj prostor izgleda pripada njezinoj periferiji na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani.

Opća kulturno – povijesna problematika nekropole u Brezi

Na osnovu arheoloških rezultata koji su izneseni u najosnovnijim crtama može se dobiti samo djelomična kulturno – povijesna slika o nekropoli. Stoga će sve konstatacije i ovdje izneseni zaključci imati isključivo preliminarni karakter.

Unutar ove problematike željeli bismo ukazati na nekoliko elementarnih pitanja. Kao prvo, to je pitanje načina sahranjivanja pokojnika na nekropoli, a drugo, njihova etnička pripadnost. Uz ovu problematiku koja se najviše tiče epihorskog stanovništva u ovom kraju, pokušat će se ukazati i na strani kulturni uticaj na nekropoli. U svemu ovome odvojeno pitanje za služuje i kronologija nekropole.

A) Način sahranjivanja pokojnika na nekropoli

Rezultati arheoloških iskopavanja na Kamenjači u Brezi pokazuju da na nekropoli, uz jedan inhumirani grob žene (Tab. 12, 1. 2. 3), prevladava isključivo pogrebni obred incineracije.

U vezi s tim moglo se utvrditi više načina sahranjivanja spaljenih pokojnika. Tako bi, u osnovi, jedan način sahranjivanja pripadao periodu ilirske samostalnosti, a drugi prelazu iz stare u novu eru ili periodu rimske okupacije.

Prvi način sahranjivanja spaljenih pokojnika karakterizira poravnat sa zemljom kameni “odar” četvrtaste forme (Plan VII, kvadrat XXV i XXV proširenje)²¹. Na ovim konstrukcijama i uz njih najčešće kao grobne priloge nalazimo fibule kasnolatenske sheme (Tab. 2, 4), oružja koplja (Tab. 3, 1;

²¹ Vidi Sl. 36, 37.

Tab. 5, 2), mahaire (Tab. 10, 2. 3), ili noževe. Također su prisutni sitni nalazi grube keramike, a od posebnog su značaja nagorjele kosti koje ovakvu arheološku situaciju identificiraju grobnicom.

Osim ovakvog načina sahranjivanja spaljenih pokojnika, na nekropoli postoji i takav koji se predstavlja kao mala gomila kamenja, kraj koje, ili na kojoj se polažu grobni prilozima – koplje, nož ili ulomak keramike s ostacima nagorjelih kostiju (Tab. 9, 1. 2. 3). Treba reći da ovu kamenu konstrukciju ne prati grobna jama koja karakterizira rimski period nekropole²².

Na nekropoli je prilikom iskopavanja uočeno da mogu postojati grobovi koje ne karakterizira kamena konstrukcija, već samo spaljeni ostaci pokojnika koji se, zajedno s prilozima, ulomcima keramike itd., polažu u riječni nanos. Na jednom takvom manjem prostoru nalazimo tragove i ostatke grčke keramike koja podsjeća na kasnohelenistički uticaj.

Čini se da se samo u dva slučaja moglo utvrditi da su spaljeni ostaci pokojnika pohranjeni u keramički sud ili urnu koja se polaže, te okružuje i pokriva kamenim oblucima²³.

U kvadratu XXVa, ukoliko mala gomila kamenja i navedena urna ne prave odvojene grobne cjeline, imamo istu ili sličnu arheološku situaciju kao u kvadratu Va, gdje su nađeni ulomci keramike, posebno grčke, s nagorjelim kostima, dok je na ovom prostoru dosta nagorjelih kostiju i fragmenata grube keramike. Veoma je značajno da uz spomenute nalaze imamo dosta ulomaka bronzine koji bi po obradi i formi pripadali bronzanim kacigama (Tab. 17, 1-4). Na ovom prostoru ovi nalazi ne pripadaju kamenim konstrukcijama, nego se dobiva utisak da su fragmenti spaljenih kostiju pokojnika bili položeni na riječni nanos ili čak posuti zajedno s ulomcima kaciga na kojima se primjećuju tragovi vatre²⁴.

U pogledu sahranjivanja, s obzirom na istraženi prostor nekropole, moguće je na nekropoli utvrditi da se prilikom sahranjivanja obavljao jedan zanimljiv ritualni običaj u kultu mrtvih. Naime, izgleda da su se u jednom trenutku spaljeni ostaci kostiju posipali po prostoru kamenih konstrukcija ili po riječnom nanosu na koji je trebalo položiti spaljene ostatke.

Uz kamenu konstrukciju u formi kvadrata, koja nas podsjeća na funkciju tzv. "odra", na nekropoli u Brezi susrećemo i kamene konstrukcije koje imaju oblik kruga (Tab. 2, 1; Tab. 8, 2)²⁵. U vezi s tim je zato potrebno iznijeti da je uz manje kamene konstrukcije okruglog oblika nađena jedna daleko većih dimenzija, koja je periferno imala vijenac formiran od većih kamenih ploča, a na stranama manje gomile kamenja²⁶.

U vezi s ovim grobnim konstrukcijama koje isključivo služe sahranjivanju spaljenih pokojnika, zanimljivo je spomenuti da se prije samog početka istraživanja ove nekropole nije moglo utvrditi da li su na ovom lokalitetu koji

²² Vidi Sl. 25, 24, 26.

²³ Plan VIII, kvadrat XXVa i Va, kvadrat C (1978.).

²⁴ Plan VIII, kvadrat XXVa i Va.

²⁵ Čović 1963, 55.; Paškvalin 1975, Tab. 30, 3. 4.

²⁶ Paškvalin 1975, Tab. 30, 1. 2.

nosi naziv Kamenjača, postojale veće ili manje humke formirane od zemlje i kamena, odnosno tumuli. Prema analognim arheološkim situacijama koje nalazimo u tumulima glasinačkog područja, morali su na površini postojati veći i manji tumuli, koji su zbog dobivanja obradive zemlje bili jednostavno sravnani, a kamenje vjerojatno iskorišteno za druge svrhe. Od tada vjerojatno ovaj prostor dobiva toponim Kamenjača.

Spomenuti pogrebni običaji sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi u periodu ilirske samostalnosti postaju veoma slični sahranjivanju spaljenih pokojnika u tumulima Glasinca u periodu mlađeg željeznog doba. Tu podudarnost upravo vidimo u kamenim konstrukcijama u funkciji "odra"²⁷ i u kamenom vijencu od velikog kamena koji okružuje periferno nabijenu i poravnatu kamenu površinu²⁸.

Druge konfrontacije u načinu sahranjivanja pokojnika na nekropoli u Brezi s načinom sahranjivanja pokojnika u tumulima glasinačkog područja nalazimo u rasipanju pepela, kostiju i priloga na većoj površini²⁹. Ako su prilozi koplja, mahaire i noževi zajedno s ulomcima kaciga znakovi vojničkih grobova, onda u tome opet vidimo podudarnost s načinom pokapanja i grobnim inventarom u tumulima glasinačkog područja u mlađem željeznom dobu³⁰.

Posebnu podudarnost nalazimo također u tome što ni u nekropoli u Brezi, kao ni u tumulima glasinačkog područja, nema spaljenih pokojnika koji se polažu u urne³¹, kao što je slučaj u japodskim nekropolama u dolini Une³². I na kraju, između načina sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi i onog u tumulima Glasinca iz perioda mlađeg željeznog doba, sličnost nalazimo u brojnim malim fragmentima keramike koji upućuju na jedan od ritualnih običaja u kultu mrtvih³³.

U najužoj vezi s ritualnim obredima sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi nalazi se i mjesto (prostor) na kojem se vršio sam čin spaljivanja pokojnika. Arheološkim istraživanjima na otkopanom prostoru od 1148 m² moglo se samo na jednom mjestu utvrditi gdje se vršio ritual spaljivanja pokojnika (Plan IV – *ustrinum*)³⁴. Isto tako, nije se moglo utvrditi pojačano spaljivanje pokojnika na licu mjesta, nego spomenuti prostor – *ustrinum* – koji se nalazio otprilike u centru nekropole, izgleda predstavlja zajedničko mjesto za period ilirske samostalnosti i za doba rimske okupacije.

Međutim, postavlja se pitanje kako objasniti pojavu inhumiranog groba žene (Plan VII, Tab. 12, 1.2.3) na nekropoli u Brezi, kad na nekropoli u vremenu ilirske samostalnosti ili rimske vlasti prevladava samo obred spa-

²⁷ Čović 1963, 55; Čović, 1957., Tab. 14, 3. 4. 5.

²⁸ Čović 1975, Tab. 14, 1; Čović, 1963, 55; Paškvalin 1975, 59, Tab. 30, 2. Može se pretpostaviti prema arheološkoj situaciji više kao kasnohelenistički i ranorimski utjecaj;

²⁹ Čović 1963, 55.

³⁰ Čović 1963, 55.

³¹ Čović 1963, 41-62; Marić 1968, 55.

³² Marić 1968, 55.

³³ Čović 1963, 55.

³⁴ Vidi napomenu 28.

ljivanja. Izgleda da će na ovo pitanje biti teško dati odgovor. Ipak, s obzirom na konstataciju da između tumula na glasinačkom području i nekropole u Brezi postoji izvjesna sličnost u načinu sahranjivanja, koja se u nekropoli u Brezi zadržala u korist incineracije, pojava inhumiranog groba na nekropoli u Brezi može se vjerojatno objasniti ostatkom tradicije iz mlađe faze (IV – III st. pr. n. e.), kada u tumulima Glasinca prevladava rito inhumacije³⁵.

U vezi sa spaljivanjem pokojnika i načinom sahranjivanja potrebno je spomenuti da je u periodu ilirske samostalnosti spaljivanje bilo parcijalno, tj. nije se išlo do kraja, što je vjerojatno bilo zbog nepoznavanja same tehnike koju je, s druge strane, dobro poznavala epoha Rima³⁶.

Pogrebni obred spaljivanja na nekropoli u Brezi nastavlja se i u periodu rimske okupacije i na ovoj nekropoli razlikuje se od načina spaljivanja i sahranjivanja iz perioda ilirske samostalnosti. Tako, u periodu rimske vlasti, kako je već utvrđeno, prevladava intenzivno spaljivanje mrtvih, a njihovi incinerirani ostaci deponiraju se u grobne jame koje nalazimo u sredini unutar manjih i većih grobnih konstrukcija (Plan VI, Tab. 5, 3. 4; Tab.6, 1-4; Tab. 7, 1. 2).

Primjećuje se da su u nekim jamama bila i po dva ukopa (Sl. 19, 20). Naime, ova situacija mogla se utvrditi prilikom čišćenja grobnih jama, na čijem su dnu konstatirani ostaci nagorjelih sitnih kostiju, ulomaka keramike, crne, veoma masne zemlje pomiješane s kamenčićima, a iznad ovog nalazila se veća kamena ploča s više manjih kamena koji, u stvari, pokrivaju stariji ukop (Tab. 6, 1. 2). U gornjem dijelu nalazio se mlađi ukop, odnosno deponirani spaljeni ostaci pokojnika, koji su se također pokrivali na sličan način (Tab. 5, 4). Deponirani ostaci spaljenih pokojnika u ovim grobnim jamama bez konkretnijih potvrda u nalazima, ne bi se mogli pouzdanije kronološki opredijeliti, jer bi pogrebni obred spaljivanja i sahranjivanja mogao biti istovremen ili mlađi, pošto se radilo o grobnim parcelama koje su pripadale pojedinim porodicama³⁷.

Način sahranjivanja spaljenih pokojnika u grobne jame unutar grobnih konstrukcija koje očituju grobnu parcelu, zajedno s arheološkim nalazima, odnosno prilozima koji se nalaze unutar ovih jama i konstrukcija, pokazuju da ovaj način sahranjivanja spaljenih pokojnika pripada isključivo periodu rimske dominacije³⁸.

Recipijent spaljenih ostataka pokojnika na nekropoli u Brezi javlja se isključivo kao grobna jama, što nije slučaj u nekropolama Japoda u dolini Une, gdje se koristi kamena urna cilindričnog ili kvadratičnog oblika³⁹, koja također ima, gledajući joj profil, oblik jednog većeg suda sa širokim grlom, plicim ili dubljim stranama čije dno poprima oblu izbočinu (Tab. 7, 1. 2).

Pošto nekropola pripada periodu rimske dominacije i pogrebnom ritusu spaljivanja, čini se da ovdje treba spomenuti rezultate istraživanja kre-

³⁵ Čović 1963, 55.

³⁶ Srejović 1965, 22.

³⁷ Baum / Srejović 1959, 41; Isti, 1960, 40-41.

³⁸ Baum / Srejović 1959, 40.

³⁹ Marić 1968, 48-51.

macije do kojih je, baveći se tim pitanjem, došao C. Wells. Kao prvo, on je zaključio da za potpuno spaljivanje pokojnika treba razviti temperaturu do 900°C. S obzirom na arheološku situaciju u grobnim jamama u kojima nalazimo veoma sitne ostatke ljudskih kostiju, gotovo samo tragove s veoma intenzivnom crnom i masnom zemljom, dobiva se utisak da se na nekropoli u Brezi postizala vrlo visoka temperatura prilikom spaljivanja pokojnika na tzv. *ustrinuma*, koja se sigurno nije postizala u pogrebnim obredima spaljivanja u periodu ilirske samostalnosti, jer se na tom dijelu nekropole nalaze veći i manji fragmenti kostiju za koje možemo reći da su samo parcijalno spaljeni. Za interpretaciju etažnih grobova C. Wells je došao do zaključka da se pri spaljivanju pokojnik stavljao ispod lomače, a ne na lomaču, te je u tom slučaju grobna jama morala biti veličine pokojnika⁴⁰, pa bi etaž obilježavao prostor na kojem je bila podignuta sama lomača. Na nekropoli u Brezi nije se mogao u tom smislu utvrditi ni jedan grob. Ako je bilo etažnih grobova na našoj nekropoli, onda se sve to moralo odvijati na već poznatom prostoru ove nekropole (Plan IV, Tab. 6, 1-4), da bi se onda deponirali u grobne jame unutar grobnih parcela.

Nad ove grobne jame, odnosno unutar grobnih parcela, bio bi postavljen nadgrobni spomenik kategorije cipusa⁴¹, stele⁴² ili titula⁴³. Tako bi, otprilike, pretpostavili kako je izgledao način spaljivanja i sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi iz doba rimske vlasti. Na posebnom mjestu ćemo spomenuti pitanje grobnih parcela koje se, u arheološkom pogledu, otkrivaju po prvi put na nekropoli u Brezi.

Na području Bosne i Hercegovine nema mnogo otkrivenih i istraženih nekropola iz perioda rimske okupacije koje bi više svjetla bacile na ovaj dio nekropole iz perioda rimske vlasti. Nekropole na području Japoda u dolini Une, koje kronološki pripadaju periodu rimske vlasti, pokazuju da u načinu sahranjivanja nemaju velikih sličnosti s načinom sahranjivanja na nekropoli u Brezi iz vremena rimske okupacije. U tim nekropolama spaljeni ostaci pohranjuju se u zemljane i kamene urne, dok se u antičkoj Brezi spaljeni ostaci sahranjuju u zemljane jame (grobne jame) koje se ograđuju grobnim parcelama (Plan III, IV).

Četiri spaljena groba s priložima iskopana su na Stupu kod Ilidže⁴⁴. Ovaj način ne odgovara načinu sahranjivanja na nekropoli u Brezi. Isto tako, rezultati istraživanja nekropola spaljenih pokojnika u Sasama ne pokazuju odgovarajuće analogije u načinu sahranjivanja. Naime, tipovi grobnih jama nemaju slične oblike koje imaju grobne jame u nekropoli u Brezi. Na nekropolama u Domaviji (Sasama) grobne jame imaju elipsoidnu formu, dok grob-

⁴⁰ Baum / Srejšević 1960, 22 ; Baum / Srejšević 1959, 38-40.

⁴¹ Dokaz vidimo u cipusu iz Breze (vidi napomenu 3).

⁴² Drugu potvrdu vidimo u kamenom postolju stele sa Kamenjače. Vidi napomenu 6.

⁴³ Titul s Vine treba upravo locirati upravo na nekropolu Kamenjaču. Vidi napomenu 4, odnosno kod Bojanovskog 1974, 184, Sl. 17.

⁴⁴ Čremošnik 1930, 221 i dalje.

ne jame na nekropoli u Brezi posjeduju čistu formu suda i unutar su grobnih parcela, koje ne vidimo u nekropolama Sasa⁴⁵.

D. Srejšović grobne jame na nekropolama u Sasama svrstava u tri tipa koji, može se reći, ne konfrontiraju ni u čemu grobnim jamama u nekropoli u Brezi. Posebno, one se međusobno razilaze i u pogledu grobnih priloga koji su na nekropolama u Sasama dominantni, naročito keramičke posude, lucerne i stakleni lakrimariji⁴⁶, dok su u nekropoli u Brezi oni najmanje uočeni, pošto su vjerojatno služili za pogrebni obred libacije.

Ako nekropole u Sasama konfrontiraju većem broju istraženih nekropola s ritusom incineracije u urbanim nekropolama u Panoniji, onda naša nekropola koja ne pokazuje analognu konfrontaciju s nekropolama u Sasama, ne može tražiti analogija ni u krajevima Panonije⁴⁷. Prema tome, s obzirom na grobne parcele i na veoma star način sahranjivanja spaljenih pokojnika u krajevima Italije u zemljane jame, za ritus incineracije i način sahranjivanja u nekropoli u Brezi čini se da u prvom redu treba naglasiti italski uticaj⁴⁸, koji se kulturno – povijesno vezao za autohtonu ilirsku tradiciju antičkog plemena u ovom kraju.

B) Analiza kulturno – historijskih grobnih nalaza i priloga

a) Grobni nalazi

Među zapaženije nalaze sa nekropole iz Breze spadaju fibule. One idu u red kategorije nalaza, a ostali nađeni predmeti u kategoriju priloga. Najveći broj fibula na jednom mjestu nađen je u inhumiranom grobu žene (Tab. 12, 1-3), pa bi one, uz nađene perle i prsten, predstavljale nakit žene.

Među nađenim fibulama iz inhumiranog groba uočavamo tri tipa fibula, od kojih je jedan brojniji (Tab. 13, 1-6), a karakterizira ga noga savijena unatrag, koja seže do samog luka fibule na čijem kraju se nalazi dekoracija analogna dugmetu koje je vertikalno ukrašeno urezima. U sredini se nalazi manje udubljenje koje je služilo za ukras od staklene paste.

Drugi tip srednjolatenske fibule, nađen također u grobu inhumirane žene, a nije brojnije zastupljen, predstavljaju dvije fibule koje isto tako karakterizira unazad savijena noga. Ona ide sve do luka fibule, praveći na kraju ukras u obliku jedne nešto veće i manje kuglice, koje ne dodiruju luk fibule (Tab. 13, 7-10).

Ovaj tip bronzane fibule pripada starijem, odnosno ranolatenskom tipu fibula.⁴⁹ On je poznat iz nalazišta Donje Doline⁵⁰, u tumulima Glasinca⁵¹ i iz

⁴⁵ Baum / Srejšović 1960, 25-40; Baum / Srejšović 1959, 38-40.

⁴⁶ Baum / Srejšović 1960, 49.

⁴⁷ Baum / Srejšović 1960, 38-51; Baum / Srejšović 1959, 38-40.

⁴⁸ Baum / Srejšović 1960, 40. Kuzmanović / Srejšović / Velimirović 1967, 258.

⁴⁹ Bižić 1951, 291, Tab. 2, 26.

⁵⁰ Marić 1964, Tab. 17, 6-13.

⁵¹ Benac / Čović 1957, Tab. 1, 1-6.

nekim drugih nalazišta u Bosni iz istog perioda⁵². Prema A. Bencu i B. Čoviću, ovaj tip bronzane fibule kronološki pripada fazi Vb Glasinca, što odgovara vremenskom razdoblju od 350. do 250. god. pr. n. e.⁵³ U Donjoj Dolini, prema Z. Mariću, ovaj tip fibule pripada fazi IIIa Donje Doline, ili vremenskom razdoblju od 360. do 250. god. pr. n. e.⁵⁴, što bi išlo gotovo paralelno s nalazima ovog tipa fibula u tumulima Glasinca⁵⁵.

Međutim, tip bronzanih fibula koji je brojniji (Tab. 13, 1-6), pripada tipu fibula kasnolatske sheme.⁵⁶ Ovaj tip fibula također je poznat u japodskim nekropolama u dolini Une⁵⁷. Nalazimo ga u Vručici kod Tešnja⁵⁸ i u Donjoj Dolini⁵⁹. Prema Z. Mariću ovaj tip bronzanih fibula s nožicom savinutom unazad, te s ukrasnom staklenom pastom, u japodskim nekropolama u dolini Une pripada fazi Va i Vb, što vremenski odgovara periodu od 110. do 35. god. pr. n. e., odnosno fazi Vb od 35. god. pr. n. e. do 10/20. god. n. e.⁶⁰

Ova dva tipa bronzanih fibula, od kojih prvi pripada starijem ranolatskom tipu fibula, a drugi srednjelatskoj shemi fibula prema Z. Mariću, što prihvata i J. Todorović, spadaju među keltske elemente u Bosni⁶¹. Tip ranolatske fibule s unazad savijenom nogom i s kuglicom na kraju, čini se da je posebno zapažen u Panoniji⁶², pa bi najvjerojatnije upućivao na keltski uticaj u krajevima Bosne, odnosno na nekropoli u Brezi.

Treći tip fibule koji pripada inhumiranom grobu žene (Tab. 13, 10), spadao bi, barem za sada, među rijedak tip fibula latske sheme. Čini se ipak da, među malobrojnim analogijama, najbliže konfrontacije vidimo u nalazu fibule iz Debelog brda, na čijem luku kod spirale vidimo isti ukrasni element kao i na ovoj bronzoj fibuli iz Breze. Fibuli iz nekropole iz Breze isto tako u nekim dekorativnim elementima, kao savinutoj nozi i prstenu pričvršćenom za luk, imamo nešto bližu analogiju u fibuli iz Ada Huja (Beograd)⁶³ ili u fibuli sa Karaburme (Beograd)⁶⁴. Prema iznesenom, najbliže konfrontacije fibuli kasnolatske sheme iz nekropole u Brezi nalazimo ipak u

⁵² Bižić 1951, 291.

⁵³ Benac / Čović 1957, Tabla Osnovni tipovi mladih faza Glasinca, Faza Vb 350-250. god. pr. n. e.

⁵⁴ Marić 1964, Tab. 17, 11. 12. 13. Faza IIIa 360-250. god. pr. Kr. Odnosno Faza IIIb 250-125. st. pr. Kr.

⁵⁵ Benac / Čović 1957, Tab. 50, 1-5. Prema tabli osnovni tipovi mladih faza Glasinca Faza Vb (350-250. pr. Kr.)

⁵⁶ Bižić 1951, 292 ovaj tip fibula svrstava u srednjelatski tip fibula, dok Marić 1968, u fazu Vb od 110-35. pr. Kr. Tab. 5, 6; 6, 2 itd.

⁵⁷ Marić 1968., Tab. 14, 12.

⁵⁸ Bižić 1951, 291-292.

⁵⁹ Marić 1963, Tab. 1, 21. 26.

⁶⁰ Marić 1963, 45-49 ili Marić 1964, 49.

⁶¹ Todorović 1968, 83-91.

⁶² Todorović 1968, 50-51. Posebno je zapaženo nalazište Donji Grad (Osijek), Tab. 12, 1. 2. 8; 16, 1. 2. 12.

⁶³ Todorović 1968, 53-54. Nema adekvatne analogije, ali u nekim elementima ima analognosti. Vidi Tab. 34, 1; 40, 4.

⁶⁴ Todorović 1968, Tab. 40, 4.

nalazištima s područja Beograda u kojima se prepoznaju uticaji Kelta. Stoga, u ovom rijetkom tipu iz nekropole u Brezi trebalo bi gledati u II stoljeću pr. n. e. keltski uticaj⁶⁵.

Inhumiranom grobu žene pripadaju i četiri bronzane narukvice (Tab. 14, 1-4). Krajevi ovih narukvica završavaju malim zadebljanjem, u stilu stilizirane zmijske glave, a same narukvice su ornamentirane kosim i paralelno uspravnim (Tab. 14, 1. 3) i uspravnim linijama (Tab. 14, 2. 4). Iz kasnolaten-skih nalazišta poznajemo razne tipove narukvica s razvijenim ornamentima u tehnici graviranja, izgleda da se predstavlja kao poznatiji tip narukvica ili njihovih varijanti⁶⁶. Ovaj se tip narukvica najvjerojatnije uklapa u kronologiju lučnih kasnolaten-skih fibula sa savijenom nogom, na čijem se kraju nalazi ukrasna staklena pasta, a kronološki se svrstava u vremenski dijapazon od 110. do 35. god. pr. n. e.⁶⁷. Tako se narukvice iz inhumiranog groba žene ne nalaze u grobu kao tradicionalni nakit porodice, kao spomenute srednjolaten-ske fibule, već su, najvjerojatnije, istovremene s navedenim fibulama kasnolaten-ske sheme.

Inhumiranom grobu žene pripada i ulomak prstena (Tab. 14, 5). Za ovaj tip ukrasa ne susrećemo konfrontacija. On je vjerojatno imao i neki ukras. Vjerojatno se kronološki uklapa s ostalim nakitom, posebno s fibulama kasnolaten-ske sheme.

Izvan inhumiranog groba, na prostoru nekropole u Brezi, nađeno je još tipova fibula koji, prema mjestu nalaza na nekropoli, označavaju lokaciju groba zajedno s ostalim arheološkim okolnostima nalaza, kao što je grobna konstrukcija s ostacima nagorjelih kostiju i veoma malih fragmenata grube keramike⁶⁸.

U kvadratu XXXII nađena je bronzana fibula koja pripada starijem dobu ranolaten-ske epohe, s karakteristično savijenom nogom unazad, na čijem kraju je ukras veće i manje kuglice koje se ne dodiruju, odnosno ne vežu prstenom za luk fibule (Tab. 15, 1). Za ovaj tip fibule već je konstatirano da je poznat u tumulima Glasinca⁶⁹, u japodskim nekropolama u dolini Une⁷⁰ i u Donjoj Dolini⁷¹. Također je konstatirano da je ovaj tip fibule ranolaten-ske sheme dobro poznat u oblastima Panonije. Naročito je zapažen u nalazištima Osijeka⁷². U nalazištima u Bosni ovaj tip fibula datira se u period između

⁶⁵ Todorović 1968, 129.

⁶⁶ Todorović 1968. Nešto slično imamo među nalazima iz D. Doline, Sl. 20, br. 12, ili Sl. 22, br. 17, također iz D. Doline.

⁶⁷ Marić 1963. S obzirom na činjenicu da su narukvice nađene zajedno s fibulom koja ima savijenu nogu unazad na nozi s ukrasom za staklenu pastu, vjerojatno su istovremene s ovim tipom fibula, 45-49.

⁶⁸ Vidi Planove II-VIII, Sl. 2, 27, 28.

⁶⁹ Benac / Čović 1957, 58, Tab. 50, 1-5.

⁷⁰ Marić 1968, Tab. 9, 5; 8, 27.

⁷¹ Marić 1964, 46, 49, Tab. 17, 7. 11. 13; 18, 8. 9. 10.

⁷² Todorović 1968, vidi napomenu 73.

350. do 250. god. pr. n. e.⁷³. Kod J. Todorovića ovaj tip fibule ranolatenske sheme predstavlja se kao varijanta B i spada u fibule prelaznih oblika. Naime, one se javljaju u prelazu iz IV u III st. pr. n. e., te se nalaze u upotrebi kroz prvu polovicu III st. pr. n. e.⁷⁴, pa bi se fibula iz nekropole u Brezi kronološki uklopila s analognim fibulama iz navedenih nalazišta.

Prema većem broju nalaza ovih fibula na lokalitetima u krajevima Panonije⁷⁵ može se pretpostaviti da je u oblastima južno od Save, pa prema tome i u nekropoli u Brezi, postojao panonski uticaj koji se pripisuje jakom uplivu Kelta.

Izgleda da među starije tipove fibula iz nekropole u Brezi spada tip fibule (Tab. 15, 2) na čijem luku nalazimo ukras u formi osmica koje su izrađene od bronzane žice i već je poznat u nekropoli u Brezi⁷⁶. Jedno nalazište ovog tipa fibula je Gorica⁷⁷ u Hercegovini, a drugo, Debelo brdo u Bosni (Sarajevo)⁷⁸.

Prema Z. Mariću, ova tehnika ukrašavanja kod fibula poznata je u japodskim nekropolama u dolini Une i javlja se u IV fazi, što bi kronološki odgovaralo periodu 250. – 110. god. pr. n. e.⁷⁹ R. Bižić ovaj tip fibula kronološki klasificira u srednjolatenski period. Prema većem broju nalaza fibule ovog tipa izrađivala je radionica na Debelom brdu (Sarajevo)⁸⁰.

Srednjolatenska fibula s filigranskim ukrasom u obliku osmica poznata je u Panoniji u nalazištu Osijek⁸¹. Našoj fibuli najbližu analogiju, pored ovih iz Debelog brda, nalazimo u nalazištu Osijek. Ovaj tip fibula J. Todorović svrstava među fibule ukrašene filigranom. Danas je poznat veoma mali broj ovih fibula. Pojavile su se na prelazu iz II u I stoljeće pr. n. e.⁸² Prema klasifikaciji J. Todorovića naš tip odgovara varijanti A⁸³. Možda je u nekropoli u Brezi nešto stariji s obzirom na blizinu nalazišta Debelog brda gdje su je, vjerojatno, i izradili domaći majstori, što potvrđuje i epigrafski nalaz na dnu keramičke posude s Debelog brda.

Bronzana fibula (Tab. 15, 3-5) predstavlja izgleda prelazni oblik fibule od ranolatenskih ka srednjolatenskim fibulama. Naime, to je tip fibule koji ima nogu savinutu unazad, spojenu lukom s jednim malim prstenom, odnosno alkicom⁸⁴. Kod našeg tipa fibule je noga malo iznad spirale spojena s lu-

⁷³ Benac / Čović 1957, 58-59 (350-250. god. pr. Kr.); Marić 1964, 23, 43 (250-110. god. pr. Kr.).

⁷⁴ Todorović 1968, 51-52.

⁷⁵ Marić 1963, 67 (Keltski elementi), Tab.1, 15, 20; Todorović 1968, 83-91.

⁷⁶ Paškvalin 1975, 60, Sl. 10.

⁷⁷ Bižić 1951, 293, Sl. 35.

⁷⁸ Bižić 1951, 293.

⁷⁹ Marić 1968, 23, Tab.4, 15; 8,18. Analogne po ornamentu osmica.

⁸⁰ Bižić 1951, 293.

⁸¹ Todorović 1968, Tab. 17, 6.

⁸² Todorović 1968, 53 (fibule ukrašene filigranom).

⁸³ Todorović 1968, 53, naš tip je vjerojatno stariji u odnosu na blizinu Debelog brda.

⁸⁴ Bižić 1951, 292, Tab. 3, 32; Marić 1968, Tab. 13, 9; 11, 24, 28, 10, 3, 7, 9, 33; Marić 1964, Tab. 20, 7.8.

kom u vidu plastičnog prstena i predstavljala bi mlađi tip fibule i svrstavala bi se u srednjolatenški period. Ovaj tip fibule prisutan je u nalazištu Donja Dolina⁸⁵. Susreće se također i u japodskim nekropolama u dolini Une⁸⁶. Z. Marić ovaj tip fibule srednjolatenške sheme stavlja u kronološku fazu Va i Vb. To znači da bi se kronološkom konfrontacijom ova fibula u nekropoli u Brezi datirala od 110. do 35. god. pr. n. e., ili u fazu Va, odnosno fazu Vb, gledajući je sa stanovišta duge upotrebe. Prema istom autoru, ovaj tip fibule koji se javlja u Donjoj Dolini⁸⁷, svrstava u fazu IIIc, a to bi odgovaralo vremenskom razdoblju od 125. god. pr. n. e. do početka I stoljeća n. e.⁸⁸. Najvjerojatnije je da i ovaj tip fibula ima karakteristike panonskog uticaja na krajeve južno od Save. U vezi s tim nalazimo ga i u nekropoli u Brezi⁸⁹.

Fragmentarna bronzana fibula srednjolatenške sheme (Tab. 15, 4) pripada fibulama koje imaju unazad savijenu nožicu koja se veže za luk fibule s plastičnim prstenom. Ulomak bronzane fibule služio je vjerojatno praktičnoj i dekorativnoj svrsi na odjeći pokojnika kroz II do I st. pr. n. e.⁹⁰

Među bronzanim fibulama iz nekropole u Brezi nađen je tip bronzane fibule koju pravi karakterističnom četvrtasta noga (Tab. 15, 6), te isti ili sličan tip koji se od ove fibule razlikuje po rupici na četvrtastoj nozi (Tab. 15, 7). Ove bronzane fibule pripadaju, izgleda, veoma kasnom latenu, pa se kronološki svrstavaju u doba I st. pr. n. e.⁹¹ Ovaj tip fibula javlja se u Sanskom Mostu, Debelom brdu, Jezerinama, Ribiću i Gorici⁹².

Na nekropoli u Brezi nađena je i jedna bronzana fibula većih dimenzija (Tab. 16, 1) koja je također karakteristična po unazad okrenutoj nozi, koja dužinom pokriva gotovo čitav luk fibule. Izgleda da se njezin luk morao vezati s prstenom kao i kod drugih fibula s unazad savijenom nogom⁹³. Stoga, sudeći po opisu, ova fibula spada među fibule srednjolatenške sheme, pa bi se kronološki datirala od II do kraja I st. stare ere⁹⁴.

Iz nekropole u Brezi imamo veoma fino izrađenu bronzanu fibulu kopljastog tipa (Tab. 16, 2). Posebno je fino izrađen usadnik s listom koplja, što otkriva posve realističko prikazivanje koplja. Ovaj tip fibule, prema nalazima iz Ustikoline⁹⁵, Vira (Posušje)⁹⁶, Gorice (Posušje)⁹⁷, Putovića⁹⁸ i Breze (Tab. 16, 2), veoma je zanimljiv. Naime, prema R. Bižić, kopljasti tip fibule

⁸⁵ Vidi napomenu 84.

⁸⁶ Vidi napomenu 84.

⁸⁷ Marić 1964, faza III C 125. god. pr. Kr.

⁸⁸ Marić 1968, 49-51, te 28-35, vidi napomenu 84.

⁸⁹ Todorović 1968, Tab.10, 4. 8. 9; 11, 7; 34, 4; 53, 23. 21; 54, 1. 15, 17; 55, 7. 9. 10.

⁹⁰ Todorović 1968, 52.

⁹¹ Todorović 1968, 54 (fibule sa četvrtastom nogom).

⁹² Bižić 1951, 294, Tab. 3, 41.

⁹³ Vidi napomenu 89.

⁹⁴ Vidi napomenu 90.

⁹⁵ Paškvalin 1962, 147, Sl. 1.

⁹⁶ Marić 1962, 67, Tab. 2, Sl. 6.

⁹⁷ Marić 1962, 67.

⁹⁸ Paškvalin 1980, 70-71, Sl. 22.

nastaje iz fibule srednjolatske sheme, čiji luk ide gotovo paralelno s iglom fibule, a unazad savijena noga rastanjena je u pločicu koja se različito ukrašava⁹⁹. Na taj način dolazimo i do realizacije ideje fibule kopljastog tipa¹⁰⁰. Ovako postavljena teza o nastanku fibule kopljastog tipa uključuje istovremeno pitanje radionica u krajevima Bosne, a njihova veoma fina izrada (Tab. 16, 2)¹⁰¹ i vjerojatnost importa, i to iz jugoistočnih ilirskih krajeva koji su se nalazili duže i bili bliži helenističkom uticaju¹⁰². S tog gledišta ovaj tip fibula aktuelizira Debelo brdo kao nalazište tih radionica, a posebno što pripada centralnom području Bosne na kojem su u zadnje vrijeme nađene dvije fibule kopljastog tipa¹⁰³.

Na osnovu arheoloških situacija pod kojima su nađene fibule kopljastog tipa (u Putovićima, Ustikolini i Brezi) čini se da ovaj tip fibula iz Breze kronološki pripada I st. pr. n. e., a isto tako mogao je pripadati prelazu iz I st. pr. n. e. na I st. n. e.¹⁰⁴.

Prema iznesenom, čini se da u krajevima centralne Bosne kopljasti tip bronzanih fibula traži nove interpretacije, što znači i nova izučavanja.

Među dosta zanimljive kulturno – historijske grobne nalaze s nekropole iz Breze ulazi i kopča laminskog tipa (Tab. 16, 3)¹⁰⁵. Prema arheološkim okolnostima pod kojima je nađena kopča laminskog tipa, čini se da kronološki pripada prelazu iz stare u novu eru, jer je nađena na dijelu nekropole koji izgleda graniči s grobovima iz perioda rimske okupacije (Plan VI, kvadrat L). Na takvu konstataciju upućuje također arheološki materijal koji pripada kasnom latenu i periodu ranorimskog Carstva (fibule) iz spaljenih grobova u Lamincima¹⁰⁶.

Ovakav tip kopče otkriven je u keltskoj nekropoli na Karaburmi¹⁰⁷. Također je nađen u kasnolatskim keltskim grobovima iz Sotina¹⁰⁸. Još je poznata s Gomolave¹⁰⁹ i Apatina¹¹⁰.

S obzirom na porijeklo kopče laminskog tipa, treba iznijeti zanimljivo mišljenje N. Majnarić-Pandžić koja bez obzira na nakit i dijelove nošnje iz groba I iz Sotina, što se uklapa u keltski kasnolatski stil, kopču tipa Laminci, kaže ona, ne bi, mogli sa sigurnošću uvrstiti u iste stilske okvire, iako je pripadao i keltskoj nošnji nije bio samo ograničen na keltsku sredinu. Stoga N. Majnarić-Pandžić, gledajući na izradu i tehniku ukrašavanja, smatra

⁹⁹ Bižić 1951, 293, Tab.3, 36. 37. 38.

¹⁰⁰ Bižić 1951, 293.

¹⁰¹ Bižić 1951, 293; Fiala, 1894, 124.

¹⁰² Paškvalin 1980, 81-82.

¹⁰³ Vidi napomenu 98.

¹⁰⁴ Todorović 1968, 49; Paškvalin 1980, 82.

¹⁰⁵ Truhelka 1901, 20, Sl. 8-10; Majnarić-Pandžić 1973, 64-65, Tab. 1, 9.

¹⁰⁶ Vidi napomene 104, 105.

¹⁰⁷ Todorović 1968, 62, bilješka 308; 56, Sl. 4.

¹⁰⁸ Vidi napomenu 105.

¹⁰⁹ Vidi napomenu 105.

¹¹⁰ Vidi napomenu 105.

da bi se mogla povezati s autohtonim etničkim elementima sjeverne Bosne i južne Panonije¹¹¹. To isto drži i J. Todorović¹¹².

Međutim, s obzirom na njezino mjesto nalaza u nekropoli u Brezi, te u smislu analogija s kopčama laminskog tipa u drugim nalazištima koja pretežno pripadaju sjevernim krajevima, odnosno Panoniji, ovaj nalaz u nekropoli u Brezi može se smatrati samo panonskim uticajem, bez obzira na sredinu njezina nastanka¹¹³.

b) Grobni prilozi

Grobovima spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi pripadaju i grobni prilozi. Među zapaženije priloge koji se polažu na ili uz grobne konstrukcije, koje predstavljaju grobove spaljenih pokojnika, susrećemo oružje, ulomke bronzanih kaciga, fragmente helenističke keramike i veoma brojne manje ulomke grube keramike, koja se na nekropoli pokazuje kao posude koje je vjerojatno služilo u sepulkralne rituale kulta mrtvih¹¹⁴.

Među značajnije grobne priloge nađene na nekropoli u Brezi spadaju fragmenti bronzanih kaciga (Sl. 63 a, b, c, d). S obzirom na nalaze oružja, ne iznenađuju nas fragmenti bronzanih kaciga na nekropoli u Brezi, jer uz oružje i one dolaze kao sastavni dio ratničke opreme. Prema sačuvanoj ornamentici na rubovima ovih fragmenata – paragnatida – uočavamo da ovi ulomci kaciga u stvari predstavljaju tri vrste kaciga (Tab. 17, 1-3). Jedan od njih (Tab. 17, 2) na rubu ima ornament koji se sastoji od sitnih plastičnih zakovica unutar paralelnih, međusobno jednako udaljenih linija koje prate rubove ovih dijelova kacige. Drugi fragment ima sličan ornament, koji se razlikuje od prethodnog u pogledu načina izrade (Tab. 17, 4), dok treći ulomak kacige ima rubove koji su ukrašeni samo jednako udaljenim dvjema međusobno paralelnim linijama koje teku rubom tog dijela kacige (Tab. 17, 1).

Na osnovu ornamenta koji ukrašava kacigu na rubovima ulomaka paragnatida u formi sitnih plastičnih zakovica unutar dvije rubom urezane paralelne linije, čini se da analognu ili istu kacigu nalazimo u kacigama iz Plane (Bileća)¹¹⁵, Ošanića¹¹⁶, Gorice (Posušja)¹¹⁷ i Donje Doline¹¹⁸. Ove kacige pripadaju grčko – ilirskom tipu kaciga¹¹⁹. Na ovom tipu kaciga nalazimo i malu, izgleda karakterističnu, rupu u kutu paragnatide, što, u neku ruku, naš fragment u pogledu analogije približava spomenutom tipu kaciga. Ostalim ornamentima na ulomcima kaciga koji upućuju na druge vrste kaciga,

¹¹¹ Majnarić-Pandžić 1973, 65; Todorović, 1968, 63.

¹¹² Todorović 1968, 62.

¹¹³ Vidi napomene 111 i 112.

¹¹⁴ Vidi napomenu 33.

¹¹⁵ Truhelka 1901, 1-6, Sl. 1, 2, 3, 4.

¹¹⁶ Marić 1977, 48, Tab. 26, a. b.

¹¹⁷ Truhelka 1914, 123, Sl. 116.

¹¹⁸ Truhelka 1914, 97, Sl. 75.

¹¹⁹ Marić 1964, 37. Vidi napomenu 115.

na osnovu raspoložive literature, za sada nije bilo moguće naći odgovarajuće analogije.

Ornament i rupica na rubu paragnatide, u smislu datiranja ove kacige, izgleda pokazuju zanimljivu kronologiju. Naime, slična bronzana kaciga, s analognim ornamentom i rupicom, javlja se u Donjoj Dolini. Ovu kacigu Z. Marić kronološki svrstava u fazu II B, što konfrontira vremenskom razdoblju od 600. do 500. g. pr. n. e.¹²⁰ Međutim, kacigu iz Ošanića koja je po ornamentu na rubovima slična našim kacigama (Tab. 17, 2. 3), isti autor datira u III st. pr. n. e.¹²¹, dok isti tip kacige iz Kačnja kronološki svrstava u drugu polovicu IV st. pr. n. e.¹²² Dakle, izgleda da su kronološki bliske, što nije slučaj s kacigom iz Donje Doline.

Ako se u nekropoli u Brezi susrećemo s arheološkim materijalom helenističkog porijekla i to u teriomorfnoj srebrenoj naušnici,¹²³ kojoj analogne oblike nalazimo u naušnicama iz Gorice (Posušje) i Budve¹²⁴, te u fragmentima helenističke keramike (Tab. 17, 5-8) iz III st. pr. n. e., onda ni ulomci kaciga iz nekropole u Brezi ne bi mogli ići tako visoko kao kaciga sličnog ili istog tipa iz Donje Doline, koju Z. Marić kulturno opredjeljuje za Grčku i datira između 600. – 500. godine pr. n. e.¹²⁵. To znači da bi opća arheološka situacija na prostoru nekropole u Brezi fragmente kacige datirala prije u III nego u period od VI do V st. pr. n. e., te bi vremenski konfrontirali s kacigom iz Ošanića¹²⁶ i Kačnja¹²⁷.

Na nekropoli u Brezi među najbrojnije grobne priloge spadaju željezna koplja (Tab. 18, 1-3). Ovo oružje spada u najosnovnije naoružanje ratnika toga doba, dok mačevi – mahaire (Tab. 10, 2. 3) i sablje ne pripadaju svim ratnicima jednako, nego vjerojatno, kao i kacige, vojnim starješinama plemena (gens, etnos). O tome, čini se, najuvjerljivije govori brojčani odnos nađenog oružja na nekropoli u Brezi, među kojim, kako je rečeno, dominira koplje.

Način sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi može se kronološki i kulturno povezati s načinom sahranjivanja spaljenih pokojnika u prvoj polovici IV st. pr. n. e. u tumulima na Glasincu¹²⁸, u čemu arheološku analognu potvrdu vidimo u nalazu bronzanog tipa fibule s nogom savinutom unazad i s malim kuglicama na kraju, koja seže do luka fibule (Tab. 15, 1), a u tumulima Glasinca kronološki pripada fazi Vb (350.- 250. g. pr. n. e.)¹²⁹. To znači da se na nekropoli u Brezi nastavlja s ritualom incineracije, upravo tamo gdje se prestalo u tumulima Glasinca sve do rimske okupacije, kad kod

¹²⁰ Marić 1964, 36-37.

¹²¹ Marić 1977, 48, Tab. 26, 48a. 48b. Vidi napomenu 116.

¹²² Marić, 1977a, 108-110.

¹²³ Rendić-Miočević 1959, 5-47; Patsch, 1914, 125, Sl. 20; Paškvalin 1975, 60-61, Tab. 32, 7.

¹²⁴ Vidi napomenu 112.

¹²⁵ Marić 1964, 36-37.

¹²⁶ Vidi napomenu 121.

¹²⁷ Vidi napomenu 122.

¹²⁸ Čović 1963, 55.

¹²⁹ Benac / Čović, 1957, 58-60. Vidi tab. Osnovni tipovi mladih faza Glasinca, Faza Vb

autohtonog stanovništva počinje prevladavati način sahranjivanja spaljenih pokojnika u grobne jame unutar grobnih parcela. To je sigurno najstariji italski način sahranjivanja spaljenih pokojnika¹³⁰.

U ovom periodu na nekropoli u Brezi ne dolazi izgleda do nekih bitnijih promjena, jer se na grobovima i uz njih (grobne konstrukcije) nalaze nakit i oružje, a rjeđe zemljano i bronzano posude. U to vrijeme brojniji su i grobovi ratnika, pa ova arheološka situacija, s obzirom na oružje koje se nešto brojnije javlja i na nekropoli u Brzi, ne bi mogla u odnosu na oružje iz tumula na Glasincu kronološki biti starija od sredine IV st. pr. n. e., odnosno od faze Vb na Glasincu¹³¹, a mlađa od kraja I st. pr. n. e. Arheološki nalazi na nekropoli u Brezi, pa s tim u vezi i oružje, analognu situaciju kulturno – historijskog kontinuiteta čini se imaju u arheološkim nalazima iz Laminaca, u kojima nalazimo brojne konfrontacije u oružju i fibulama sve do rimskog perioda¹³².

Na nekropoli u Brezi prepoznajemo i tragove helenističke materijalne kulture. To su mali fragmenti keramičkih posuda, od kojih dva ulomka najvjerojatnije pripadaju posudici tipa vretenastog lakytosa (Tab. 17, 5. 6), dok je za druga dva teško reći kojem tipu posude mogu pripadati (Tab. 17, 7. 8).

Od vretenastog tipa posude od bjelkasto žute gline imamo sačuvan obod otvora, vrata i grla posude (Tab. 17. 5), a drugi fragment od gline iste boje je samo grlo (Sl. 65) vjerojatno posude istog tipa. Dva manja ulomka helenističke keramike predstavljaju također manju keramičku posudu. Jedan ulomak (Tab. 17, 6) ima sačuvan obod otvora i vrata posude s tragovima prelaza u trbuh, ukrašen vertikalnim kanelurama, s tragovima crnog firnisa na vratu, dok bi drugi fragment (Tab. 17, 8) pripadao dijelu trbuha posude sa istim ornamentom vertikalnih kanelura kao na ulomku posude na Tab. 17, 7.

Na osnovu analogija, ulomci helenističke keramike mogu se datirati u period III st. pr. n. e., i to prema posudama lakytos vretenastog tipa iz grčkih, odnosno helenističkih grobova na Visu¹³³.

1. Rimski period

Na prostoru nekropole u Brezi (Plan I, 1979.), prema nalazima grobnih parcela (*areae sepulcrorum*)¹³⁴, grobnih nalaza i priloga, susrećemo se s periodom rimske okupacije, odnosno rimske kulture. Za razliku od predrimskog doba, na prostoru nekropole koji predstavlja doba rimske okupacije nije nađeno toliko grobnih nalaza i priloga. Ovaj prostor nekropole odvaja se od prostora nekropole iz perioda ilirske samostalnosti po načinu sahranjivanja (Plan I, 1978., 1980.). Naime, na ovom dijelu nekropole javljaju se brojniji nalazi grobnih parcela s grobnim jamama u koje se polažu spaljeni pokojnici (Plan VI, Tab. 4, 1. 3).

¹³⁰ Baum / Srejšević 1960, 40. Isti, vidi napomenu 59.

¹³¹ Vidi napomenu 129.

¹³² Vidi napomenu 105.

¹³³ Rapanić 1967, 40-42, 47, Tab. 5, 4.

¹³⁴ Vidi napomenu 17.

a) Grobni nalazi

Među zapaženije grobne nalaze sa nekropole u Brzi spadaju dvije srebrne fibule tipa “sidro” (Tab. 19, 1. 2). Fibule su vrlo fine izrade. S obje strane spiralnog dijela fibula nalazi se po jedan stožac koji je izrađen u tehnici filigrana u tri reda okomitih tankih žica koje se, u formi pojasa, odvajaju nešto debljom žicom, a na vrhu stošca nalaze se jedna veća i tri manje kuglice (Tab. 19, 1. 2).

Ovaj tip fibule neki autori izvode iz fibule tipa “delfin”¹³⁵. I. Kovrigova fibule tipa “sidro” s područja Panonije kronološki datira u kraj II i početak III st. n. e.¹³⁶ Međutim, s obzirom na arheološke okolnosti nalaza ovog tipa fibula u grobu br. 84 u antičkoj nekropoli u Duklji (Doclea), imamo zanimljivu pojavu. Naime, fibula tipa “sidro” je nađena u grobnoj jami zajedno s novcem cara Domicijana (81.-96. g. n. e.), pa bi joj datiranje trebalo korigirati¹³⁷.

Ako ovaj tip fibula nastaje u grčkim radionicama¹³⁸, onda to znači da bi u njemu trebalo gledati izvjesnu simboliku koja bi se odnosila na sigurnost plovidbe na moru, a koja se vjerojatno izgubila dok je ovaj tip fibule stigao u krajeve Podunavlja. Prema tome bi trebalo ovaj tip fibula u krajevima koji se nalaze bliže istočnoj obali Jadrana očekivati kronološki prije nego u onim krajevima koji su udaljeniji. Vjerojatno je to slučaj s fibulom tipa “sidro” koja se našla zajedno s novcem cara Domicijana na nekropoli u Duklji¹³⁹.

Tako ovaj tip fibula u nekropoli u Brezi, prema kulturno – historijskim okolnostima koje prate fibule tipa “sidro” u našim krajevima, treba datirati najranije u početak II st. n. e., i to već u doba cara Trajana. Na to, čini se, upućuju i kulturno – historijske okolnosti koje se očituju na cipusu Valensa Varrona iz Breze, na čijem natpisu imamo u onomastičkoj formuli domorodaca gentilno ime Ulpius i Aelius¹⁴⁰.

Među grobne priloge koji bi pripadali ranom dobu Principata u nekropoli u Brezi, spadala bi bronzana ručka (Tab. 19. 3). Ona je dobre izrade. Dva donja kraja izrađena su u kopljasto – streličastom obliku.

Oblik bronzane posude kojoj je pripadala ručka ostaje nepoznat. S obzirom na kronologiju, sigurno je da spada među bronzane nalaze koji datiraju krajem I i početkom II st. n. e., kao npr. bronzana ručka patere s ovnovom glavom, koja ulazi među kultne predmete¹⁴¹, odnosno ritualno posuđe. Ritualnom posuđu pripadala je vjerojatno i posuda s ovom ručkom. Međutim, bronzana ručka je nađena pod takvim arheološkim okolnostima da se može datirati u početak I st. n. e. (Tab. 10, 2)¹⁴².

¹³⁵ Cermanović / Srejović / Velimirović 1967, 231.

¹³⁶ Vidi napomenu 135.

¹³⁷ Vidi napomenu 135.

¹³⁸ Vidi napomenu 135.

¹³⁹ Vidi napomenu 135.

¹⁴⁰ Vidi napomene 1, 3.

¹⁴¹ Paškvalin 1962, 147.

¹⁴² Paškvalin 1962, 148; Paškvalin 1975, 61.

Iz nekropole u Brezi zanimljiv nalaz imamo u fragmentarnoj staklenoj čaši (Tab. 14, 4; kvadrat M, 1979.). Sredina trbuha čaše ukrašena je tehnikom brušenja s gustim ornamentom u formi cvijetnih latica.

Analognu staklenu čašu u istom obliku i s gustim sličnim ukrasom u formi latica, nalazimo u antičkom Ptuju (Poetovio)¹⁴³. Ova staklena čaša konfrontirajućeg oblika, izrade i ukrasa datira u kraj I i početak II st. n. e., pa bi se u taj vremenski dijapazon kronološki svrstala i naša čaša iz nekropole u Brezi¹⁴⁴.

Sa nekropole u Brezi, i to na prostoru koji se nalazi bliže mjestu (ustrinum) na kojem se obavljao obred spaljivanja pokojnika (Plan IV, Kvadrat E, D), među arheološkim nalazima koji pripadaju rimskoj kulturi nađeno je nekoliko većih ulomaka keramike, među kojima i zemljana posuda (Tab. 20, 1) i fragmentirani ulomak oboda niskog vrata sa zadebljanim prelazom u trbuh posude (Tab. 20, 2), fine fakture, oker boje.

Prema dimenzijama, keramička posuda (Tab. 20, 2) mogla je služiti kao sud za deponiranje spaljenih ostataka pokojnika. Međutim, to se nije moglo utvrditi. S obzirom na arheološku situaciju nalaza ovih keramičkih predmeta, mogu se kronološki datirati u period I – II st. n. e.¹⁴⁵.

Općenito se o keramičkim nalazima na ovom dijelu nekropole može konstatirati da su veoma oskudni i da skromni ostaci fragmentiranih posuda upućuju na to da su služile u ritualne svrhe, a posebno što se tiče posuda grube fakture.

b) predrimski novac

Predrimski novac sa “Kamenjače” u Brezi, kvadrant XXXIV, dubina 0,80 – 0,90m:

AV: ANT(onius) AUG(ur) VIR R(eipublicae) C(onstituendae)

RE: LEG(ionis) II(secundae)

Bitka kod Akcije, 31. g. pr. Kr.

Jedini primjerak novca s nekropole “Kamenjače” u Brezi nalazi se među arheološkim nalazima iz Konjevuć Polja (Zvornik) /Bojanovski/.

C) Arheološka potvrda grobnih parcela

Na nekropoli u Brezi, s obzirom na strukturu kamenih grobnih konstrukcija, nalazimo dvije različite kamene konstrukcije. Jedna pripada periodu ilirske samostalnosti (Plan VII, Tab. 8. 3; Tab. 11, 1) i sastoji se od većeg složenog kamenja poravnatog i nabijenog sa zemljom, te imaju isključivo funkciju “odra”¹⁴⁶, određenog prostora na koji se polažu spaljeni ostaci pokojnika. Međutim, druga kamena konstrukcija koja također ima četvrtasti oblik, a vremenski pripada periodu rimske dominacije, razlikuje se od pret-

¹⁴³ Petru 1974, 16, Tab. 2, 1.

¹⁴⁴ Vidi napomenu 143.

¹⁴⁵ Vidi napomene 137 i 140.

¹⁴⁶ Čović 1963, 55.

hodnih po strukturi, jer se sastoji od kamenja koje oivičuje jedan prostor u kojem se nalazi grobna jama ili više njih, s pohranjenim ostacima spaljenih pokojnika (Plan VI, Tab. 4, 1.3. itd.). To znači da je funkcija četvrtastog omeđenog prostora da označava površinu koja pripada grobnoj jami, odnosno grobnoj parceli (*area sepulcrorum*, *area maceria cincta*, *locus religiosus*)¹⁴⁷.

Uz ovu konstataciju može se slobodno reći da bi nalazi grobnih parcela na ovoj nekropoli, koliko je poznato, bili po prvi put arheološki potvrđeni na području Bosne i Hercegovine¹⁴⁸. Postojanje ovih grobnih parcela na širem području rimske provincije Dalmacije još je arheološki potvrđeno u antičkoj nekropoli Duklji (Doclea)¹⁴⁹. Unutar ovih kvadratičnih parcela, napravljenih u suhozidu, nalaze se, kao i na nekropoli u Brezi, grobne jame kružnog oblika koje se ukopavaju u šljunak kao recipijenti za spaljene ostatke pokojnika¹⁵⁰. Neke jame sa nekropole iz Duklje u svemu su analogne grobnim jamama sa nekropole u Brezi, po obliku, dimenzijama i sadržaju.

Ove grobne konstrukcije tipa *area maceria cincta* građene su po uzoru na Akvileje (Aquileia)¹⁵¹. Nazivaju se još i *areae sepulcrorum*, a samo mjesto i *locus religiosus*¹⁵².

Grobna konstrukcija *area maceria cincta* u Dokleji se javlja u periodu vladavine cara Domicijana (81. – 96. g. n. e.). U ovo kulturno-povijesno doba rimske okupacije vjerojatno idu, ako ne i ranije, grobne parcele i grobne jame na nekropoli u Brezi, o čemu svjedoče i grobni nalazi i prilozi koji se za sada preliminarno datiraju od kraja I na početak II st. n. e.¹⁵³

O postojanju grobnih parcela saznajemo posve pouzdano preko epigrafskih potvrda koje su sačuvane na natpisima sepulkralnih spomenika. Naime, na sepulkralnim spomenicima kategorije stela, titula i cipusa, mogu se unutar natpisa naći formule koje se odnose na grobne parcele, dajući im dimenzije. To se obično iznosi u rimskim stopama (pes – 0,269 m)¹⁵⁴. Epigrafska formula koja je česta na natpisima sepulkralnih spomenika ukazuje istovremeno na grobne parcele koje se nalaze u posjedu porodica ili pojedinaca, javlja se u obliku *in fronte et in agro*, odnosno *in fronte (pedum...) in agro (pedum...)*¹⁵⁵. Ova formula, kako je već konstatirano, govori da je bilo većih i manjih grobnih parcela, što također arheološki potvrđuju nalazi ovih grobnih konstrukcija na nekropoli u Brezi (Plan VI). Izraz *in fronte* ukazuje

¹⁴⁷ Vidi napomenu 17.

¹⁴⁸ Sličan način sahranjivanja nije potvrđen ni na nekropolama Salone, koji bi konfrontirao ovom na Kamenjači u Brezi ili na Glasincu, a izvjesna analognost mogla bi se potvrditi u nalazištu Duklje (Doclea). U tom kontekstu pogledati Cambi 1975, 229. Vidi napomenu 148 i 17.

¹⁴⁹ Napomene 17 i 148.

¹⁵⁰ Cermanović / Srejović / Velimirović 1975, 66, grobovi 52, 54, str. 60, grobovi 61, 62 itd. str. 60, 61.

¹⁵¹ Brusin 1934, 183; Isti 1929, 60, 61.

¹⁵² Brusin 1929, 61.

¹⁵³ Vidi napomene 141, 142, 144, 17.

¹⁵⁴ Napomena 151.

¹⁵⁵ Bulić 1914, 58-59; 1902, 24; 1883, 47.

na dužinu parcele, tj. na stranu uz put (cestu ili ulicu), a *in agro* na njezinu širinu (prema polju)¹⁵⁶.

Iznesena arheološka situacija o grobnim parcelama na nekropoli u Brezi iz vremena rimske vlasti svjedoči da cipus, nadgrobni spomenik VALENSA VARRONA dezitijatskog prvaka, potječe upravo s ove nekropole i da mu pripada jedna od istraženih grobnih parcela na nekropoli¹⁵⁷. S ove nekropole isto tako najvjerojatnije potječe i titul s imenima iz obitelji Batona, nađen na Vini u Župči¹⁵⁸, kao i odlomci nadgrobnih stela iz Breze¹⁵⁹.

Također treba spomenuti da s ovog lokaliteta, odnosno nekropole, imamo kameno postolje koje je služilo za postavljanje stele na nekropoli. Ovaj arheološki nalaz koji se danas čuva u Gimnaziji u Brezi¹⁶⁰ ukazuje da je na nekropoli bilo nadgrobnih spomenika koji su se postavljali na grobne parcele sahranjenih pokojnika u grobnim jamama.

Na natpisima sepulkralnih spomenika također susrećemo jednu epigrafsku formulu koja se odnosi na violaciju groba, ali istovremeno i na grobnu parcelu sa spomenikom. To je formula HMHNS, odnosno H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equatur)¹⁶¹, koja ima karakter čuvanja i zaštite sepulkralnog areala od nasljednika i od bilo kojih prekršitelja¹⁶².

Pitanje etničke pripadnosti pokojnika sahranjenih na nekropoli Kamenjača u Brezi¹⁶³

Pored iznesenih kraćih izvještaja o iskopavanjima nekropole na Kamenjači u Brezi, obavljenih po godinama, te iznesenih kulturno – povijesnih analogija više odabranih arheoloških nalaza, bit će potrebno još pristupiti relevantnom pitanju etničke pripadnosti njezinih pokojnika, kojem su ple-

¹⁵⁶ Brusin 1934, 183; Isti 1929, 60, 61.

¹⁵⁷ Tome najpouzdanije svjedoči nalazište cipusa unutar kruga bazilike u Brezi. Vidi napomene 1, 2.

¹⁵⁸ Vulić 1934, 40, br. 16. Zaslugom dr. fra R. Drljića doznalo se pouzdano za lokalitet nalaza titula iz Župče. Naime, dr. V. Mikolji zabilježio je u jednom rukopisu teksta svojeg rada lokalno su još najtačnije Dezitijati u kraju stare željezne proizvodnje u srednjoj Bosni. To je utvrđeno pomoću natpisa kamenog spomenika kojeg je pisac spomenute knjige otkrio god. 1933. u tom kraju, u Župči kod Breze na lokalitetu Vini. Mramorni obiteljski kenotaf velikog vođe Dezitijata. To nam je dao pročitati dr. fra R. Drljić prigodom terenske posjete pok. Dr. Pave Andelića i mene Samostanu Franjevaca u Visokom. Lokalitet Vina u Župči kod Breze zaštitno je istraživao Paškvalin 1973. u suradnji sa J. Sušnik, muzejskim dokumentaristom i S. Kudrom muzejskim tehničarom.

¹⁵⁹ Sergejevski 1943, 14-19, Sl. 11, 12, 13; Sergejevski 1940, 13, 160, br. 11.

¹⁶⁰ Paškvalin 1975, 57-61.

¹⁶¹ Patsch 1911, 182, Sl. 4.

¹⁶² CIL III 2097, 2240, 2115; Cambi 1975, 324.

¹⁶³ Kako naredni dio rada nije sadržavao napomene, odlučili smo se za njegovo objavljivanje u onom obliku u kojem smo ga zatekli među rukopisima prof. Paškvalina, zbog njegove važnosti za obradenu temu. (M.F.)

menu (ili narodu) pripadali i na kojem su geografskom prostoru obitavali u doba njihove samostalnosti prije rimske vlasti. U rješavanju tih pitanja, da bismo im se što više približili, poslužiti ćemo se rezultatima dosadašnjih dostignuća povijesno – arheološke znanosti u ovom kraju.

To bi, u prvom redu, bili pisani izvori koji spominju pleme (ili narod) Dezitijata (Daesitiates). Oni bi spadali u skupinu ilirsko – panonskih plemena. Među prvim otkrivenim arheološko – povijesnim izvorima bili bi natpisi – početni miljokazi, postavljeni u Saloni 16/17. i 19/20. godine posl. Kr., prigodom izgradnje pet cesta, odnosno putnih pravaca koji su vodili prema unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Ovi su miljokazi postavljeni u počast P. Kornelija Dolabele (P. Cornelius Dolabella, legatus Augusti pro praetore), namjesnika cara Tiberija za Dalmaciju. Na jednom od tih miljokaza čitamo: "...a Salonis ad Hedum (?) castellum Daesitiatum per millia passuum CLVI munit..." (CIL III 3201=10i59). Ovaj natpis – miljokaz, iako spominje dezitijatsku utvrdu (castellum), na osnovi sačuvanih slova dopunjenu u Hedum(?) i sačuvane udaljenosti od 156 millia passuum od Salone do kaštela Hedum(?) u zemlji Dezitijata, ne otkriva pouzdano lokaciju ove utvrde, nego samo šire područje na kojem bi se otprilike mogla nalaziti. Zanimljivo je da ovaj dezitijatski kastel ne uzimaju u obzir ni poznati Itinerari. Dezitijatsku utvrdu Hedum(?) najčešće ubiciraju negdje oko Breze ili Kiseljaka (Sarajevo), ali su također otvorene i druge mogućnosti. Tako su, s obzirom na ovaj povijesno – arheološki izvor, zemlju Dezitijata često stavljali više prema istoku od Sarajeva, do rijeke Drine, dok konačno, u ruševinama kasnoantičke građevine (bazilike), nije otkriven cipus, nadgrobni spomenik "...VALENS VARRONIS F(ilius) PRINCEPS DAESITIATI(um)...", dokazavši tako pravu lokaciju castellum Hedum(?) i njihovo područje.

Od ovog otkrića može se, na znanstvenoj osnovi, s velikom sigurnošću raspravljati o užem i širem geografskom prostoru Dezitijata, u gornjim tokovima rijeka Bosne, Vrbasa i rijeke Lašve, kao i prema istoku, do Rogatice. S obzirom na ovaj arheološki povijesno-epigrafski nalaz mogli bismo čak razmišljati da bi, kako će se kasnije vidjeti, castellum Hedum(?) mogla biti sama Breza, ili njezina najbliža okolica. Na ovu pomisao upućivala bi veća istražena nekropola iz perioda ilirske samostalnosti i doba rimske uprave. Ovu hipotezu, čini nam se, potvrđuje i nalaz nadgrobnog titula obitelji Batona iz Župče (Breza) koji, u bogato sačuvanoj onomastici, vjerojatno krije i genealogiju povijesnog vojskovođe svih Ilira iz plemena Dezitijata i ustanak poznat u rimskoj povijesti pod imenom "Bellum Batonianum". Također je relevantno uočiti da njegova onomastika, osim latinskog pisma – jezika, ne pokazuje nikakve tragove romanizacije, za razliku od cipusa dezitijatskog prvaka (princepsa) T(itus) F(lavius) Valens Varronis f(ilius) princeps Daesitiati(es) iz 2. st, u čemu treba gledati početke romanizacije ovog plemena krajem 1. st. posl. Kr. Tako bi ova povijesno-epigrafska činjenica govorila daje sepulkralni titul iz Župče kronološki stariji od cipusa iz Breze, čija bi onomastika ove obitelji upućivala na eventualne političke posljedice nakon završetka rata, zbog njihovog oca (staratelja), ili člana njihove šire obitelji. Stoga bismo, prema

onome kako je ovdje izneseno, mogli zaključiti da je pleme (ili narod) Dezitijati, prema pisanim povijesno-arheološkim izvorima, neposredno pred rimsku okupaciju i u doba rimske vlasti živjelo u kraju gornjeg toka rijeke Bosne. Na temelju postignutih arheoloških prethistorijskih rezultata istraživanja u ovim krajevima pokušat ćemo saznati da li su zaposjedali veću teritoriju. Uz ovu misao slijedi konstatacija da je dezitijatski Castellum Hedum(?) morao biti glavno sjedište ovog plemena, što dokazuju i već navedeni povijesno – epigrafski izvori, sepulkralni spomenici 1. i 2. st. po Sl. Kr.; i da se, više nego sigurno, može ubicirati u današnju Brezu ili njezinu najužu okolicu. Na osnovi ove sigurne znanstvene podloge sad pouzdano saznajemo gdje se, u povijesnom razdoblju neposredne rimske okupacije i rimske vlasti, nalazilo središnje utvrđenje plemena Dezitijata. Međutim, ovi povijesni i arheološki pisani izvori ne govore o cjelovitosti njihova područja, koje je sigurno bilo veće od onog oko gornjeg toka rijeke Bosne a krajem brončanog i u željeznom dobu, kad su privredno i kulturno jačali, te se izdiferencirali od ostalih ilirskih plemena i, vjerojatno, formirali i neku vrstu svoje autonomnosti. O tome bi svjedočio i ratni “ilirski savez” koji se suprotstavio Rimljanima u poznatom rimsko – ilirskom ratu, 6. – 9. g., na čijem su se čelu upravo našli Dezitijati, kao najbrojnije, vojnički najorganiziranije i ekonomski najmoćnije pleme (ili narod). Ovo se podudara i s postignutim rezultatima istraživanja srednjobosanskog područja. Istraživači ovaj teritorij već krajem brončanog i u željeznom dobu pripisuju plemenskoj zajednici Dezitijata, zapadnih susjeda Mezeja, i smatraju je nosiocem srednjobosanske kulturne skupine, kako je to definirao B. Čović u svojim istraživanjima. Tako bi, prema ovom istraživaču, kao i na osnovi povijesno – arheoloških izvora, krajem brončanog i u željeznom i rimskom dobu Dezitijatima, uz područje oko gornjeg toka rijeke Bosne, pripadao još veći teritorij. To su krajevi oko gornjeg Vrbasa i Bugojna, te Lašve, sve do Zenice. Ovo su krajevi velike metalno – prerađivačke djelatnosti, koja je veoma doprinijela razvoju dezitijatske plemenske zajednice. Sad se s više sigurnosti može utvrditi da su ovi prostori povijesni krajevi ilirsko – panonskog plemena Dezitijata, sve do njihovog postepenog stapanja ili nestajanja kroz romanizaciju autohtonog stanovništva, a koju je car Karakala prekinuo uredbom “Constitutio Antoniniana” 212. godine, podijelivši rimsko građansko pravo i posljednjem stanovniku Rimskog carstva koji ga dotad nije stekao. Na osnovi iznesenog mogli bismo tako izvesti zaključak da pokojnici, sahranjeni na Kamenjaci u Brezi, u etničkom smislu pripadaju brojnom plemenu Dezitijata i da, od kraja brončanog i kroz željezno doba, posjeduju teritorij od Bugojna i Gornjeg Vakufa do Zenice, te do samog izvorišta rijeke Bosne. To bi upućivalo na činjenicu da se krajem brončanog i u željeznom i rimskom periodu teritorij nije mogao širiti istočnije od Sarajeva, odnosno prema Rogatici i Drini. Također, na osnovi iznesenog, može se zaključiti da je poznati CASTELLUM HEDVM (?), danas Breza, sa miljokaza iz Salone, bio jedan od najznačajnijih, ako ne i centar ilirsko-panonskog plemena Dezitijata, ali samo u periodu njihove samostalnosti; dok je u vremenu rimske okupacije, u novim političkim prilikama, izgubio to značenje, tako

da se uopće ne spominje u novoj rimskoj organizaciji provincija kao jedan od municipija. Njega bi u novoj podjeli zamijenio mun(icipium) BIST(ue) ili BISTVES, danas u Bugojnu.

Pitanje etničkog porijekla ilirsko – panonskog plemena Dezitijata

Nakon iznesenog vidimo da arheološko-epigrafski i povijesni izvori sigurno ukazuju da Dezitijati, već od kraja brončanog i u željeznom dobu, sve do rimske okupacije, odnosno Karakaline konsitucije 212. g. posl. Kr., naseljavaju krajeve oko gornjeg toka rijeke Vrbas (Prozor – Rama, G. Vakuf, Bugojno i D. Vakuf, do Jajca), dolinu Lašve (Turbe, Travnik, Vitez, sve do Zenice) i gornji tok rijeke Bosne (Sarajevo, Breza, Kiseljak i Visoko).

Tako bismo zacijelo dobili određeno područje Dezitijata, ali još uvijek ne i njihovo podrijetlo. Gledajući, uostalom, na njihov geografski položaj unutar provincije Dalmacije s jedne, te provincije Panonije s druge strane, mjesto Dezitijata u odnosu na Panoniju i njezina plemena pokazuje neposredni susjedski kontakt, ili odnos. To bi, ipak, u smislu njihovog etničkog podrijetla, moglo nešto više govoriti o tvrdnji geografa Strabona (64. g. pr. – 19. g. n. e.) koji pleme Dezitijata ubraja među panonska plemena.

U ovom kontekstu bit će potrebno, zbog Strabonove tvrdnje, iznijeti zanimljive distinkcije koje izvode Plinije Stariji i Pomponije Mela, oba 1. st. posl. Kr. Naime, oba ova povijesna izvora u redosljedu izdvajanja i nabrojavanja plemena i naroda na zapadnom Balkanu, Ilire odvajaju u pravom smislu te riječi. Pri tome Plinije Stariji donosi formulaciju “*proprieque dicti Illyrii et Taulanti et Piraei*”, a kod Mele “*Taulanti, Encheleae, Phaeaces; dein sunt quos proprie Illyricos vocant, tum Piraei et Liburni et Histria*”. Prema ovom, bez sumnje bi značilo da postoje i Iliri koji ne spadaju među one “u pravom smislu te riječi”, a među njima se ne navode i Dezitijati. To bi značilo da Dezitijati ne spadaju unutar ilirske zajednice naroda ili plemena na prostorima ovog dijela Balkana.

Ovoj problematici dosta pažnje posvetili su neki antički arheolozi i lingvisti, a među njima spomenut ćemo G. Alföldya i neke druge. G. Alföldy pod imenom Pannonici, Pannonii (kod Apiana i Paiones) smatra da se odnosi na sva nekeltska plemena u sjevernom dijelu provincije Dalmacije, kao i na prostoru sjeverno od rijeke Save. Ovo ime (Pannonici ili Pannonii) upotrebljava se u provinciji Panoniji za nekeltska plemena i nakon podjele Illvricuma (9. g. n. e.). Tako su, prema G. Alföldyu, plemena u sjevernim dijelovima provincije Dalmacije, a među njih ubraja i Dezitijate, činila jednu homogenu cjelinu i bila srodna Delmatima, ali i različita prema ostalim ilirskim plemenima. Međutim, Z. Marić, polazeći od svoje osnovne teze, kaže da Iliri ne mogu biti nosioci kulture žarnih polja (Urnenfelderkultur), odnosno krajeva do kojih su prodrli nosioci ovog kulturnog kompleksa, pa bi pripadali krugu

panonsko – plemenske i etničke zajednice. Uz ovu konstataciju, autor ove teze naglašava da su u rimskoj Dalmaciji pretežno živjeli Iliri, a u provinciji Panoniji pretežno Pannoni. U ovom kontekstu, dalje, od svih plemena koja se ubrajaju u panonsko etničko područje, najjužnije su stigli Dalmati, veoma snažno i značajno pleme koje je ostavilo dubok trag u ranoj povijesti naših krajeva. Ovakvo razmišljanje proširuje područje panonske plemenske skupine do srednje Dalmacije i dobiva dvojni naziv, dalmatinsko – panonsko pleme. Također je važno spomenuti daje i N. Vulić inzistirao da se pravac razgraničenja panonskih i ilirskih plemena uglavnom podudara s razgraničenjem Illyricuma na provincije Dalmaciju i Panoniju. Za razliku od Z. Marića, R. Syme drži da se ime Pannoni kod Strabona odnosi na velika plemena koja su živjela u Bosni, do oblasti plemena Delmata prema jugu. Potrebno je još spomenuti istaknutog lingvistu R. Katičića koji na prostoru Panonije razlikuje tri imenska područja: sjeverozapadno, iško i panonsko u užem smislu; pri čemu bi imenski iško područje, prema imenskim elementima, moglo pripadati sjeverojadranskom imenskom kompleksu. Sve ovo, o panonskim ili ilirskim plemenima u smislu podrijetla, rekli su znanstvenici koji se zanimaju za antičku historiografiju i lingvistiku. Ostaje još da sagledamo kako na to, a na osnovi arheoloških rezultata, gledaju arheolozi.

Već je na jednom od simpozija 1964. godine u Sarajevu kao linija razgraničenja između ilirske i panonske plemenske skupine prihvaćena prisutnost kulture žarnih polja, koja je karakteristična za panonsku skupinu plemena, a ne za ilirsku. Do ovog prelomnog događaja došlo je na podunavsko – panonskom području u kasnom brončanom dobu, širenjem kulture žarnih polja, koja se širila južno od Save, a na zapad do Istre, dok su njezini nosioci preko centralnog Balkana stigli i do Grčke.

Etnogenetski proces nastavlja se neprekinuto i u željeznom dobu. U tom periodu formirale su se velike plemenske skupine ili grupacije plemena. Zanimljivo bi bilo mišljenje M. Suića koji kaže da je nekad jedan centar preuzimao ulogu općeg narodnog ili plemenskog centra, kao npr. Metulum za pleme Japoda, Nesactium za Histrije, Delminium za Delmate. Analogno ovom razmišljanju, ih povijesnoj paraleli, ne bismo mogli nešto slično primijeniti za ostala poznata antička plemena na ovim dijelovima zapadnog Balkana. No, razmišljanje M. Suića bi se ipak moglo primijeniti na dezitijatski HEDVM (?), koji je u to doba mogao predstavljati narodni (ili plemenski) dezitijatski centar kojeg su Rimljani već na početku definitivne okupacije likvidirati, a u zamjenu formirali mun(icipium) BIST(ue), ili BISVES (Bugojno). U tom kontekstu, upravo bi takve centre predstavljali brojni municipiji na ilirskim, panonskim, tračkim područjima, ako to nisu bila sjedišta pojedinih plemena.

Vrlo je vjerojatno da se početkom brončanog doba formirao veći broj malih plemena, a u toku željeznog doba do izražaja su došla veća plemena, ili krupnije plemenske zajednice, koje su tijekom nekoliko predrimskih stoljeća apsorbirala manja okolna plemena, nametnuvši im svoje ime. U kontekstu rješavanja problema plemena Dezitijata također je značajno istaknuti

da je, u periodu željeznog doba, kod autohtonog stanovništva prevladavala autohtona baza, odnosno inhumacija, u pogrebnom ritusu, karakteristična po nedostatku oružja u grobovima; dok kasnije jača zapadnopanonska komponenta koju karakterizira pogrebni ritoš incineracija. Po Z. Mariću, u dolini Une bio bi to spoj Prailira s Prapanonima, da bi krajem stare ere u ravnim grobovima incineracija dobila punu prevagu. Za područje Japoda, u Lici i dolini Une, karakteristično je da je područje Like manje zahvaćeno zapadnopanonskom infiltracijom, pa je u Lici inhumacija nešto više zastupljena nego u dolini Une, gdje je više zastupljena incineracija, ili zapadnopanonski utjecaj. Te osnovne komponente pripadale bi autohtonoj bazi s jedne (inhumacija) i kulturi žarnih polja s druge strane (incineracija). On misli na nasljednike nosilaca kulture žarnih polja iz kasne bronce, koji su se mogli naseliti u Pounje, na japodsko područje, negdje u 7. i 6. st. pr. n. e. Također je neprihvatljivo mišljenje da su na taj prostor prodrle manje ili veće skupine s glasinačkog područja i da su one krajem 6. i u 5. stoljeću bile dominantan „etnički” element na spomenutom prostoru.

Među najistaknutije južnopanonske skupine (ili sjeverodalmatinske) spadaju Mezeji i Dezitijati. Zanimljivo je istaknuti da neilirsko stanovništvo izgleda štuje kult „barske ptice”, a možda i konja, za razliku od Ilira, kod kojih je najprisutniji kult zmije.

S obzirom na izrazito dezitijatsko područje, gdje nalazimo mnogo nekropola ravnih grobova, a to je srednja Bosna (Srijetež, Gračanica, Vratnica, Breza i dr.), očigledno već od starijeg željeznog doba u tom pogledu pokazuju kulturnu karakteristiku Dezitijata.

Ostaje sada veliko pitanje, ili problem: kojoj velikoj grupaciji bi se mogla pripisati dezitijatska plemenska zajednica? Često se pozivaju na podatke iz Strabona (VII, 3, 5), da su Dezitijati panonski narod, i takvo gledanje prilično se ustalilo. S obzirom na spomenuto mišljenje i tvrdnju Strabona o Dezitijatima, zanimljivo je primijetiti da se, osim nekih manjih naznaka, ne može govoriti, odnosno tvrditi u punom smislu riječi da bi Dezitijati mogli imati panonsko podrijetlo, odnosno da su Panoni. Na to, kao prvo, ne upućuju nikakvi elementi kulture žarnih polja. Na metalu se osjeća geometrijski stil kao i na keramici, pa ova situacija prije govori o utjecaju, ili o doseljenju, odgovarajućih zanatlija iz karpatskih oblasti.

Također se može primijetiti da kod Dezitijata u starijem željeznom dobu jača rodovska i plemenska aristokracija, a bogati „kneževski” grobovi, snabdjeveni oružjem i nakitom, samo potvrđuju takav plemenski razvoj. Na području Dezitijata konstatirano je da se od 9. st. pr. n. e. sahranjuju mrtvi (inhumacija) u zemlju, ali se na tim grobovima nisu podizali zemljani ili kameni tumuli. Tako bi ovaj način sahranjivanja bio jedan od bitnih elemenata koji govori da Dezitijati ne mogu biti pravi pripadnici ilirske plemenske zajednice.

Tako bi se, uzimajući sve ovo u obzir, moglo konstatirati da Dezitijati ne mogu pripadati niti panonskoj, niti ilirskoj grupaciji plemena. Oni su, po svojoj prilici, živjeli ili njegovali svoj vlastiti kulturni izraz. Bila bi to jedna

„međuzonska” plemenska zajednica. Sigurno je da su Dezitijati bili jedan od velikih plemenskih saveza. U željeznom dobu došlo je do veće kulturno – političke kompaktnosti, pa bi Dezitijatima također priličio naziv dezitijatski narod.

To će pokazati buduća istraživanja dezitijatskih terena, u prvom redu gradinskih, pa i onih u dolinama rijeka, kao što je nekropola u Brezi na Kamenjači. Tako će biti olakšana „etnička” lokacija nekih od spomenutih plemena. Uočeno je, naime, da veći broj plemenskih zajednica ne ulazi ni u jednu od spomenutih grupacija, pa bi fungirale kao zasebna cjelina (Histri, Liburni, Japodi). Tako, na geografskim prostorima koji leže između spomenutih velikih grupacija, bilo je smješteno više plemenskih grupacija s miješanom kulturom i „etničkom” fizionomijom.

Takve zajednice bile su Dardanci, Tribali, a nalazili su se između ilirskih i tračkih skupina; a Dezitijati između ilirskih i panonskih područja. Na ovom ilirsko – panonskom međuprostoru živjeli su Dicioni, Deuri, Deretini i sl. Kulturna fizionomija tih međugrupacijskih zajednica još uvijek se ispituje i već se naziru izvjesna kulturna i druga rješenja u tom pravcu. Međutim, kad su u pitanju njihove jezične osobine, njih može pojedinačno da osvijetli samo neki sretan ili slučajan nalaz na području neke od tih zajednica. Unutar ovih međugrupacijskih zajednica spomenut ćemo Dezitijate.

Ipak, naj snažniji otpor rimskim osvajačima krajem stare ere pružile su zajednice Histri i Japodi, pa zatim Delamti i Ardijejci, da bi na kraju glavnu ulogu u otporu preuzela dezitijatska zajednica plemena. Uz Dezitijate, stekli su veliku kompaktnost i političko jedinstvo i Delmati. Samo u smislu političkog jedinstva i velike kompaktnosti mogla bi se i razumjeti njihova uloga u dugotrajnim ratovima s rimskim osvajačima – legijama.

Zaključna razmatranja

Ovdje izneseni zaključci imaju isključivo preliminarno značenje. Stoga će pitanja koja su se nametnula arheološkim materijalom ostati i dalje predmetom naučnih i stručnih rasprava u domaćoj arheologiji.

Opća je konstatacija da rezultati arheoloških istraživanja na Kamenjači u Brezi (Ul. 6. april) pokazuju da na nekropoli, uz jedan inhumirani grob žene (Plan VIII, Tab. 12, 1-3), prevladava isključivo pogrebni obred *ritus incineracije*. U ovim arheološkim iskopavanjima mogao se također utvrditi neodvojivi prostor nekropole na kojem se vršio sepulkralni običaj spaljivanja pokojnika *ustrinum publicum*¹⁶⁴ (Plan IV, kvadrat D, E).

Sistematskim iskopavanjem nekropole uočeno je da postoje dva načina sahranjivanja. Jedan je kronološki stariji i pripadao bi predrimskom periodu ili epihi ilirske samostalnosti, dok bi drugi, mlađi, odgovarao dobu rimske

¹⁶⁴Vidi napomenu 16.

okupacije. Stariji način sahranjivanja karakterizira nekoliko tipova grobnih konstrukcija:

a) Četvrtasta suhozidina poravnata unutar sa zemljom i kamenjem spominje se kao posmrtni "odar" (Plan VII, kvadrat XXV i XXV proširenje, Tab. 11, 1)¹⁶⁵. Na površini ovih grobnih konstrukcija moglo se utvrditi posipanje spaljenih ostataka pokojnika donesenih s lomače (ustrinum) i polaganje nalaza i priloga kraj ovih konstrukcija (Tab. 2, 1-4). To su najčešće oružje (koplja) i fibule.

b) Manja gomila kamenja je drugi oblik grobne konstrukcije (Tab. 9, 1.2). Na njoj i pored nje također se polažu grobni prilozima.

c) Kamena grobna konstrukcija kružnog oblika (Tab. 2, 1)¹⁶⁶. Ovaj oblik grobne konstrukcije mogao se također utvrditi na nekropoli u Brezi. Sadržavao je spaljene ostatke pokojnika s grobnim prilozima i nalazima.

d) Kamena konstrukcija većeg kružnog oblika s vijencem od većih kamenih ploča¹⁶⁷. Ovu grobnu konstrukciju sačinjavaju i manje hrpe kamenja koje se nalaze oko nje, predstavljajući tako jednu veliku obiteljsku grobnicu.

e) Arheološkim radovima na nekropoli moglo se utvrditi da pored ovih oblika grobnih konstrukcija postoji polaganje spaljenih ostataka pokojnika na sam šljunak, bez spomenutih kamenih konstrukcija (Plan VII, kvadrati XXVa i Va).

f) Samo u dva slučaja može se pretpostaviti sahranjivanje spaljenih ostataka pokojnika u urne (Plan IV, kvadrati C i E, Tab. 20, 1; Tab. 3, 2). Stoga se sa sigurnošću može konstatirati da, osim u dva sumnjiva nalaza pohranjivanja spaljenih ostataka pokojnika u urne, nije prevladavao ovaj običaj na nekropoli u Brezi.

Mlađi način sahranjivanja spaljenih pokojnika pripada rimskom periodu. Ovaj period, u pogledu obreda sahranjivanja, za razliku od parcijalnog načina spaljivanja u doba ilirske samostalnosti, karakterizira isključivo intenzivno spaljivanje koje se očituje u veoma sitnim nagorjelim kostima. I mlađi način sahranjivanja označavaju dvije grobne konstrukcije:

a) Kružna jama, ukopana u riječni nanos (šljunak), ispunjava se grom, pepelom i sitnim nagorjelim kostima s lomače; jame su većeg ili manjeg

¹⁶⁵ Vidi napomenu 25.

¹⁶⁶ Paškvalin 1975, 59, Tab. 30, 1. 2. 3. 4. Pokazuje slično ili isto pokapanje kao što imamo u Makedoniji u Klokotu Podmol i pripadaju helenističkim tumulima, te bi prema arheološkim nalazima pripadalo helenističko-rimskom periodu. Vidi kod Blagoja Kitanoski 1987, 84, Sl. 3, analogno Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. Drugi analogni primjer grobne konstrukcije također nalazimo u Makedoniji na lokalitetu Sv. Ilija Delagoždi- AP, 1975, 87, Sl. 1, što bi predstavljalo grobove pod tumulom, kasnoarhaisko, helenističko i ranorimsko razdoblje. Na osnovi iznesenog s područja Makedonije, s obzirom na način sahranjivanja pokojnika, u tehničkom smislu, vidimo sličnost u načinu skeletnog sahranjivanja pod grobnim kamenim konstrukcijama kao na području Glasinca i predstavljalo bi stariji period dok bi izgleda pod istim tehničkim načinom, ali u pogledu spaljivanja, predstavljalo mlađi period na nekropoli Kamenjača u Brezi. O ta dva načina sahranjivanja skeletnog i incinerativnog, pod istim tehničkim načinom prisutno je i na Kamenjači.

¹⁶⁷ Vidi napomenu 166.

promjera i raznih dubina (Tab. 5, 3. 4; Tab. 6, 1-4; Tab. 7, 1. 2), ponekad s prilogom ili bez priloga.

b) Grobna kružna jama, ukopana u šljunak, ispunjava se garom i pepelom s lomače, a nalazi se unutar kvadratične konstrukcije izgrađene u suhozidu (Plan VI, Tab. 1, 3; Tab. 4, 1-3; Tab. 7, 3-4). Ove grobne konstrukcije spominju se na natpisima sepulkralnih spomenika (*in fronte / pedum... / in agro / pedum... /*)¹⁶⁸. U Bosni i Hercegovini su po prvi put arheološki utvrđene ovdje, na nekropoli u Brezi. Inače, spominju se kao *area sepulcrorum*, *area maceria cincta* kao i *locus religiosus*¹⁶⁹.

c) Značajna je konstatacija, koja je također zajednička i starijem periodu sahranjivanja, da se spaljeni ostaci pokojnika s lomače ne pohranjuju u keramičke urne cilindričnog niti kvadratičnog oblika koje vrlo često prate period ranog doba Principata¹⁷⁰. S lomače (*ustrinuma*) se spaljeni ostaci još vrući prenose na nekropolu i deponiraju u spomenute jame (vidi Tab. 6, 1.2; Tab. 7, 1), za razliku od grobnih jama u koje se spaljeni ostaci pokojnika donose ohlađeni (Tab. 3, 3; Tab. 5, 3)¹⁷¹.

Tradicija. Na osnovu načina sahranjivanja ostataka spaljenih pokojnika u periodu prije rimske okupacije moguće je uočiti da je, u vezi s kultom mrtvih, autohtono stanovništvo njegovalo duhovnu tradiciju. Ona se očituje u posipanju pepela i spaljenih kostiju po grobnim konstrukcijama. Moglo se također utvrditi da je među ovim stanovništvom njegovan ritus libacije, o čemu pouzdano svjedoče veoma brojni fragmenti grube keramike. Također je potrebno konstatirati da su ove kulturno – povijesne okolnosti analogne s onim u tumulima Glasinca u periodu 350. – 250. god. pr. n. e.,¹⁷² a ne konfrontiraju s kulturno – povijesnim okolnostima u nekropolama Japoda u dolini Une¹⁷³. Ove kulturno – povijesne okolnosti koje se odnose na tradiciju vezanu za kult pokojnika, ukazuju na siguran kontinuitet sve do rimske epohe.

Analiza kulturno – povijesnog inventara i načina sahranjivanja s dijela nekropole koji pripada periodu rimske dominacije, u tom pogledu pokazuje sličnosti sa starijom tradicijom, pa upućuje na sigurni kontinuitet te tradicije, na isto stanovništvo u periodu rimske uprave. Ona je analogna u načinu sahranjivanja ostataka spaljenih pokojnika bez keramičkih urna. Domaća tradicija se također očituje u siromašnim grobnim priložima i grobnim jamama bez kamenih konstrukcija, odnosno *area sepulcrorum*, te u nastavku libacije koja je prihvaćena i u novim uslovima.

Strani uticaji. Od stranih kulturnih uticaja na nekropoli mogli smo utvrditi prisustvo helenističkog uticaja. On se pokazuje u fragmentarnim ostacima kaciga (Tab. 17, 1-4) i u helenističkoj keramici, i to u vretenastom tipu lekytosa (Tab. 17, 5-6), te u ulomcima keramike helenističke proveni-

¹⁶⁸ Vidi napomene 155, 156.

¹⁶⁹ Vidi napomenu 147.

¹⁷⁰ Marić 1964, 48-51.

¹⁷¹ Cermanović / Srejšević / Velimirović 1975, 20-24.

¹⁷² Marić 1968, 55; Čović 1963, 54-55; Benac / Čović 1957, 58-59.

¹⁷³ Marić 1964, 55.

jencije nepoznatog tipa posude (Tab. 17, 7. 8). Prisustvo helenističke robe na nekropoli sigurno je rezultat dobrih trgovačkih odnosa s naseljima grčkih kolonista na istočnoj obali Jadrana, posebno državnice Issa u III st. pr. n. e., a put je vodio preko grčkog emporija u Naroni¹⁷⁴.

Drugi kulturno – povijesni upliv je panonskog porijekla. Ovaj uticaj bio je, izgleda, intenzivnije prisutan u našoj nekropoli. On se pokazuje u starijem srednjolatskom tipu fibula sa unazad savijenom nogom i s ukrasom u vidu kuglice na kraju noge (Tab. 13, 7-10) i u kasnolatskom tipu fibula, također sa unazad savijenom stopom koja ima ukrasno dugme s rupicom za staklenu pastu (Tab. 13, 1-7)¹⁷⁵. Ovaj uticaj koji dolazi s panonskih areala prati nekropolu sve do sredine III do kraja I st. pr. n. e. (Tab. 15, 3. 6. 7)¹⁷⁶.

Treba također konstatirati da način spaljivanja i sahranjivanja pokojnika u grobne jame predstavlja jedan od najstarijih i rijetkih običaja, kako u Italiji, tako i u provincijama Carstva¹⁷⁷. U nekropoli u Brezi ovaj običaj treba smatrati italiskim, a došao je s Rimljanima.

Kronologija nekropole u Brezi. Na osnovu analize kulturnog inventara nekropole u Brezi, u prvom redu fibula srednjolatske sheme (Tab. 13, 7-10) koje se u tumulima Glasinca i u drugim nalazištima u Bosni i Panoniji datiraju od 350. do 250. god. pr. n. e., te konfrontacije u načinu sahranjivanja spaljenih pokojnika u tumulima Glasinca¹⁷⁸, kronologija nekropole u Brezi može se pratiti u starijoj fazi mlađeg željeznog doba od sredine III st. pr. n. e. To znači da se na Kamenjači nekropola spaljenih pokojnika počinje formirati sredinom III. st. pr. n. e.

Međutim, prisustvo različitih tipova fibula kasnolatske sheme (Tab. 13, 1. 2. 3 te Tab. 15, 3. 4. 6. 7), zajedno s kopčom (Tab. 16, 3) koje se datiraju od II do I st. pr. n. e., svjedoče o kulturno – historijskom kontinuitetu nekropole i to u zadnja dva stoljeća stare ere, kad se u tumulima Glasinca, zbog nedostatka arheološke dokumentacije, ne može više pratiti tok procesa sahranjivanja¹⁷⁹.

Treba još konstatirati da fibule kasnolatske sheme (Tab. 15, 6. 7), kopljastog tipa (Tab. 16, 2) i kopča laminskog tipa (Tab. 16, 3) ukazuju da je nekropola u Brezi nastavila postojati na prelazu iz stare u novu eru i da je dočekala rimsku okupaciju. Doseljeničko i autohtono stanovništvo nastavilo se zajedno sahranjivati (po italiskom običaju) pod ritusom incineracije u grobne jame i u grobne jame unutar parcela (*area maceria cincta*)¹⁸⁰.

Malobrojni grobni arheološki nalazi (Tab. 19, 1. 2) i prilozi (Tab. 19, 3.4.) na nekropoli u Brezi svjedoče da se sahranjivanje pokojnika pod ritusom

¹⁷⁴ Rendić-Miočević 1967, 208.

¹⁷⁵ Todorović 1968, 83-90.

¹⁷⁶ Todorović 1968, 86, Sl. 19.

¹⁷⁷ Vidi napomene 37, 130.

¹⁷⁸ Čović 1963, 55.

¹⁷⁹ Čović 1963, 55.

¹⁸⁰ Vidi napomenu 162.

incineracije nastavlja i krajem I i na početku II st. n. e.¹⁸¹, ili, ako fibula tipa “sidro” (Tab. 19, 1. 2) datira krajem II i početkom III st. n. e., kako je kronološki stavlja I. Kovrigova¹⁸², onda bi sahranjivanje pokojnika na Kamenjači u Brezi pod ritusom incineracije moglo trajati najkasnije do sredine III st. n. e.

Ovu kronologiju kraja nekropole u Brezi potvrđuju i epigrafski sepulkralni spomenici koji pripadaju ovoj nekropoli. Među njima imamo već spomenuti i pouzdano datirani cipus iz sredine II st. n. e. iz Breze i nekoliko ulomaka nadgrobničkih spomenika iz III st. n. e., također iz Breze¹⁸³. Prema tome, i sepulkralni spomenici koji pripadaju nekropoli konfrontiraju s arheološkim nalazima i pokazuju, zajedno s njima, da sahranjivanje pokojnika pod ritusom incineracije na Kamenjači traje najkasnije do sredine III st. n. e. Od ovog razdoblja dalje ne poznajemo arheološku dokumentaciju sa nekropole koja bi ukazivala na sahranjivanje pokojnika pod ritusom inhumacije, što bi odgovaralo periodu kasne antike¹⁸⁴.

Na Kamenjači u Brezi, najkraće rečeno, imamo nekropolu pod ritusom incineracije. Ona pripada dvjema različitim kulturno – historijskim epohama. Kronologija starijeg razdoblja nekropole, na osnovu arheološke dokumentacije, išla bi od III do I st. pr. n. e., te bi odgovarala kraju starijeg i početku srednjeg i kasnog latena, dok bi mlađe razdoblje nekropole na Kamenjači pripadalo rimskoj epohi i trajalo bi do III st. n. e. To znači da je sahranjivanje pokojnika pod ritusom incineracije na Kamenjači u Brezi trajalo u kontinuitetu oko punih šest stoljeća.

Pitanje jedinog inhumiranog groba žene unutar nekropole pod ritusom incineracije predstavlja, čini se, čuvanje tradicije nekog susjednog plemena u II st. pr. n. e.¹⁸⁵

Na osnovu iznesenog o duhovnoj i materijalnoj kulturi spaljenih pokojnika pod ritusom incineracije u oba kulturno – historijska razdoblja, može se tvrditi da cipus iz Breze koji nam je sačuvao ime prvaka (princeps) Dezitijata VALENSA ipak otkriva i potvrđuje etnički identitet pokojnika na Kamenjači.

O Dezitijatima kao panonskom plemenu potrebno je reći da arheološka dokumentacija nekropole, posebno nalazi (Tab. 13, 1-6; Tab. 13, 7-10. itd.) fibula, svjedoče da je panonski uticaj prisutan, ali ne i presudan, da bi ar-

¹⁸¹ Vidi napomene 143, 135.

¹⁸² Kovrig 1937, 121.

¹⁸³ Vidi napomene 158, 159.

¹⁸⁴ S obzirom na arheološke slabe tragove iz perioda kasne antike u Brezi, posebno gledajući na starokršćansku baziliku, u kulturnopovijesnom kontinuitetu, sigurno je postojala kasnoantička i starokršćanska nekropola pod ritusom inhumacije koju nismo uspjeli arheološki utvrditi. Kasnoantička fibula tipa križa (s lukovim glavicima) koja je nađena prilikom kopanja jarka za vodovod na lijevoj strani puta prema Stavnji, ukazuje da bi se nekropola iz kasnoantičkog perioda mogla protezati prema jugoistoku od kuće M. Skakić. Buduća istraživanja koja bi se mogla izvesti na ovom području pokazat će da li je postojao kontinuitet na nekropoli.

¹⁸⁵ Sigurno je samo to da se najvjerojatnije radi o duhovnoj tradiciji koja se čuvala u kultu mrtvih kod dezitijatskog stanovništva sve do prihvatanja kršćanstva. Paškvalin.

heološki potvrdio Strabonovu vijest o panonskom porijeklu Dezitijata¹⁸⁶. Panonski uticaj u to historijsko doba, južno od Save, bio je realan i moguć, s obzirom na ekonomsku moć Kelta u južnom dijelu Panonije¹⁸⁷.

Nekropolu na Kamenjači u Brezi, prema gore izloženom, možemo kulturno, kronološki i etnički opredijeliti kao mladeželjeznodobnu i romaniziranu dezitijatsku nekropolu. Kompleksnija arheološka izučavanja dokumentacije pružit će ubuduće više saznanja o nekropoli.

Summary

Kamenjača, Breza near Sarajevo – Late Iron Age and Roman Necropolis

This article presents the results of the excavation of necropolis on the site of Kamenjača in Breza near Sarajevo led by the author from 1975 to 1980. The explored archaeological material from the Daesitiates' necropolis has not been published as a whole. Its importance and significance was only presented partially in several shorter contributions, especially when study and introduction of the cultural history of the Daesitiates in pre-roman or La-Tene periods were the issue. Results show a general conclusion that, except one inhumed grave, the ritual of incineration burial is predominant. In these excavations there has been ascertained inseparable area of the necropolis used for the sepulchral ritual of cremation of deceased – so called *ustrinum publicum*.

Systematic excavation marked two types of burial. First is chronologically older and it is assigned to the pre-Roman period, time of the Illyrian independence epoch, while the other, younger period is contemporary to the period of Roman conquest.

The older type of burial is characterized by several forms of the grave construction:

(1) Rectangular dry – wall flattened with soil and stones, is mentioned as a mortal bier. On the surface of these grave constructions are discovered remains of the ashes of the deceased brought from the funeral pile as well as the pieces of grave goods like weapons (spears) and fibulae; (2) Small piles of stones, with grave goods next to or on it. (3) Round stone constructions with cremated remains of the deceased with grave goods; (4) larger round stone construction with wreath of bigger stone-plates. This burial construction, formed of small piles of stones which are placed around it, represents a great family vault; (5) Archaeological work on the necropolis showed that except the above explained forms of burial, there is also a

¹⁸⁶ Marić 1964, 73.

¹⁸⁷ Todorović 1968, 127-131.

type of burial where the deceased is placed directly on the soil and pebbles without any stone constructions. (6) In two cases only we could presume burial of the incinerated remains of deceased in urns. So we can surely conclude that in the case of these two suspicious finds, this ritual was not common for the necropolis in Breza.

The younger type of the incinerated burial is assigned to the Roman period. Characteristic for this type are almost intensive incineration which is manifested by very small burned bones as well as the grave construction. (1) A round pit dug up into pebbles of the river detritus, filled with soot, ashes and small burned bones from the funeral pile; pits are small or large in diameter, and different depth, sometimes with or without grave goods. (2) A round pit, dug up into pebbles, filled with soot and ashes from the funeral pile, placed into rectangular drywall construction. (3) An important remark is that the cremated remains of the deceased from the funeral pile are not placed into the cylindrical or rectangular urns which are characteristic for the period of early Principate. Warm remains from the funeral pile were transferred directly to the necropolis and placed in a certain pit, while in the case of the burial pits the remains were placed cold.

On the basis of the burial type of incinerated deceased in the period before the Roman conquest it is possible to notice that autochthonous inhabitants preserved the local spiritual tradition. It is manifested by strewing ashes and burned bones on the grave constructions. Also, the preservation of ritual of the libation among this population is noticeable, and this is supported by many fragments of pottery with a rough surface. We can also conclude that those cultural historical circumstances are analogous to those in the tumuli (mound graves) of Glasinac in the period 350–250 BC and are not confronted with cultural historical consequences at necropolis of Iapodes in the Una valley. Those circumstances, related to the tradition for the cult of deceased, impose certain continuity with the Roman epoch. Analysis of the cultural historical material and a type of the burial from the part of the necropolis which belongs to the period of Roman domination shows enough similarities with the older tradition, so it points to the certain continuity of those traditions in the period of the Roman rule. It is analogous to the type of incinerated burial without ceramic urns. Autochthonous tradition is also manifested in a very poor funeral inventory and grave pits without stone construction – *area sepulchrorum* – and continuity of libation which have been accepted in the new conditions.

From foreign influences, we could detect the existence of Hellenistic influence. It has been shown in the fragments of helmets, Hellenistic pottery – especially in the spindle – shaped *lekytos*, and in the fragments of Hellenistic pottery of unknown type of vessel. Presence of Hellenistic goods in the necropolis is probably the result of good trade relations between the settlements of the Greek colonists of the East Adriatic coast, especially with the state of Issa in the 3rd century BC connected by the trade route through Greek emporium of Narona.

Other important cultural – historical influence has Pannonic origin. This influence was, as it seems, intensively present at this necropolis. It is shown by the presence of the middle La-Tene type of fibulae with a back bent leg and ball ornament on its end, and late La-Tene type of fibulae with a back bent foot with the decorative button with a hole for glass paste. This influence which comes from the Pannonic area follows the necropolis until the mid of 3rd until the 1st century BC.

Also it has to be marked that the type of cremation and burial of deceased into grave pits represent one of the oldest and rare rituals, in Italy as well as in the other provinces of Roman Empire. In the Breza necropolis this ritual can be considered as italic and which as something Romans brought with them.

On the basis of analysis of the cultural inventory of the necropolis of Breza, primarily fibulas of the Mid-La-Tene scheme, which are dated between 350 and 250 BC according to their finds in the mounds of Glasinac and other sites of Bosnia and Panonia, as well as with confrontation in the type of burial of cremated deceased in the mounds of Glasinac, the chronology of Breza necropolis can be followed in the older phase of the Late Iron age from the 3rd century BC. We can date the foundation of this necropolis to that time.

However the presence of different types of fibulae of the Late La-Tene scheme, with the clasp, dated to the 2nd and 1st century BC, testify about the cultural and historical continuity of the necropolis in the last two centuries of the Old era when we, because of the lack of archaeological documentation, can not follow type of burial in the Glasinac area.

We also have to mark that Late La-Tene scheme fibulas, spear-type and clasp of Laminci type, pointing to a fact that necropolis in Breza, continued to exist in the time of transition of the Old and New era and faced the Roman occupation. Immigrated and autochthonous population continued to make the burial (according to italic custom), by the ritual of incineration in the burial pits and burial pits in the frame of plots (*area maceria cincta*).

Not so numerous archaeological objects from the necropolis as well as the grave goods testify that interment of the deceased by the ritual of incineration continued to exist in the end of 1st and beginning of 2nd century AD, and if we place anchor-type fibula in the end of the 2nd and beginning of 3rd century AD as Kovrig dated it, we could conclude that interment on this necropolis lasted at the latest middle of the 3rd century AD.

This chronology is confirmed by the sepulchral epigraphic objects which belong to this necropolis. Among them we have to mention one positively dated to the 2nd century and a couple of remains dated to the 3rd century AD.

We can conclude that in Kamenjača, Breza we have a necropolis with a ritual of incineration. It belongs to two different cultural and historical epochs. The chronology of the older period lasted from the 3rd to 1st century BC, and the younger period belongs to the Roman epoch and lasted until the 3rd century AD. This means that the ritual of incineration lasted in continuity for six centuries.

The question of the single inhumation burial of a woman on the necropolis seems as a tradition of some other tribe or a neighbouring people in the 2nd century BC. On the basis of the material presented in the article about the spiritual and material culture of the incinerated deceased in the both historical periods on this necropolis we can attributed epigraphic monument from Breza which preserved name of the leader (*princeps*) of Daesitiates VALENS after all reveals and confirms ethnical identity of the population buried in Kamenjača.

We have to say that the archaeological documentation from the necropolis, especially archaeological findings, prove a strong Pannonian influence on the Daesitiates, which is not relevant for the archaeological confirmation of Strabo's information about the Pannonian origin of Daesitiates. Pannonian influences in

that time was possible and realistic, in the area south of the Sava River, because of the economic power of Celts in the southern Pannonia.

The necropolis of Kamenjača can be culturally, chronologically and ethnically assigned to the Late Iron Age and Romanized necropolis of the Daesitiates. Complex and comprehensive archaeological studies of documentation, and possible new archaeological excavations would provide more knowledge about this necropolis.

Literatura

Skraćenice

Materijali SADJ – Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije; Bull.dalm.
– Bulletin di archaeologia e storia dalmata, Split – Nastavak = VAHD
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Sarajevo
GZM (A), NS – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu,
Arheologija, Nova serija, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo
PJZ – Praistorija jugoslovenskih zemalja, Svjetlost, ANUBiH CBI, Sarajevo
Diss. Pan. – Dissertationes pannonicae, Budapest
ZKM – Zbornik Krajiških muzeja, Banja Luka
AP – Arheološki pregled, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
OA Zagreb – Opuscula archaeologica, Zagreb
Spomenik SANU – Spomenik, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd
Starinar – Starinar, Organ Arheološkog instituta SANU Beograd
ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

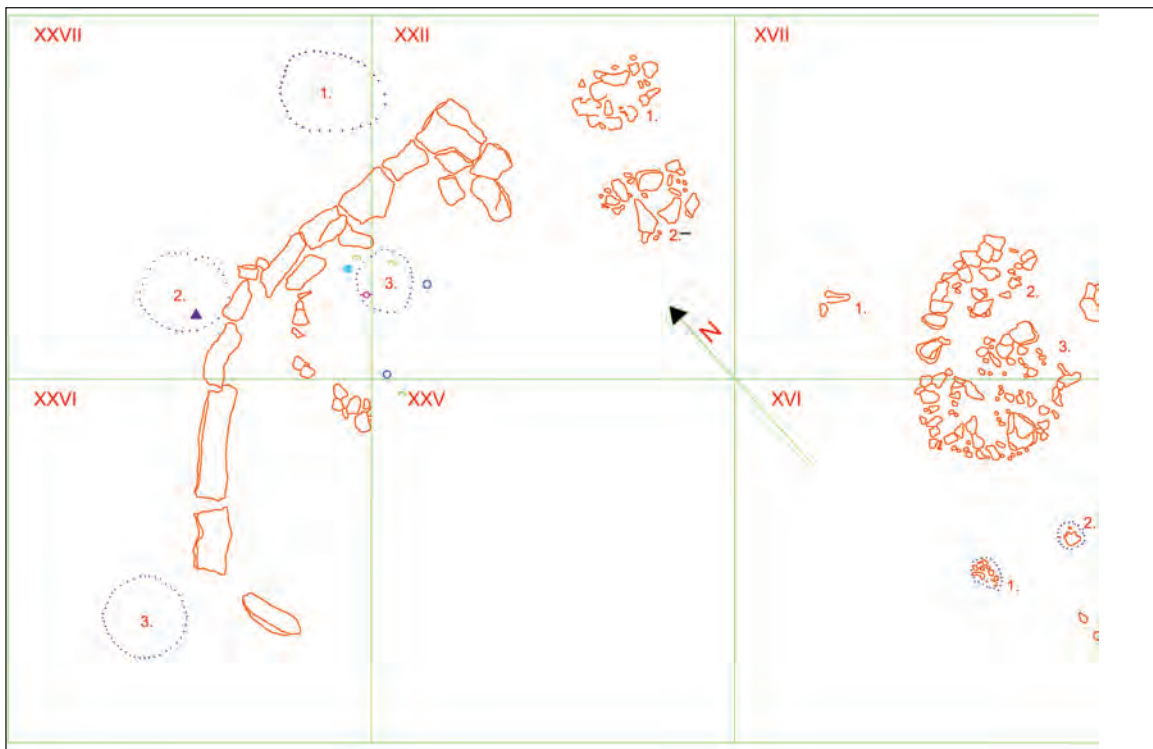
Abramić, M. 1924, *Militaria Burnensis “Strena Buliciana”*, Zagreb – Split, 1924;
Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia*, Heiderberg, 1969;
Baum, M. / Srejović, D. 1959, *Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama*, ČGT, 3/1959, 23-54.
Baum, M. / Srejović, D. 1960, *Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama – Iskopavanja 1959-1960*, ČGT, 4, 1960,3 - 31.
Baum, M. / Srejović, D. 1969,
Benac, A. / Čović, B. 1957, *Glasinac 2, Željezno doba*, Zemaljski muzej Sarajevo, 1957.
Bižić, R. 1951, *Tipovi preistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini*, GZM (A), VI, 1951.
Bižić, R. 1952, *Grobovi u Donjoj Dolini*, GZM (A), VII, 1952.
Bojanovski, I. 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela 47, CBI, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo, 1974.
Bojanovski, I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LVI, CBI, knj. 6, ANUBiH, Sarajevo, 1988.
Brusin, G. 1929 – *Aquileia, Guida storica e artistica*, Udine, 1929.

- Bulić, F.* 1883, Gli scavi di Salona, Bull.dalm 6/1883.
- Bulić, F.* 1902, Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della "prefectura Pharica Salonitana". Bull.dalm 25/1902, 3 – 29.
- Bulić, F.* 1914, Iscrizioni trovate lungo le mura perimetrali Nord dell' antica Salona, Bull.dalm. 37/1914, 49 – 59.
- Cermanović – Kuzmanović, A / Velimirović – Žižić, O. / Srejšević, D.* 1975, Antička Duklja-nekropola, Cetinje 1975.
- Cermanović – Kuzmanović, A / Srejšević, D.* 1967, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom dijelu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, VII Kongr. Arheologa Jugoslavije, Herceg-Hovi, 1966;
- Čović, B.* 1957, Glasinac. Dio II. Željezno doba, Zemaljski muzej Sarajevo, 1957.
- Čović, B.* 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnike glasinackog područja, GZM n.s. A, sv.XVII3, 1963;
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976.
- Čović, B.* 1987, Srednjobosanska grupa, PJZ V, Sarajevo, 1987.
- Čremošnik, G. / Sergejevski, D.* 1930, Gotsches und romisches aus Breza bei Sarajevo, NMS 9, Sarajevo,1930.
- Kirigin, B.* 1996, Issa, grčki grad na JAdranu, Matica hrvatska, Zagreb 1996.
- Krahe, H.* 1925, Die altenbalkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg,1925.
- Kovrig, B.* 1937, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Panonien, DP, Series II, No 4, Budapest 1937.
- Kuzmanović, A/ Srejšević, D.* 1967 – Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom dijelu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije u Herceg Novom, 1966.
- Marić, Z.* 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM n.s. Arheologija, XIV, 1959.
- Marić, Z.* 1962, Uzde iz Baltinih bara kod Prijedora, ZKM 1, Banjaluka, 1962;
- Marić, Z.* 1963, Keltski elementi u mladjem željeznom dobu u Bosni i Hercegovini, GZM n.s. Arheologija, XVIII, Sarajevo,1963.
- Marić, Z.* 1964, Donja Dolina, GZM n.s. Arheologija,XE Sarajevo, 1964.
- Marić, Z.* 1968, Japodske nekropole u dolini Une, GZM, n.s. Arheologija,XXIII, Sarajevo,1968.
- Marić, Z.* 1977, Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daorsa..na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM, n.s. Arheologija,XXX – XXXI, Sarajevo, 1977.
- Miletić, N.* 1984, U: Kulturna historija Bosne i Hercegovine, "Veselin Masleša" Sarajevo, 1984.
- Majnarić-Pandžić, N.* 1978 – Pregled istraživanja keltskolatenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj. Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb, 1978.
- Paškvalin, V.* 1962, Antičko bronzano posudje i nakit iz Ustikoline, GZM n.s. Arheologija, XVII, Sarajevo, 1962.
- Paškvalin, V.* 1970, Dolihen i panonsko božanstvo na području Japre u sntičko doba, GZM, n.s. Arheologija, XXV, Sarajevo, 1970.
- Paškvalin, V.* 1975 , "Kamenjača", Ul. 6.april, Breza kod Sarajeva mladježeljeznodobska i rimska nekropola, AP 17, Beograd,1975.

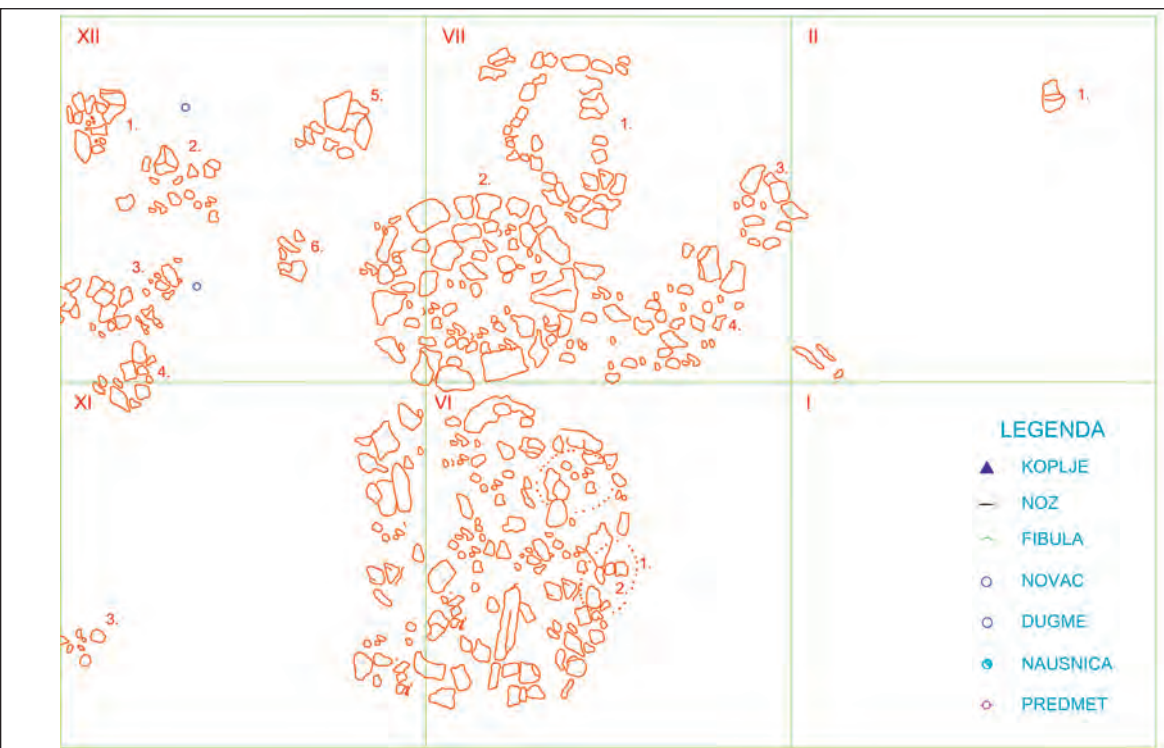
- Paškvalin, V.* 1979, Antički nimfej u Putovičima kod Zenice. Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva, GZM n.s. Arheologija XXXIV, Sarajevo, 1979;
- Paškvalin, V.* 2000, Ilirsko-panonsko pleme Dezidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, Godišnjak, XXXI, CBI, ANUBiH, Sarajevo, 2000.
- Paškvalin, V.* 2002. Helenistički sloj nekropole ilirsko – panonskog plemena Dezidijata na “Kamenjači” u Brezi kod Sarajeva, Zbornik radova, Književni krug Split, Split, 2002.
- Paškvalin, V.* 2002, Inhumirani grob žene na Kamenjaci u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata, Knj. XXXII CBI ANUBiH, Sarajevo, 2002;
- Petru, S.* 1974, Rimska staklena situla, Situla 14/15, 1974, 191-197.
- Patsch, K.* 1910, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM XXII, Sarajevo, 1910.
- Patsch, K.* 1914 – Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. GZM, XXVI, Sarajevo, 1914.
- Rendić-Miočević, D.* 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, VAHD LII, 1945-1949, Prilog 3, Split, 1948.
- Rendić-Miočević, D.* 1959, Zlatni nakit iz helenističko – ilirske nekropole u Budvi, OA IV, Zagreb, 1959.
- Rendić – Miočević, D.* 1976, O jednom tipu “ ilirskog nadgrobnog spomenika”, Godišnjak XIII, CBI, knj. 11, Sarajevo, 1976.
- Rendić – Miočević, D.* 1967, Problemi romanizacije Ilira sa posebnim obzirom na kultove i onomastiku, Posebna Izdanja V, CBI, Knj. 2, ANUBiH, Sarajevo 1967.
- Rapanić, Ž.* 1967, Helenistički grobovi s priložima u Visu, VAHD, LXII(1960), Split, 1967.
- Sergejevski, D.* 1940 Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik XCIII, Beograd, 1940.
- Sergejevski, D.* 1943, Putne bilješke iz Glamoča, GZK LIV, Sarajevo, 1943.
- Sergejevski, D.* 1959, Iskopavanje bazilike u Brezi, AP 1, Beograd, 1959.
- Sergejevski, D.* 1947, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM n.s. II, Sarajevo, 1947.
- Srejšević, D.* 1962/63, Prerimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji, Starinar XIII – XIV, Beograd, 1963.
- Srejšević, D.* 1964, Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva, Materijali VI Kongresa arheologa Jugoslavije u Ljubljani Beograd, 1964.
- Srejšević, D.* 1965, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961 – 1962, ČGT, VI, Tuzla, 1965.
- Todorović, J.* 1968, Kelti u jugoistočnoj Europi, Beograd, 1968.
- Truhelka, Č.* 1901, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini, GZM XIII, Sarajevo, 1901.
- Truhelka, Č.* 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM XXVI, Sarajevo, 1914.
- Vulić, N.* 1934, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske kraljevske akademije, LXXVII, 1934, 29-85.
- Zaninović, M.* 1976, “Dalmatinsko- grčki odnosi na Jadranu”, Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij u Dubrovniku, Zagreb, 1976.

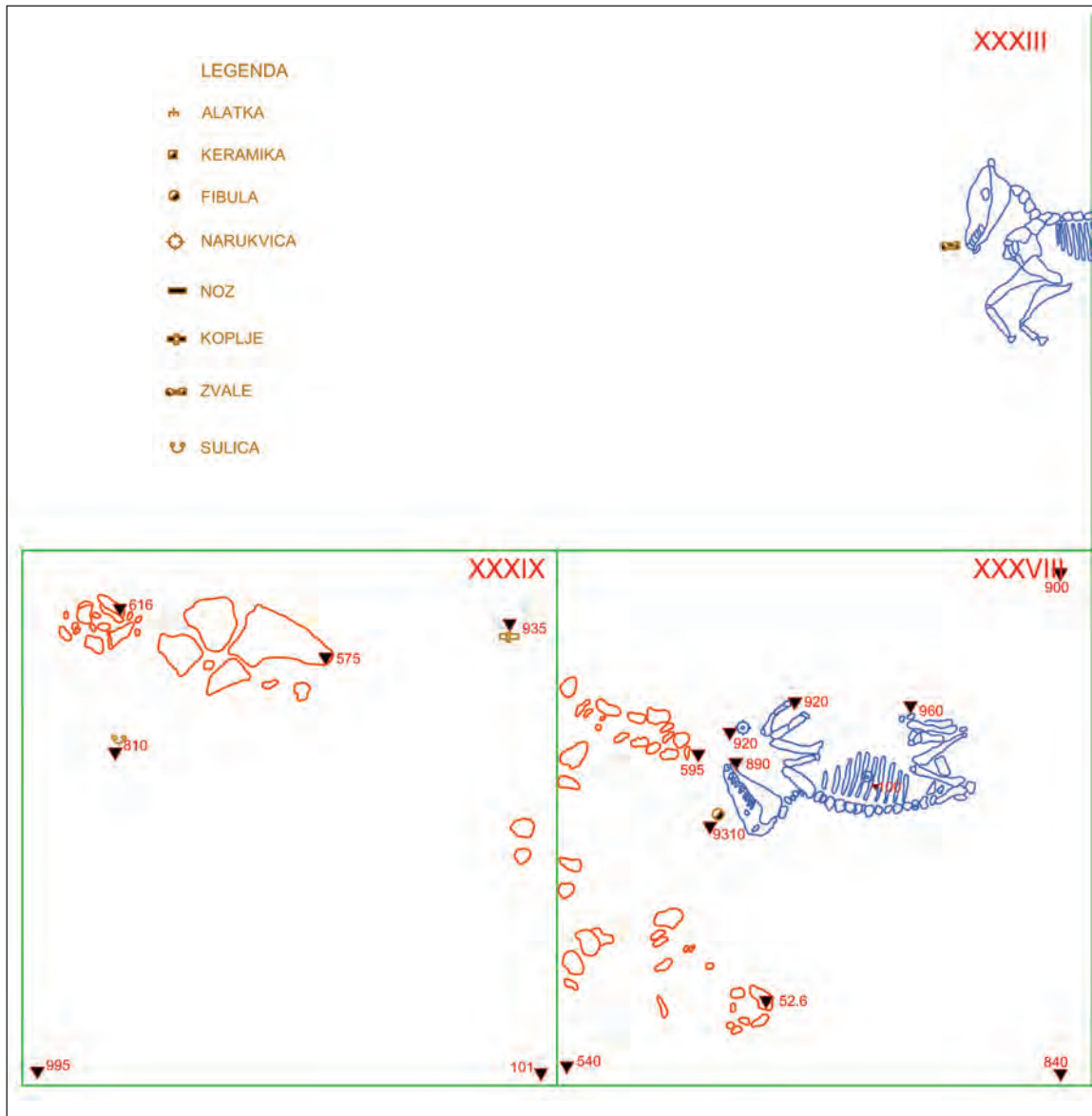
Plan 1. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine; a) 1975; b) 1976; c) 1978; d) 1979; e) 1980.
 (Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

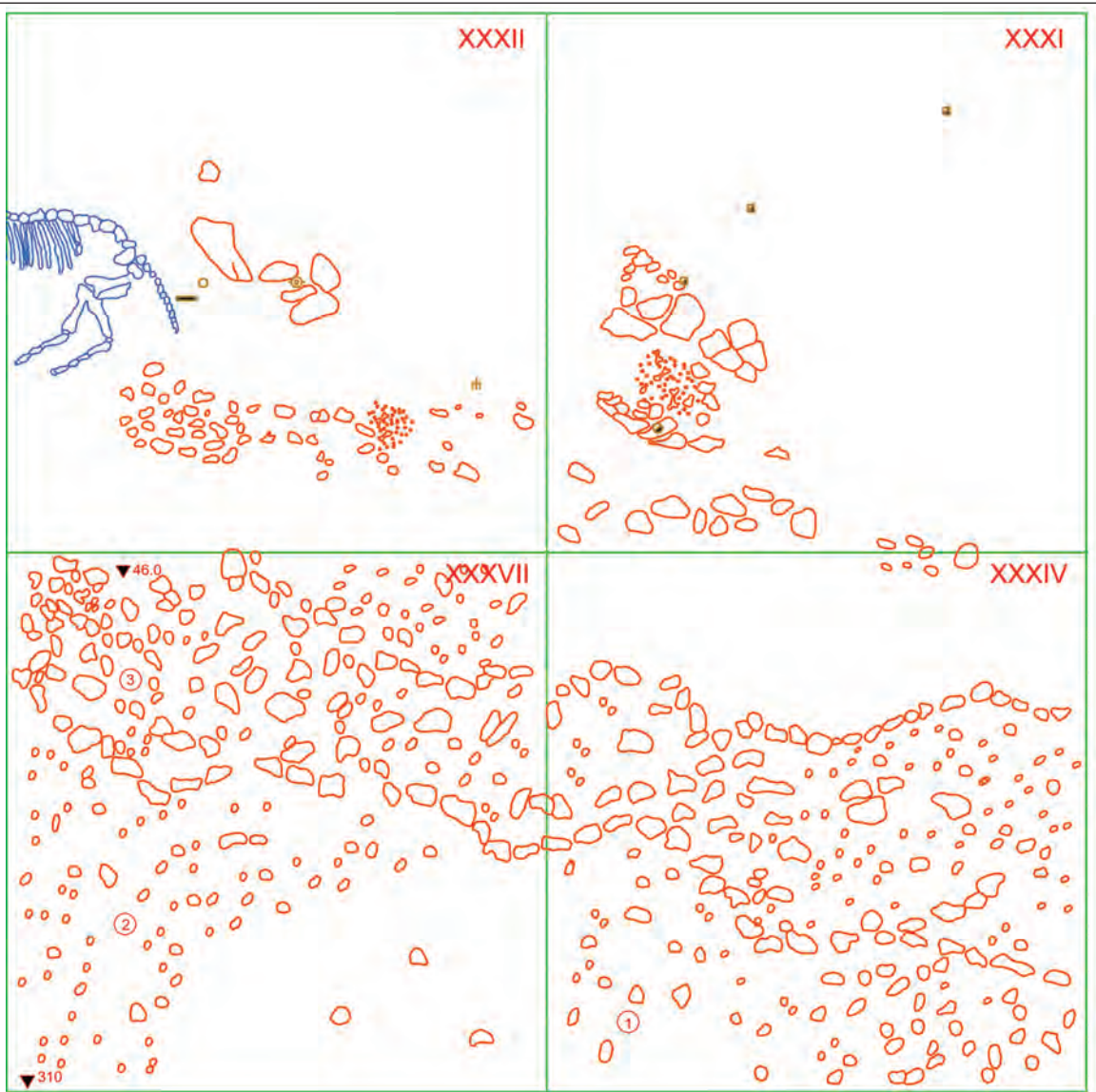
Plan 2. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine;

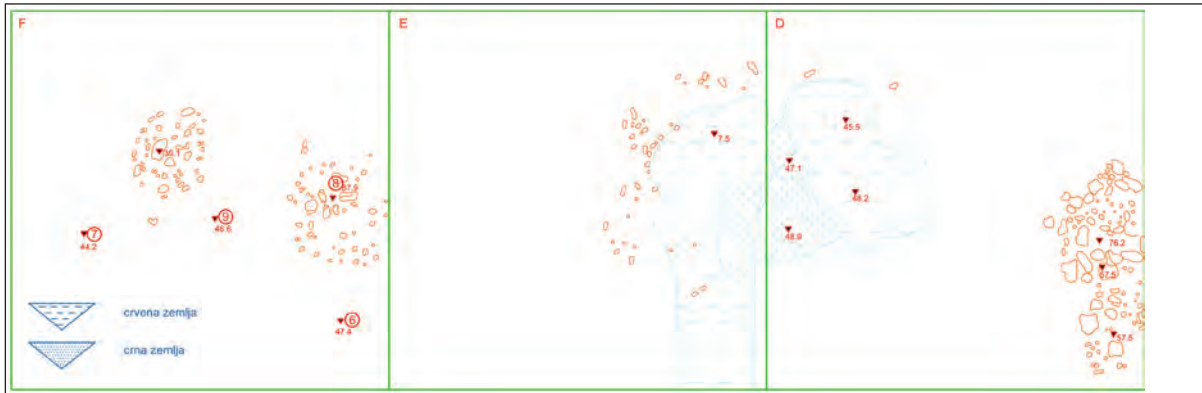
(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

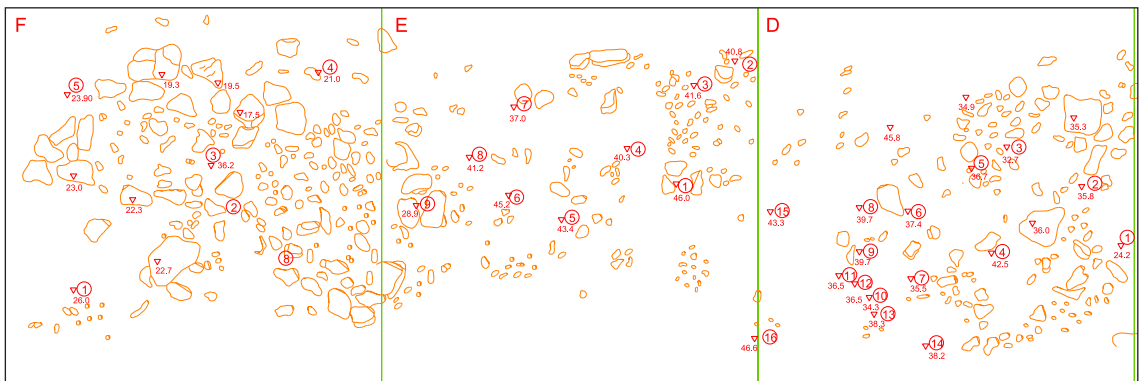
Plan 3. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

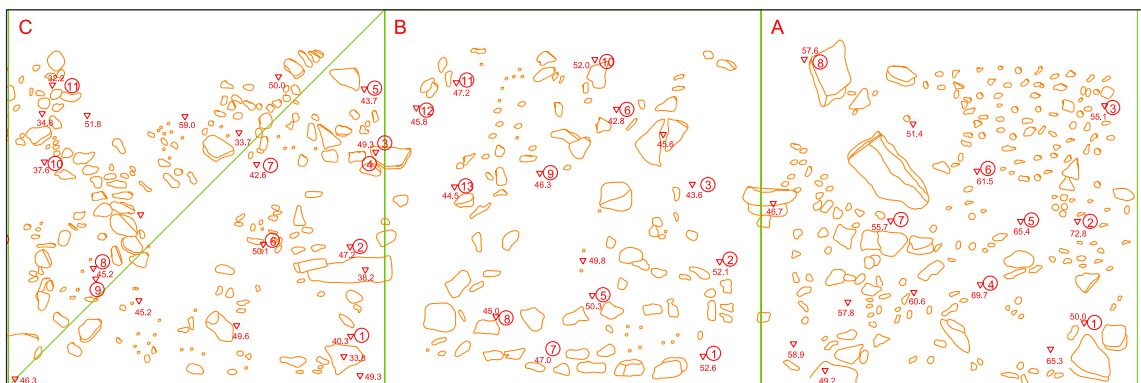
Plan 4. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

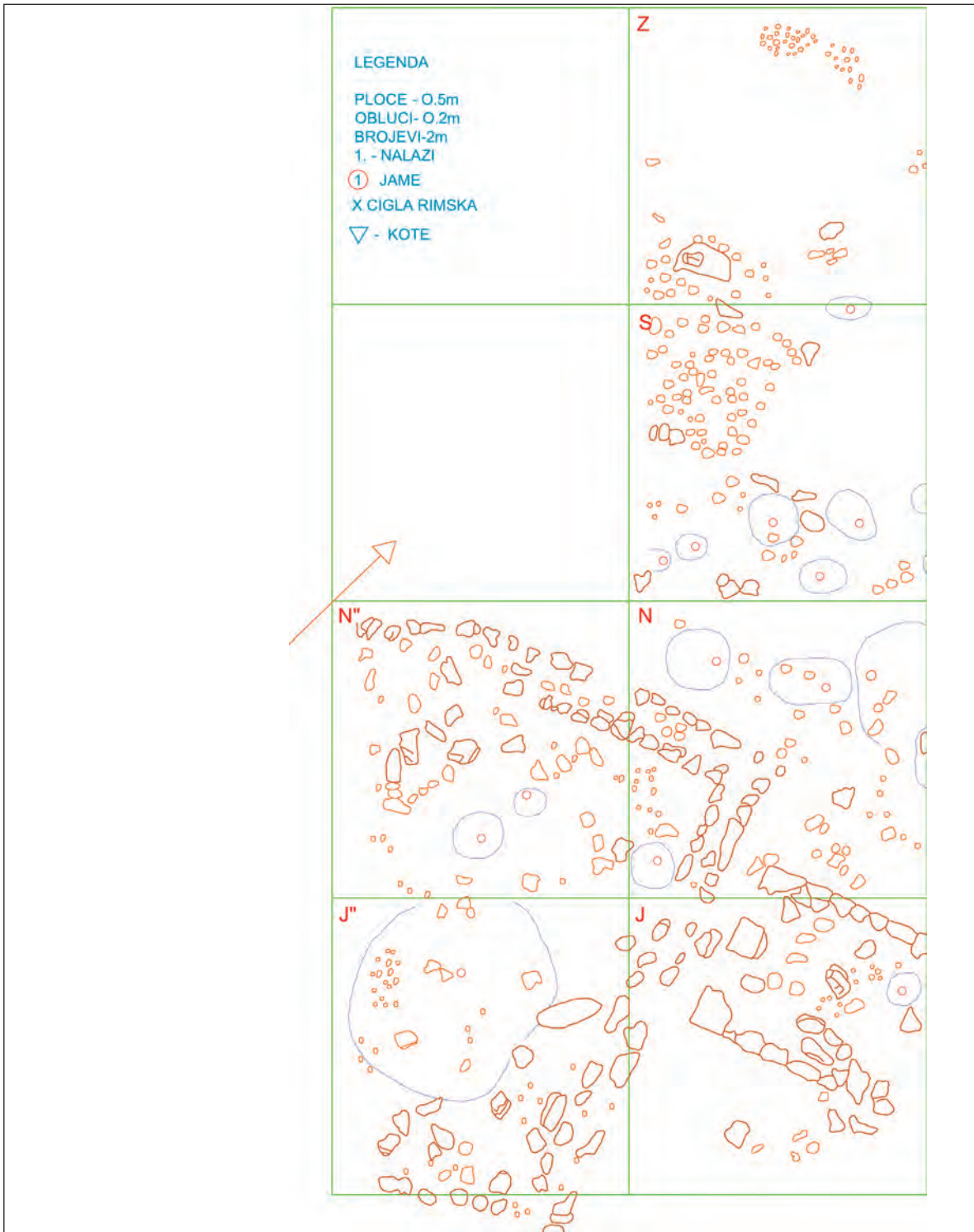
Plan 5. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

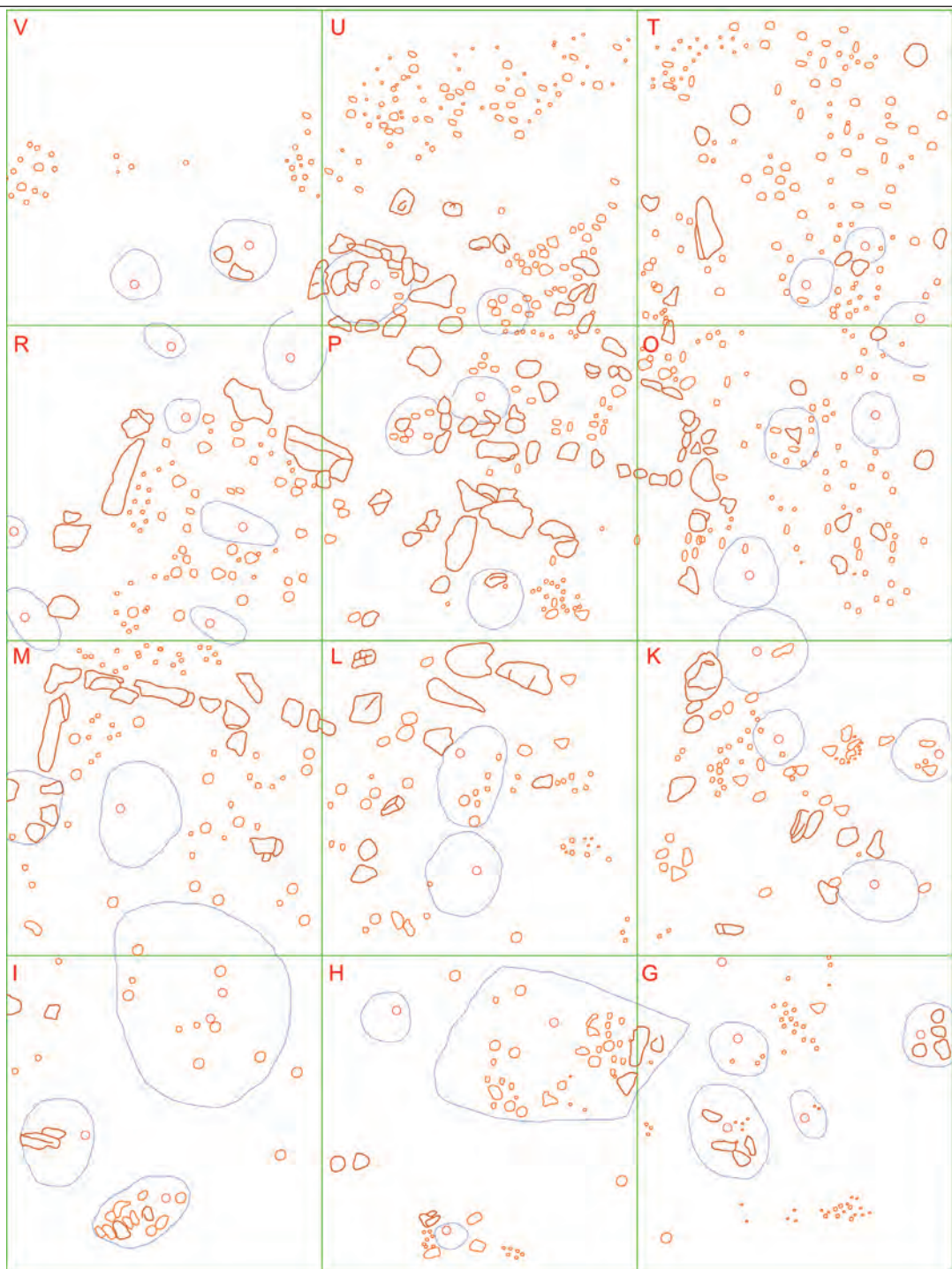
(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

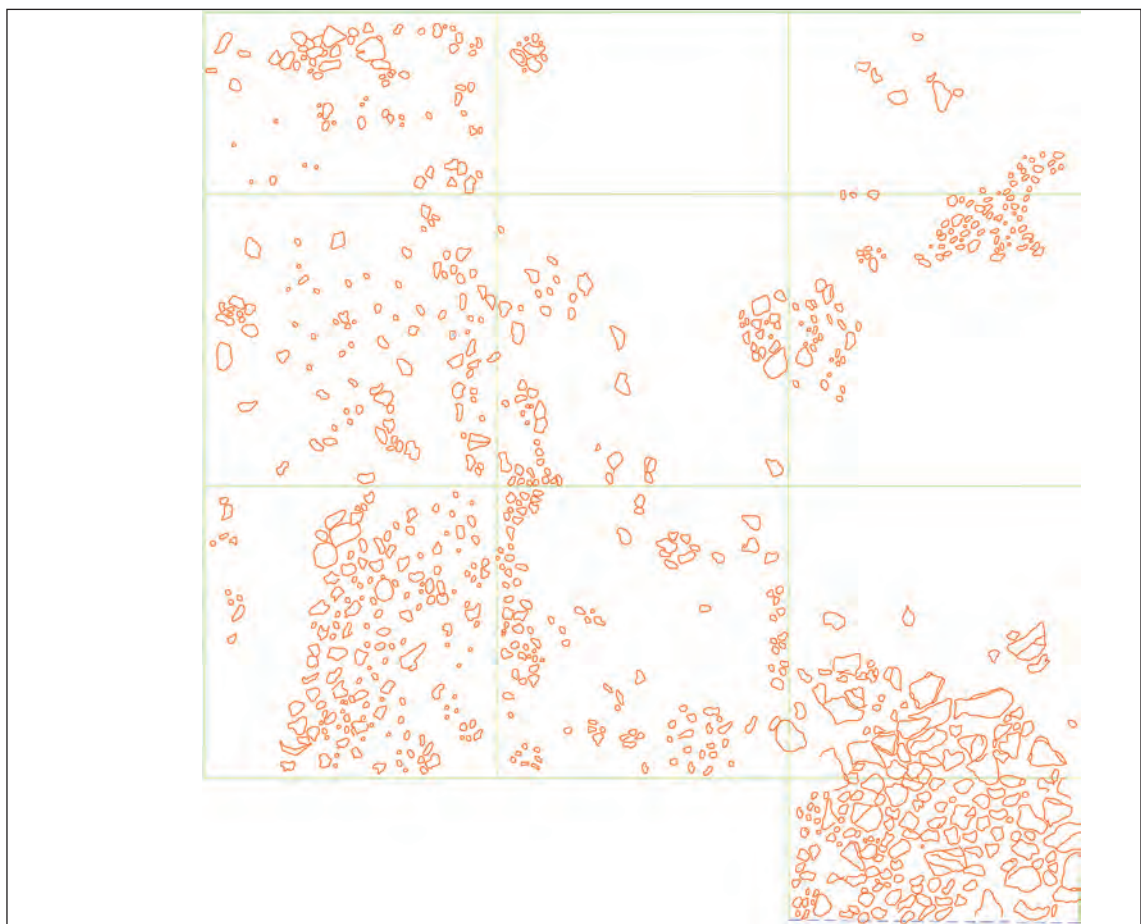
(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

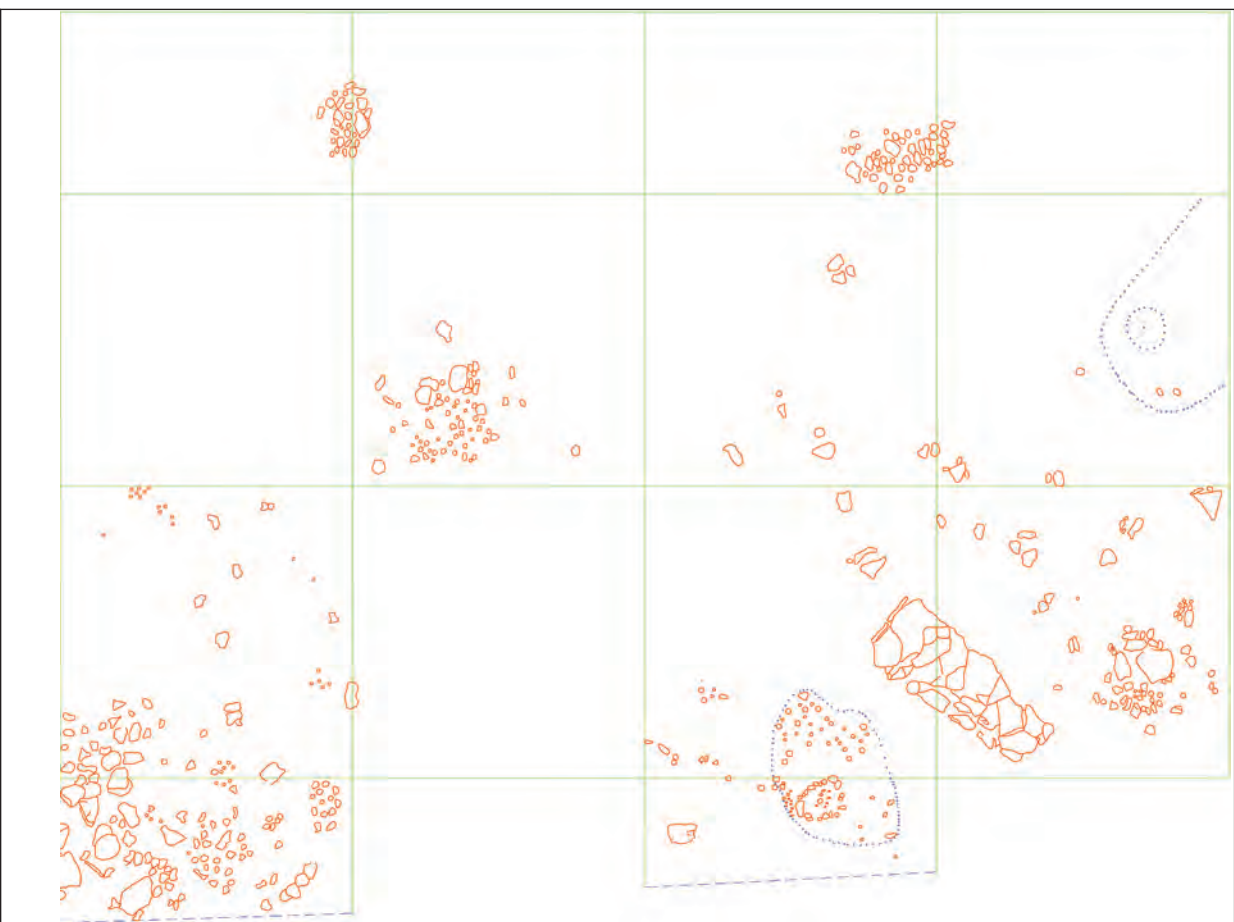
Plan 6. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

Plan 7. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

1

2

3

Tab. 1 1. Pogled na istraživani prostor lokaliteta; 2. Pogled na nestručno istražen prostor u kvadrantima G,H,K i L sa poremećenim grobovima; 3. Ostaci polukružne kamene konstrukcije sa vidljivim kružnim grobnim konstrukcijama unutar nje

1

2

3

4

Tab. 2 1. Kružne grobne kamene konstrukcije; 2. Grobna kamena konstrukcija od oblutaka (kv. C i D) 3. Grobna jama unutar kružne konstrukcije; 4. Kasnolatenska fibula kao grobni nalaz (kv.A)

1

2

3

4

Tab. 3 1. *Željezno koplje kao nalaz (kv.B)*; 2. *Grobne konstrukcije kružnog oblika*; 3. *Grobna jama (kv.F)*; 4. *Jama sa ukopom konja (Kv. XXXVII)*

1

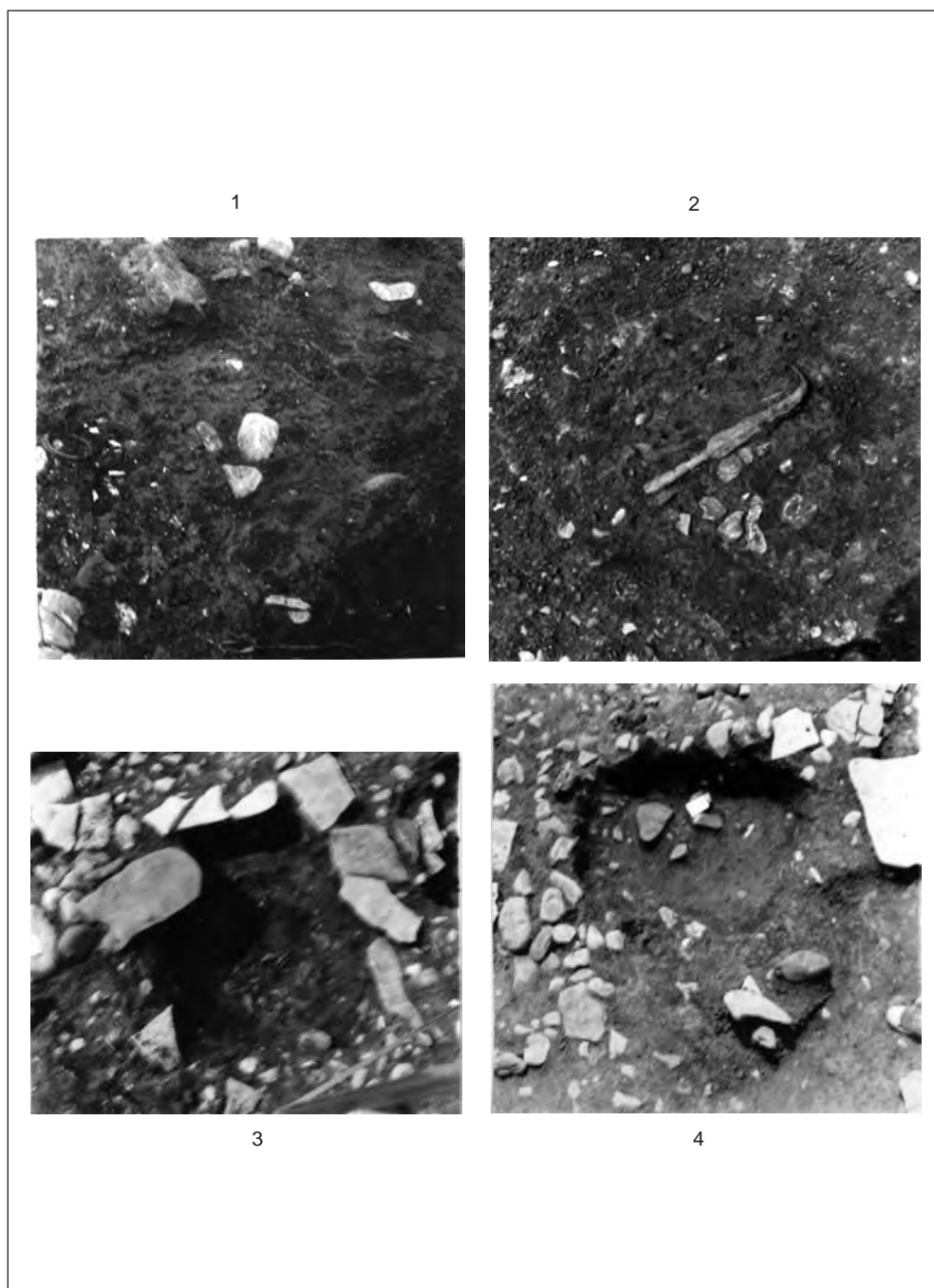

2

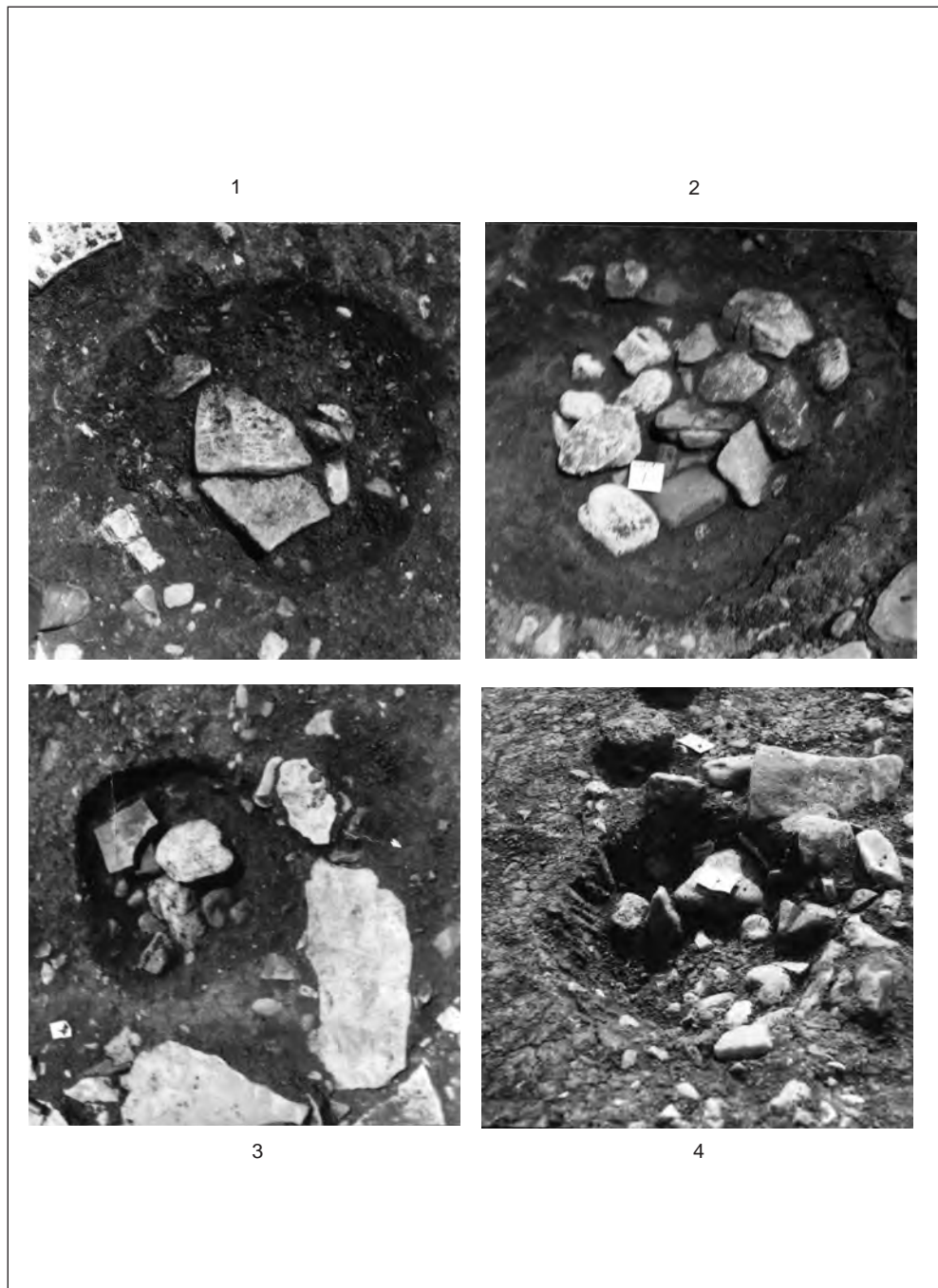

3

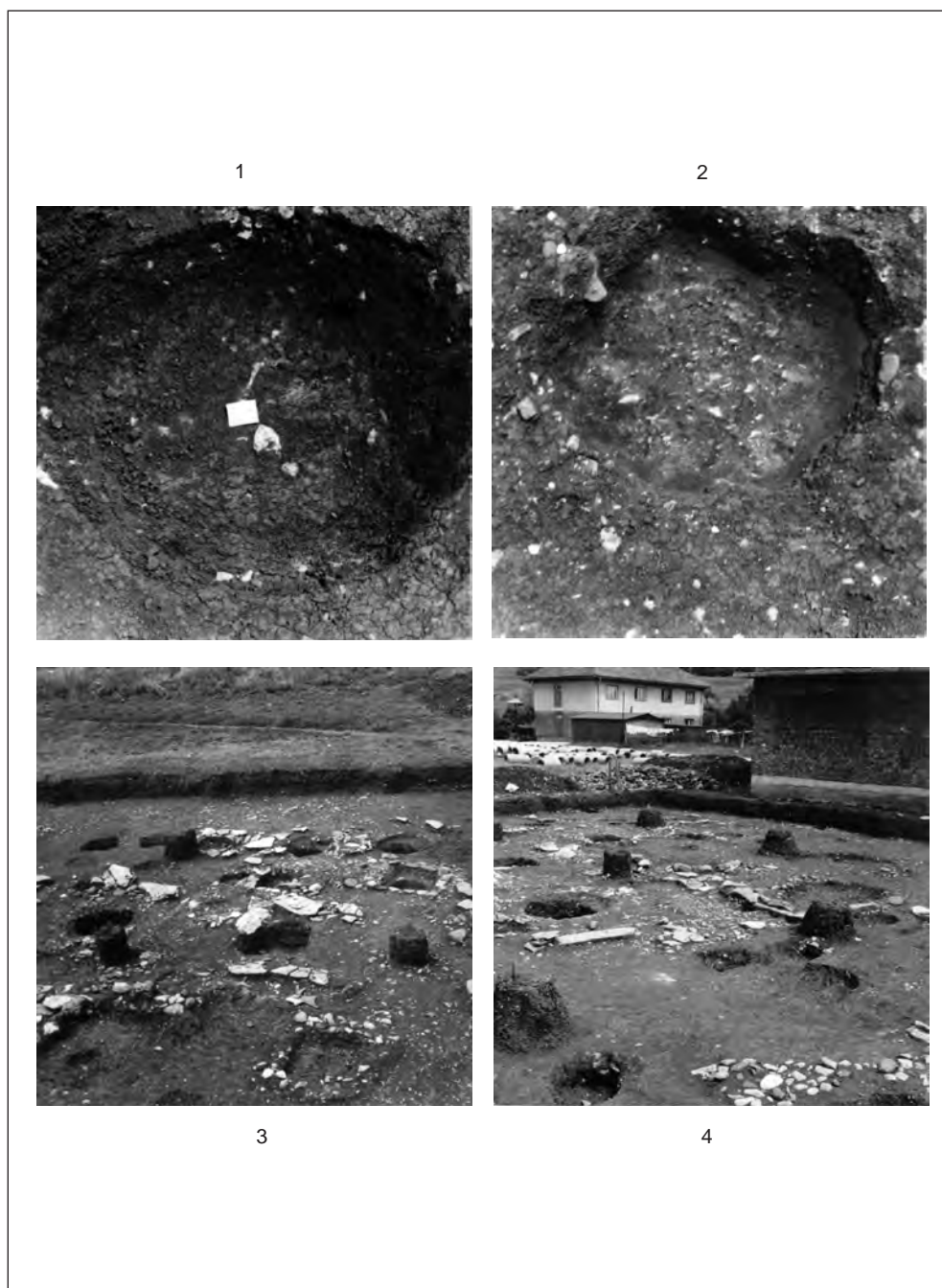
Tab. 4 1. Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija (kv. M,R,U); 2. Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija (kv.U,P); 3. Pregled odnosa s obzirom na dimenzije grobnih parcela

Tab. 5 1. Grobni nalaz narukvice i fibule (Kv. T); 2. Grobni prilog željeznog koplja (Kv.N); 3. Manja grobna parcela s grobnom jamom (Kv.P,O); 4. Manja grobna parcela s grobnom jamom (Kv.L)

Tab. 6 1. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv.T);
 2. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv.U, grob 1);
 3. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv. U, grob 2);
 4. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv. P)

Tab. 7 1. Oblik istražene grobne jame (Kv.P); 2. Istražena grobna jama (Kv.S, grob 2); 3. Pregled, položaj i odnos istraženih grobnih jama prema parcelama na nekropoli; 4. Pregled, položaj i odnos istraženih grobnih jama prema parcelama na nekropoli

1

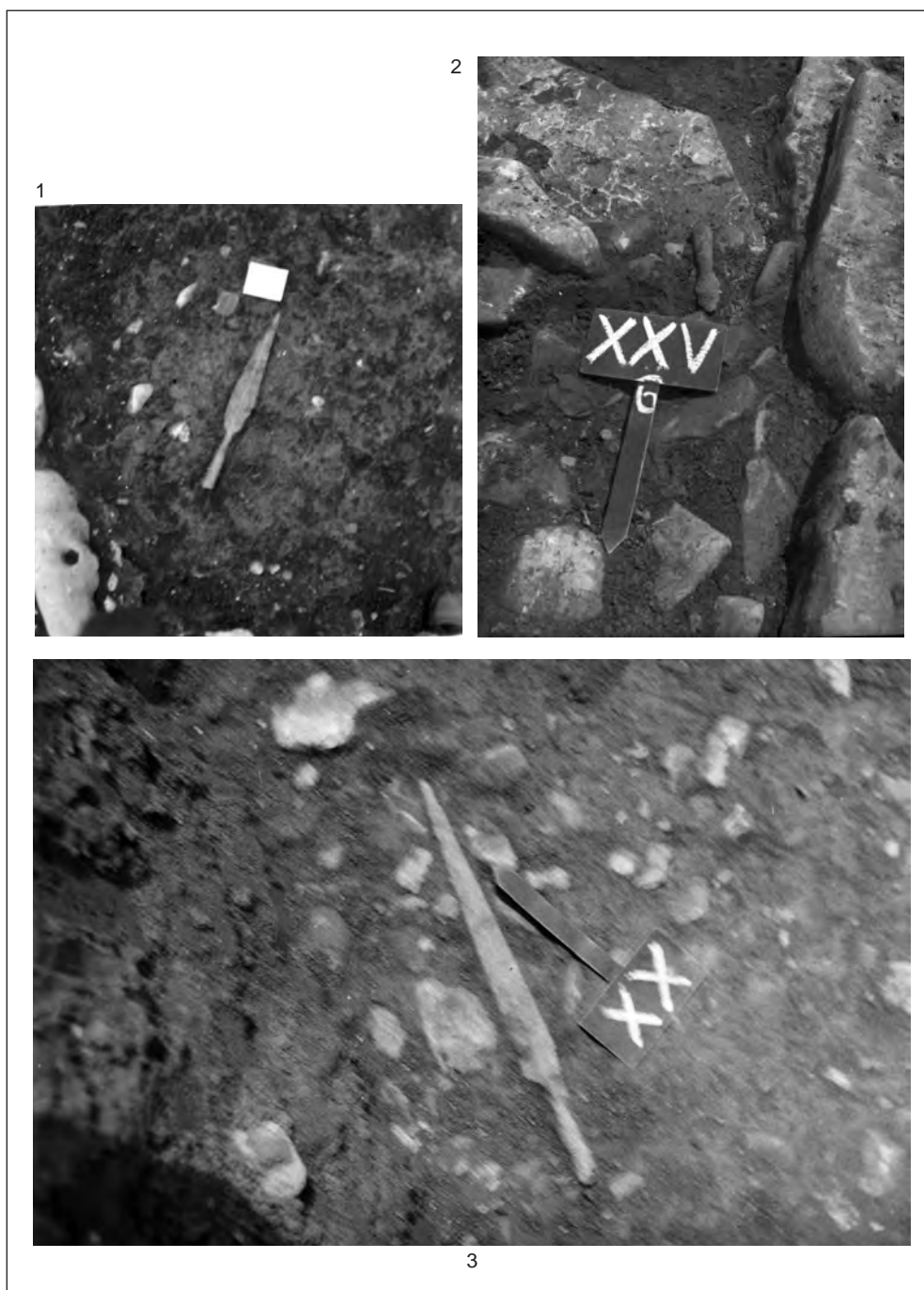

2

3

Tab. 8 1. *Grobne jame i njihov međusobni odnos na nekropoli; 2. Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija; 3. Arheološka situacija; tragovi grobnih parcela i grobnih konstrukcija u proširenom dijelu*

Tab. 9 1. Grobni prilog željezno koplje i njegov položaj na prostoru grobne konstrukcije (Kv. XX); 2. Grobni prilog sulica i njezin položaj (Kv. XXV); 3. Grobni prilog željezno koplje i njegov položaj na grobnoj konstrukciji (Kv. XX)

Tab. 10 1. Grobna parcela u proširenju (Kv. XXV); 2. Grobni prilozi željezno koplje i mahaira (kv. XXV) na prostoru grobne parcele i grobne konstrukcije; 3. Grobni prilozi željezno koplje i mahaira (kv. XXV) na prostoru grobne parcele i grobne konstrukcije

1

2

Tab. 11 1. *Grobna parcela i njena struktura (kv. XXV);*
2. *Pregled jednog dijela istražene nekropole*

1

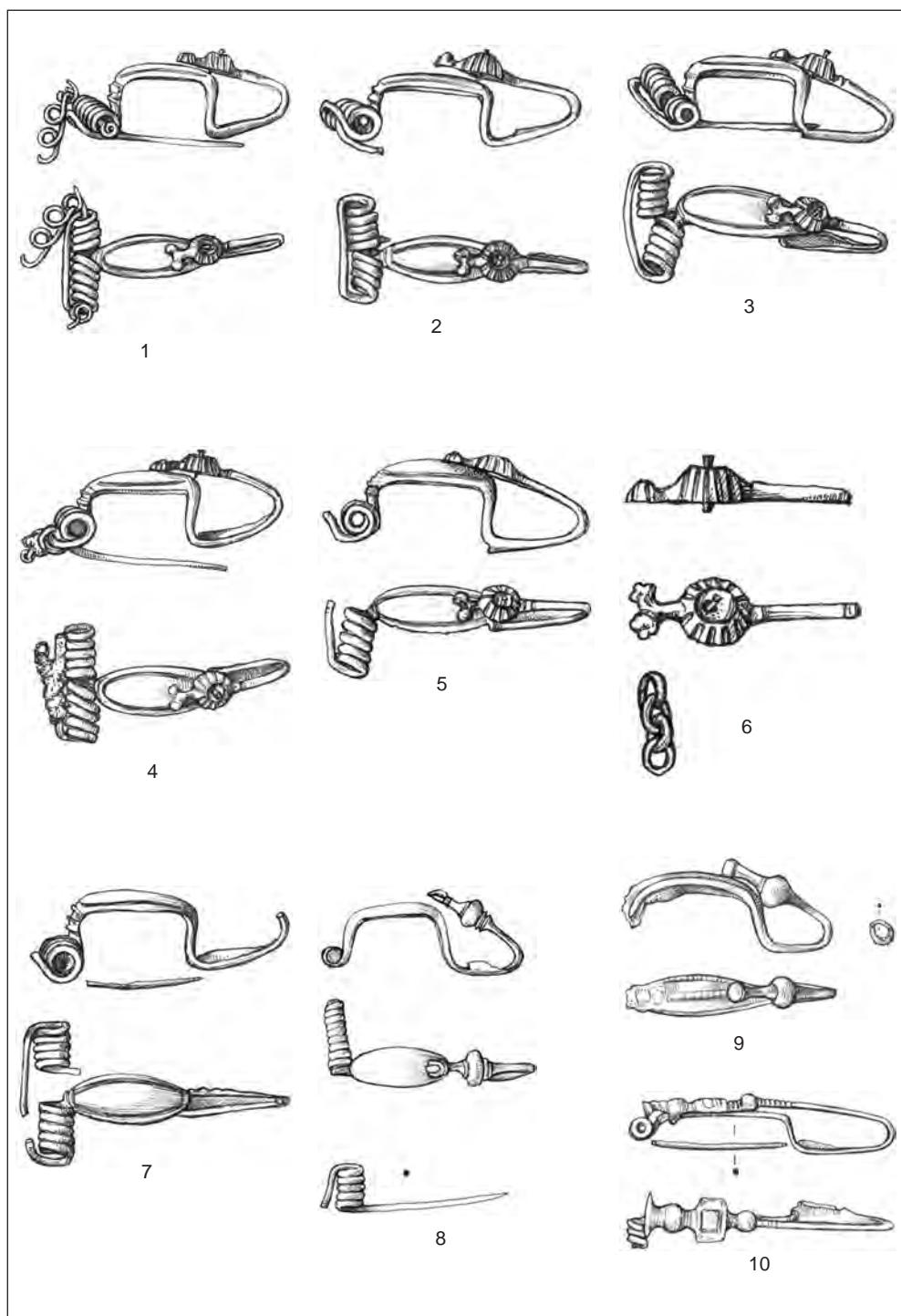

2

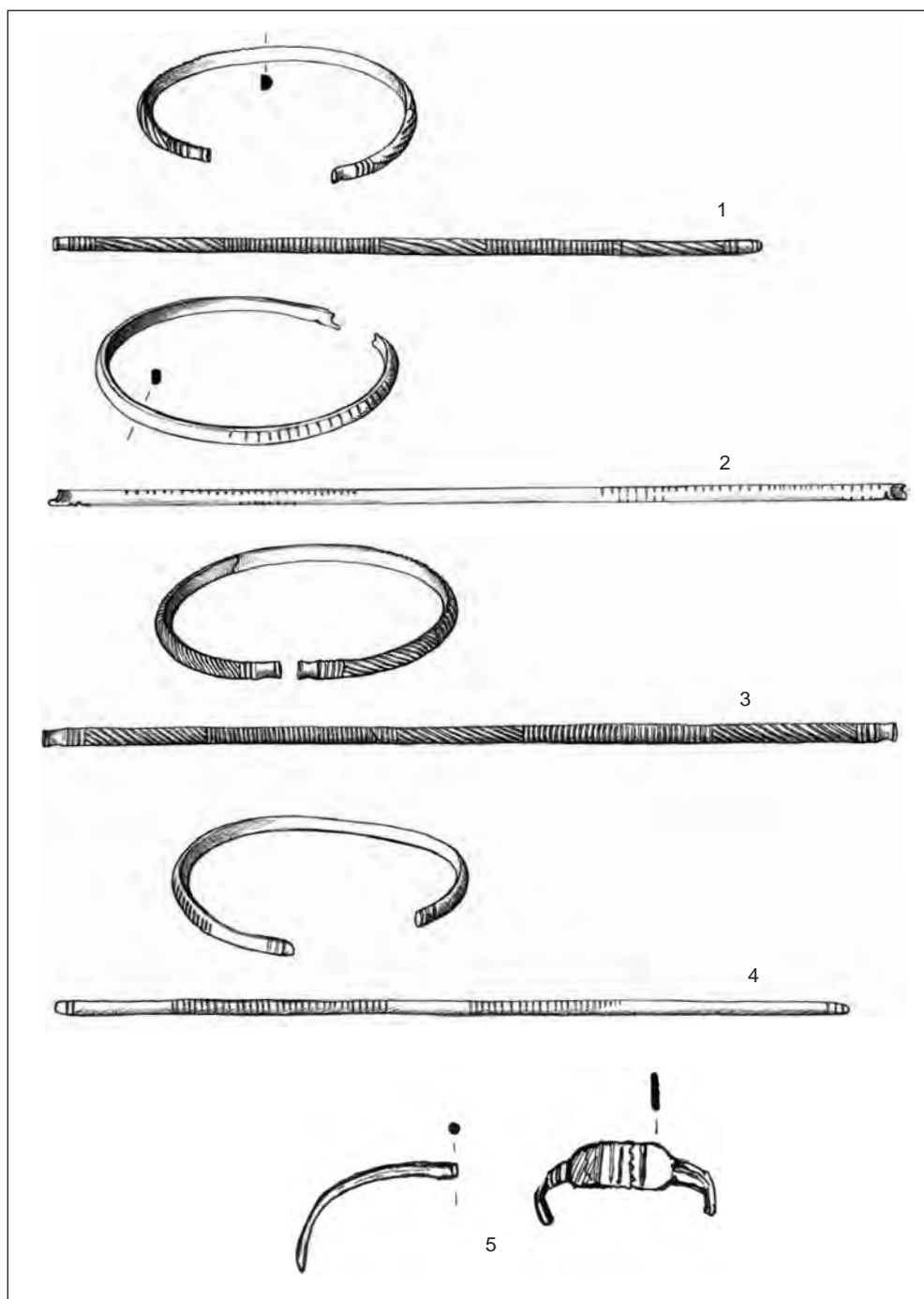

3

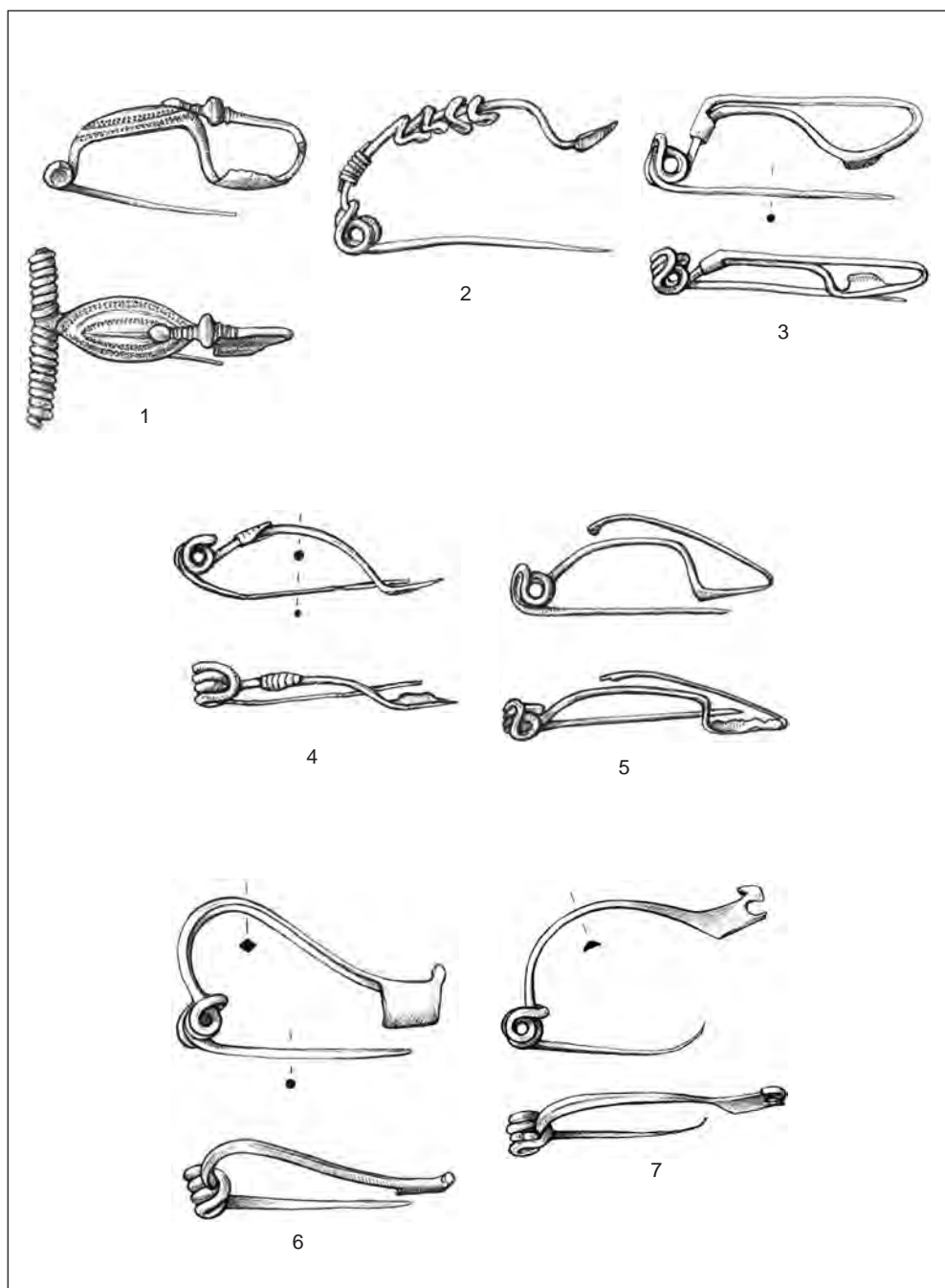
Tab. 12 1. Grob obložen i pokriven kamenim pločama, (kv.V.,X); 2. Sačuvanost skeleta žene unutar kamenim pločama ozidanog groba, što je vidljiv uz glavu; 3. Mjesta nalaza nakita žene koji prejudicira mjesta njihove funkcije na haljini ili obući (Kv. V, X)

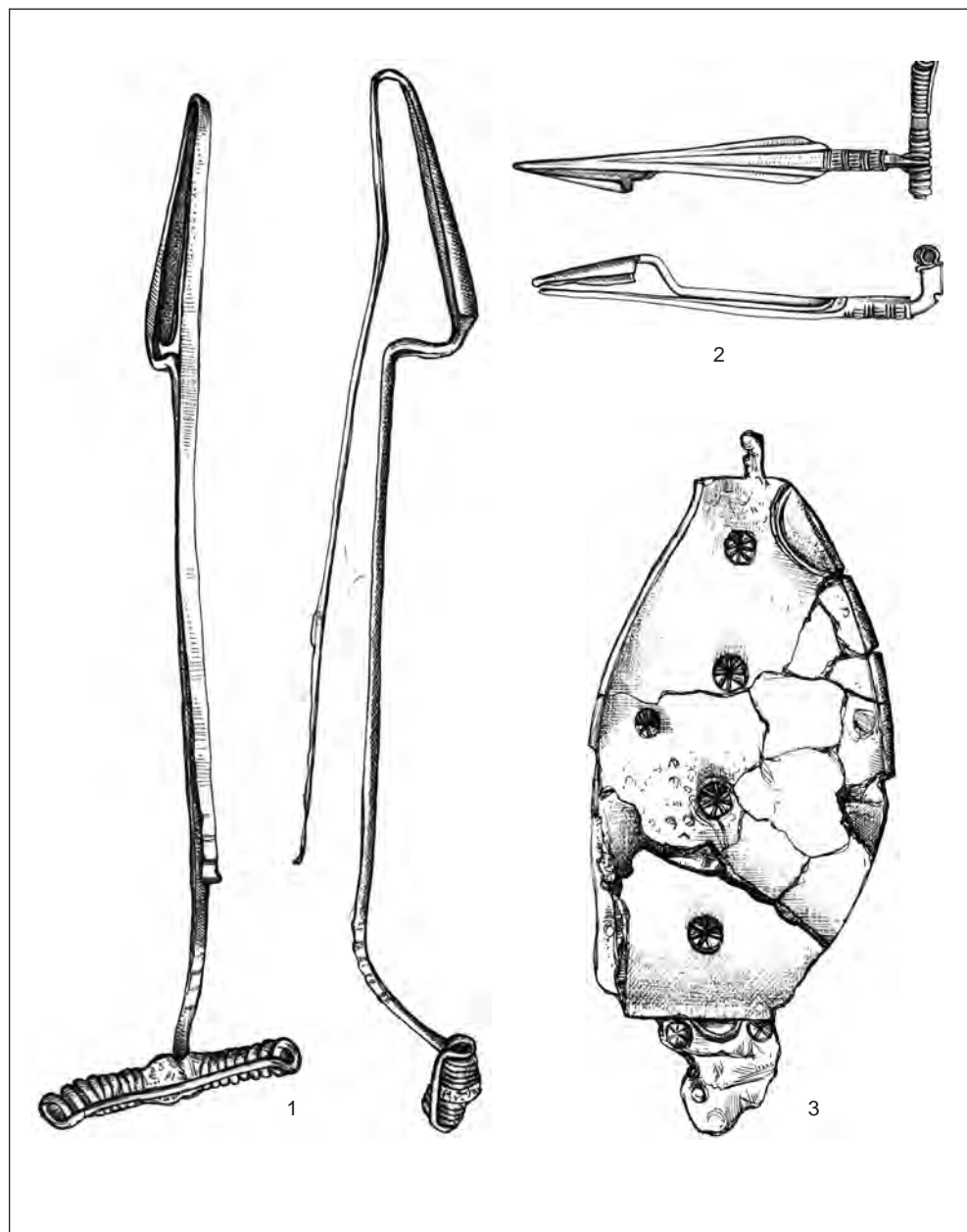
Tab. 13 1-10. Nalazi fibula sa odjeće žene iz inhumiranog groba (Kv. V, X)

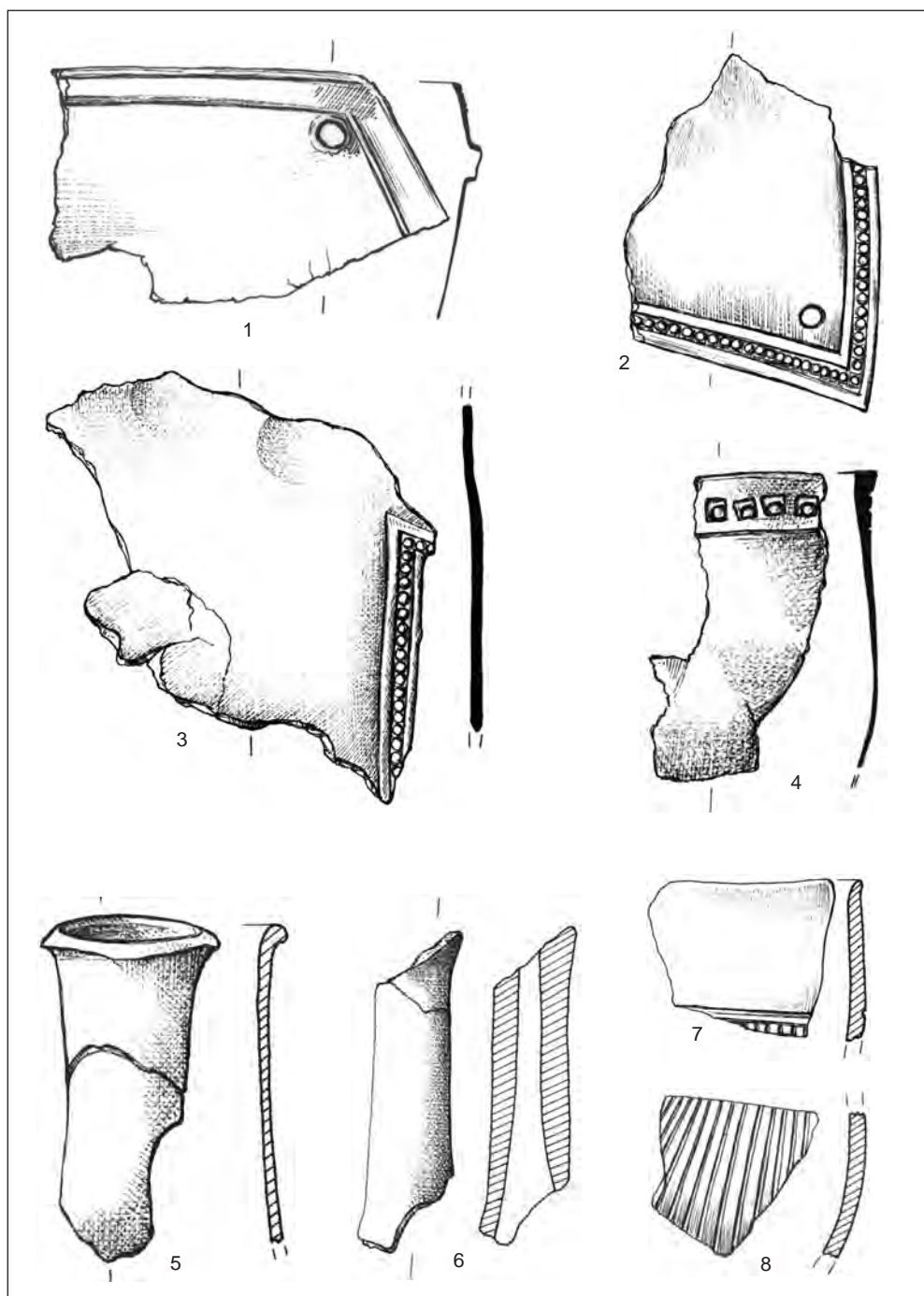
Tab. 14 1-4. *Bronzane narukvice žene, br.12*; 5. *Bronzani prstenčić, br.1*

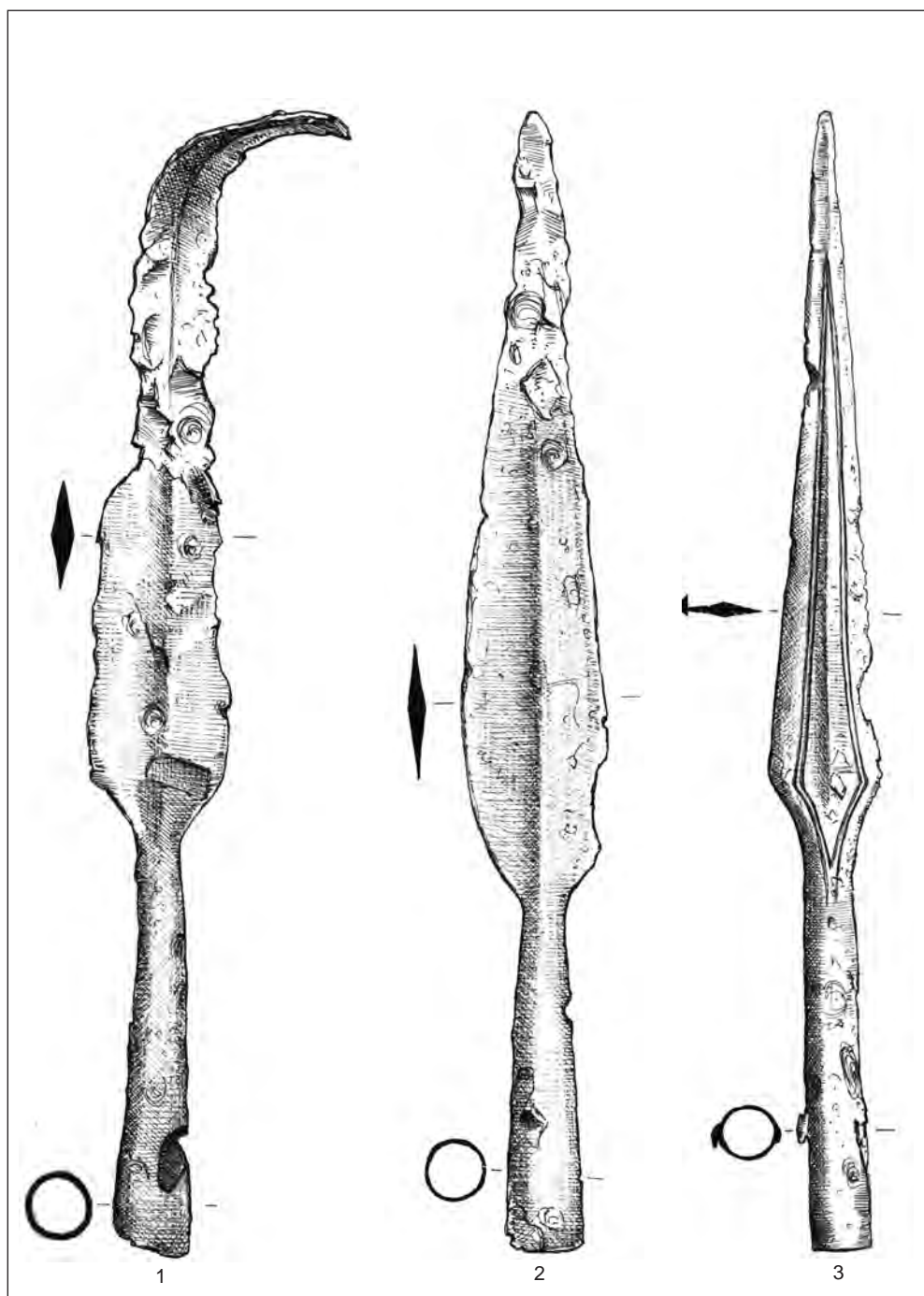
Tab. 15 *Fibule iz raznih godina istraživanja* 1. Kv.XXXII, dub.0,45-0,50, 1978.;
 2. KV.XXV,b,0,60-0,70, 1980.; 3. kv.XXV, proširenje, dub. 0,50-0,60, 1980;
 4. Kv. X, dub. 0,50-0,60, 1980; 5. kv.XXXI, 0,45-0,50, 1979.; 6. Kv.N, 1979.;
 7. kv.XXXII, 1978.

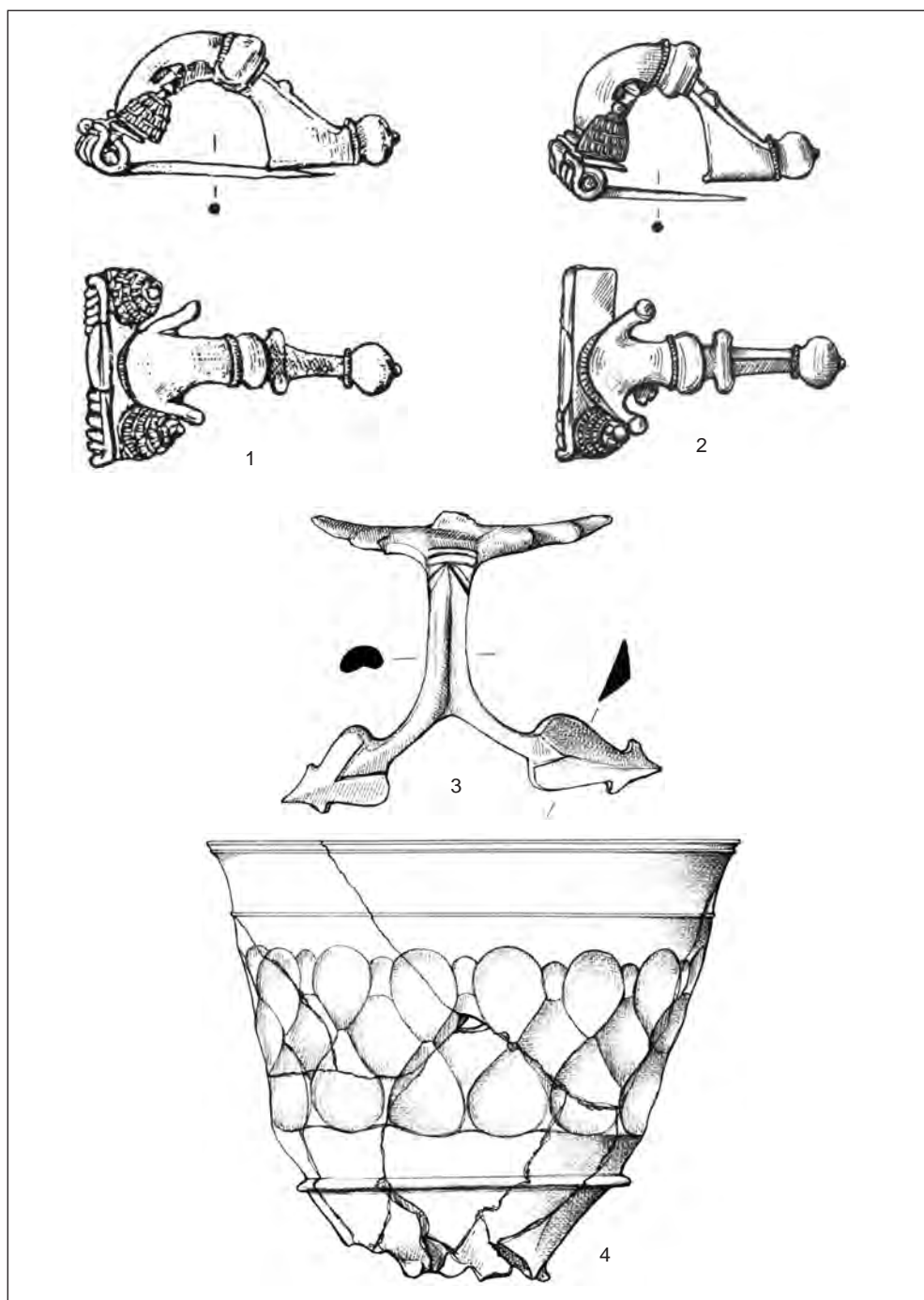
Tab. 16 *Fibule iz raznih godina istraživanja* 1. kv. A, 1978. (omjer 1:1);
 2. kv.XX, 1980. (omjer 1:1); 3. kv. L, 1979. (omjer 1:2)

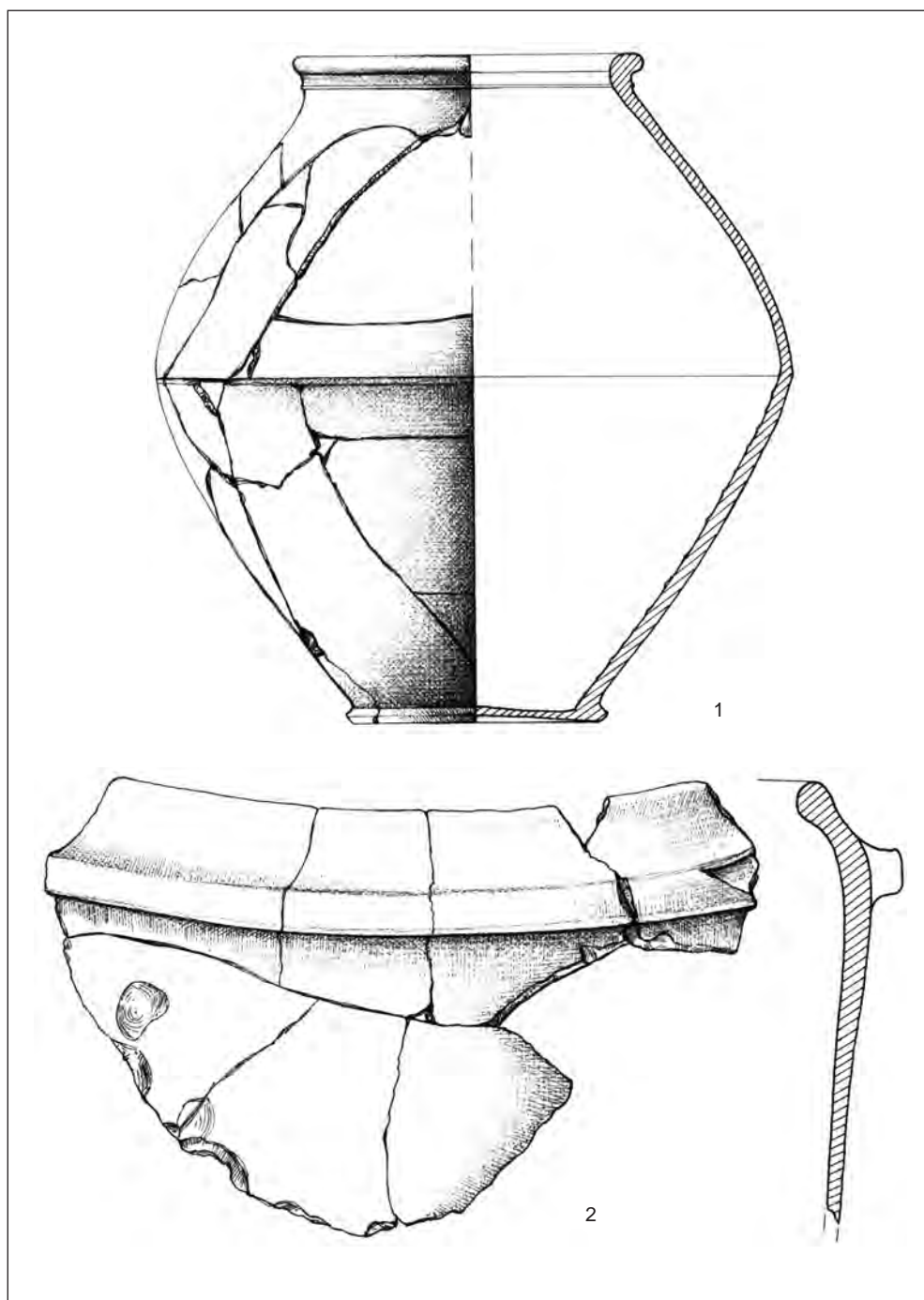
Tab. 17 1-5 *Ulomci grčke kacige*, kv.XXVa, 1980; 6-8. *Ulomci helenističke keramike*; 6. kv.XXXI, 1978.; 7. kv.XXXII, 1978.; 8. kv. Va, 1980.65. kv.XXXII, 1978. 67. kv. V,a, 1980.

Tab. 18 1. kv.N, 1979; 2. kv.N, 1979, 1978; 3. kv. XX, 1980. (omjer 1:2)

Tab. 19 1. kv.C, jama, 1979; 2. kv.C, jama 2, 1979.; 3. kv. XXV, proširenje, 1980.; 4. Kv. M, staklena čaša, 1979. (omjer 1:1)

Tab. 20 1. kv. C, 1978; 2. kv.C, 1978.; (1. omjer 1:2; 2.omjer 1:1)

Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia

Ante Milošević
Split

Nell'ambito dell'arte altomedievale della Dalmazia già da tempo è noto un bassorilievo raffigurante un cavaliere in una scena di caccia rinvenuto nella località di Žrnovnica nei pressi di Spalato (Fig. 1). Il manufatto è scolpito su un blocco di calcare bianco lungo 123 cm e alto 80 cm, e presenta uno spessore che varia tra i 25 e 26 cm, misurabile soltanto lungo il lato sinistro¹, in quanto il bassorilievo è inserito nell'angolo sinistro della facciata della chiesa dedicata alla Beata Vergine Maria a Žrnovnica.

L'impossibilità di esaminare tutti i lati della scultura, rende dunque difficile stabilirne la funzione primaria. In questa sede, in via del tutto propositiva, avanziamo l'ipotesi che si tratti del pluteo di un cancello presbiteriale. A tale conclusione inducono la distribuzione degli ornamenti sul lato frontale e le sue dimensioni². M. Abramić, che per primo ha studiato il bassorilievo, sulla base di un'analisi comparativa e stilistica e per la presenza del motivo di intrecci viminei, colloca il cavaliere nei secoli tardi del medioevo. Ipotesi basata sull'identificazione di connotazioni figurative probabilmente note alla coeva comunità rurale che, anche dopo l'esaurimento dell'arte preromanica, coltivava ancora la tradizione espressiva dell'intreccio vimineo. È pertanto molto probabile che il bassorilievo risalga al periodo di transizione, già pervaso dai forti influssi dello stile romanico³. Anche K. Prijatelj esprime la propria opinione in merito, trattando gli esempi delle sculture figurative del

¹ Abramić 1927, 77-83. In precedenza alcune brevi accenni sul rilievo sono stati riportati da I. Kukuljević Sakcinski e P. Kaer (cfr. Kovačić 2008, 10-14).

² Tuttavia, si tratta di una lastra in pietra piuttosto spessa che difficilmente può essere interpretata come un pluteo, poiché la maggior parte di tali manufatti altomedievali in Dalmazia non presenta uno spessore del genere. Il suo lato sinistro visibile è stato completamente riscolpito perché collocato sul bordo della facciata. In ogni caso va detto che l'arte dalmata di quell'epoca conosce plutei di spessori maggiori di quelli consueti (l'esemplare della località di Gale presso Signa spesso 20 cm, cfr. Gabričević 1956, 291-298; Milošević 1981, 63).

³ Abramić 1927, 82-83.

Fig. 1 *Territorio di Žrnovnica, vista dal monte Perun* (foto: T. Vinščak).

periodo preromanico. Lo studioso rigetta giustamente una delle proposte di Abramčić (riportata da quest'ultimo tenendo in considerazione la tradizione locale) secondo la quale la raffigurazione sul bassorilievo dal punto di vista iconografico andrebbe ricondotta a S. Giorgio, osservando che il cavaliere non è un soggetto in età giovanile e che l'animale non è né una fiera, né un drago. Il bassorilievo dunque non reca alcuna caratteristica assimilabile ad un tale contenuto iconografico. Anche K. Prijatelj presuppone che il manufatto appartenga ai secoli tardi del medioevo, in ragione dell'organizzazione maldestra del motivo ad intreccio vimineo, della troppo accentuata rusticità nell'esecuzione figurativa e lapidea e dell'insolita posizione del cavaliere che parrebbe pertinente ad una realizzazione primitiva, piuttosto che ad un'alta aspirazione⁴. Oltre ai contributi citati, la bibliografia annovera altri due lavori che, tuttavia, si limitano a riportare le idee di studiosi precedenti e che, pertanto, rivestono poca rilevanza per l'argomento trattato⁵.

Il manufatto in questione raffigura un "cavaliere a caccia" incorniciato su tre lati (superiore e due laterali) da una larga fascia decorativa (Fig. 2, Tav. 1, 1). La porzione inferiore, ove doveva trovarsi la stessa cornice, consiste di un'ampia superficie priva di decorazioni⁶. Tale schema di incorniciatura del campo centrale è consueta e frequente nei diversi monumenti altomedievali, soprattutto sui plutei dei cancelli presbiteriali delle città di fascia costiera da Parenzo e Pola sino a Cataro e Dulcigno in Montenegro. Nell'entroterra, lontano dalla costa, i plutei con organizzazione analoga del campo centrale del lato anteriore sono molto rari in quanto, analogamente a quanto avviene in Istria al di fuori dei centri urbani, le cornici verticali laterali quasi di regola vengono sostituite da pilastri recanti decorazioni simili. Con ogni probabilità tale concezione della distribuzione di elementi decorativi sui cancelli presbiteriali è frutto di influenze carolingie. Un esempio eclatante è rappresentato dal pluteo e dal rispettivo pilastro del cancello

⁴ Prijatelj 1954, 80-81, Fig. 19.

⁵ Božanić-Bezić 1966, 256-257, ritiene che la raffigurazione della lastra sia coeva alle scene analoghe scolpite sugli *stećci* (singolare = *stečak*, plurale = *stečzi*), monumenti funerari monolitici massicci, orizzontali o verticali, caratteristici dell'area dei Balcani occidentali, ossia del territorio dell'attuale Bosnia Erzegovina, Dalmazia e Montenegro. Vinščak 2007, 11, firmando l'immagine riportata dall'articolo, ipotizza che si tratti della rappresentazione di S. Michele che uccide il drago.

⁶ Le cornici decorate su tutti i lati sono presenti in qualche caso sui plutei paleocristiani come dimostrato, per il territorio della Dalmazia, dall'esemplare di Gata (cfr. Jeličić 1990, 5-20). In quel testo allo stesso orizzonte stilistico e cronologico vengono collocati i plutei con bordi analoghi di Dikovača nei pressi di Imotski e di Zenica in Bosnia. Tuttavia, riteniamo che tali plutei non possono essere paragonati con quelli di epoca paleocristiana (Gata, Ravenna e simili) per diversi motivi, ma soprattutto per le modalità di lavorazione utilizzata dai lapidici, per il contenuto iconografico e l'ornamentazione. Gli esemplari dell'entroterra dalmata e della Bosnia presentano un rilievo poco profondo, di regola scene di contenuto narrativo e ornamentazione stilisticamente paragonabile a quella dell'arte longobarda, elementi questi che li avvicinano piuttosto ai monumenti altomedievali (cfr. Milošević 2003, 357-382).

Fig. 2 *Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia (foto: Z. Alajbeg)*

presbiteriale della chiesa della località di Valbandon in Istria (Tav. 1, 2)⁷. In questo caso è palese che l'ornamento verticale della cornice e la croce nell'angolo superiore del pluteo, parte integrante della sua decorazione, sono stati spostati sul pilastro laterale ove ai due elementi è stata assegnata la stessa funzione rispetto a quella precedente. Come già sottolineato in precedenza, le lastre d'altare bordate sui tre lati da un largo nastro decorativo sono tipiche della fascia litoranea della costa adriatica orientale. Tra i numerosi esempi disponibili, meramente a titolo illustrativo, in questa sede si ripropongono due monumenti dell'inizio del IX secolo⁸. Il primo è custodito presso il Museo Archeologico di Spalato e consiste di alcuni frammenti pertinenti ad un'ampia lastra del cancello presbiteriale con cornice decorata da intrecci viminei a tre punte e da una serie di piccole arcate. Tale fascia delimita su tre lati il campo centrale recante due grandi arcate sotto le quali si trovano croci con palmette (Tav. 1, 3)⁹. L'altro esemplare proviene dalle rovine della chiesa abbaziale di S. Michele sulla isola di Ilovica, nel golfo delle Bocche di Cataro. Analogamente al caso precedente, anche qui gli intrecci viminei a tre

⁷ HiK Katalog 2000, 73.

⁸ Naturalmente, vi sono numerose testimonianze di questo tipo di cornici anche in altri siti altomedievali in Europa, in primo luogo in Italia, che tuttavia in questa sede non verranno elencati per comprensibili motivi.

⁹ Flèche Mourgues et al. 1993, 218-219, Fig. I.10.

punte e una serie di piccole arcate incorniciano il campo centrale nel quale si trovano rosette consistenti di intrecci viminei bisolcati annodati con un leone e gigli elicei (Tav. 2, 1)¹⁰. La lastra di Žrnovnica, dunque, presenta un'identica concezione della cornice e con questa sua caratteristica rientra appieno nello schema della decorazione altomedievale.

Il bordo sopra menzionato è ornato da un motivo ad intreccio vimineo piuttosto denso, realizzato in modo rustico e connotato da nastri monosolcati, che rispetta il proprio ritmo ornamentale nel tratto superiore e in quello laterale destro, mentre sul lato sinistro presenta un'esecuzione maldestra ed inesperta. Si tratta di un ornamento a treccia molto frequente nell'arte preromanica, riproposto con diverse varianti in molte aree di cui, a titolo esemplificativo, si riportano in questa sede alcuni esempi. Un ornamento simile è scolpito sul bordo superiore del pluteo del cancello presbiteriale della chiesa di S. Salvatore¹¹, databile all'ultimo quarto del IX secolo (Tav. 2, 2). In questo caso la cornice decorata differisce solo per un aspetto relativo al nastro della treccia, bisolcato sul frammento della chiesa di Cetina e monosolcato sulla lastra di Žrnovnica. Di certo tale dettaglio non è insignificante, poiché è generalmente noto che le sculture altomedievali con nastri monosolcati sono di regola più antiche e sensibilmente meno numerose rispetto ai motivi con nastri bisolcati. Questo dettaglio dunque può avere una rilevanza indicativa ai fini della cronologia della lastra di Žrnovnica. Significativi esempi a conforto di questa ipotesi sono forniti dai nastri monosolcati di un analogo ornamento a treccia visibile sul frammento di uno dei lati del ciborio di Cittanova in Istria (Tav. 2, 3)¹² e, in particolar modo, sulla lastra dell'ambone di Romainmôtier in Svizzera (Tav. 2, 4)¹³, entrambi della seconda metà dell'VIII secolo. Anche nelle decorazioni a treccia di questi due monumenti si nota la poca perizia esecutiva dello scalpellino, aspetto che le avvicina al nostro manufatto. Dal punto di vista della composizione, inoltre, l'ornato di Romainmôtier è scolpito in modo identico, in quanto incornicia su tre lati il motivo raffigurante una grande croce.

Nell'ambito dei vari dibattiti, il dettaglio menzionato sul lato sinistro della cornice, nella quale di primo acchito l'uniformità della treccia sembra d'un tratto essere messa "a soquadro", veniva attribuito all'imperizia del lapicida e considerato elemento fondante per la datazione dell'intero bassorilievo ad un periodo in cui l'arte preromanica sembra ormai avere perso la sua importanza. Altri esempi coevi tuttavia, dimostrano che non sempre tale affermazione è vera poiché, in qualche caso, anche manufatti lapidei di qualità possono riportare situazioni analoghe, come se quasi intenzionalmente si forzasse l'irregolarità della decorazione per accentuarne l'intreccio ornamentale. Ciò parrebbe confermato dai nastri con intreccio vimineo presenti sui timpani della prima metà del IX secolo della chiesa di S. Marta a Bijaći

¹⁰ HiK Katalog 2000, 130-131.

¹¹ Šeparović 1995, 83.

¹² HiK Katalog 2000, 54.

¹³ Hubert et al. 1968, 358, Fig. 264.

nelle vicinanze di Traù (Tav. 3, 1)¹⁴ e dall'esemplare esposto a Roma nel Museo dell'Alto Medioevo (Tav. 3, 2)¹⁵. I bassorilievi con analogo ornamento ad intreccio irregolare sul cornicione absidale nella parrocchiale della località di Cellole nei pressi di Gimignano in Toscana (Tav. 3,3-6), considerati prodotto dell'arte longobarda dell'VIII secolo¹⁶, non lasciano dubbi sul fatto che fossero eseguiti appositamente in questo modo. Vale la pena osservare che, nel caso campano, gli intrecci sono realizzati con nastri monosolcati. L'ornamento irregolare sul lato sinistro della cornice del bassorilievo di Žrnovnica dunque non necessariamente va ricondotto all'imperizia del lapicida, ma va considerato espressione dello spirito artistico dell'epoca in cui è stato creato.

Nell'angolo superiore destro e in quello sinistro del bassorilievo con il cavaliere sono visibili piccoli medaglioni recanti una croce greca ad estremità espanse, caratteristica morfologica tipica delle croci tardoantiche. Questo dettaglio è stato individuato anche da M. Abramić che lo ha paragonato ad un ampio numero di manufatti altomedievali, conservati nell'Arheološki muzej (Museo archeologico) di Spalato e nel Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (Museo archeologico nazionale) che allora si trovava a Tenin, sui quali si ritrova un'analogia organizzazione dello spazio e la croce collocata nella stessa posizione¹⁷. Ancor oggi l'idea di M. Abramić va accolta ed ulteriormente sostenuta, poiché nel frattempo le ricerche archeologiche hanno restituito diversi manufatti recanti elementi analoghi. A favore di tale argomentazione, oltre ai due esemplari ricordati già in precedenza in questo contributo (Tavv. 1, 3; 2, 1), aggiungiamo anche pregiati pilastri di un cancello presbiteriale terminanti nella parte superiore con una croce molto simile. I due pilastri, che in combinazione con il pluteo avevano la stessa funzione decorativa ed iconografica, sono stati trovati inseriti come *spolia* nella chiesetta di età moderna ubicata sulla collina di Putalj, sopra la località di Kaštel Sućurac (Tav. 2, 5-7)¹⁸. È probabile che, originariamente, tali manufatti appartenessero al cancello presbiteriale della cattedrale di Spalato della fine VIII o inizio del IX secolo. Ipotesi sostenuta dal ritrovamento, effettuato in quest'ultimo edificio di culto, di pilastri del tutto identici per dimensioni e modalità di lavorazione. Con ogni probabilità i manufatti sarebbero giunti a Putalj, che faceva parte dei possedimenti dell'Arcidiocesi, in seguito allo smantellamento del cancello presbiteriale avvenuto in concomitanza alla ristrutturazione della cattedrale in epoca romanica¹⁹.

¹⁴ HiK Katalog 2000, 183-184.

¹⁵ Kutzli 1986, 112; Corpus VII/6, 280-282, Fig. 216. Il frammento è datato al periodo 774-780.

¹⁶ Kutzli 1986, 223-232.

¹⁷ Abramić 1927, 79-82.

¹⁸ Burić et al. 2001, 169-193; HiK Katalog 2000, 327-328.

¹⁹ Nel passato si è tenuto conto del fatto che gli elementi decorativi di una chiesa (soprattutto trattandosi della sede di una diocesi) che perdevano la propria funzione in essa potevano essere reimpiegati in altri edifici di culto, come documentano alcune indagini condotte in territorio zaratino. Cfr. Petricioli 1996, 211.

Nel campo centrale della lastra, all'interno di una cornice rettangolare, vi è la figura di un cavaliere che con una lunga lancia colpisce le fauci di una fiera, molto più probabilmente appartenente alla famiglia dei felini piuttosto che una fiera soprannaturale o un drago, come veniva ipotizzato in precedenza. Il cavaliere, con barba e lunghi baffi, torace scoperto e copricapo a calotta (forse un elmo), monta a cavallo di fianco, con il corpo e il volto orientati frontalmente, verso l'osservatore²⁰. Con la mano sinistra stringe le redini, mentre con la destra tiene una lunga e massiccia lancia. Vestito una sorta di gonnellino, il cui drappeggio è rappresentato in modo lineare, tipico dell'arte preromanica. Sulla figura del cavallo una particolare attenzione è stata dedicata alla corta criniera del collo e ai singoli crini che compongono la lunga e folta coda. Sia gli occhi del cavaliere che quelli degli animali sono realizzati con la stessa tecnica, ovvero a forma di mandorla, sporgenti nella parte centrale e con la pupilla accentuata. Tra i dettagli del bassorilievo va osservato che l'animale dalle fattezze feline è raffigurato con le zampe poggiato fermamente sul suolo; nelle sue fauci aperte, inoltre, è conficcata la cuspide della lancia la cui estremità opposta sembra davvero emergere da una forma di difficile identificazione, forse da interpretare come una nuvola, oppure come la rappresentazione del Cielo. Dal punto di vista iconografico, dunque, il bassorilievo riprodurrebbe la lotta tra il Bene e il Male, ove il cavaliere è il mediatore che, per conto del Bene, sconfigge il Male²¹. La scena così composta è incorniciata da una serie di cerchi simili ad una semplice treccia composta da un nastro singolo. All'interno di ogni cerchio vi è una se-

²⁰ Nelle descrizioni più vecchie si legge che il corpo del cavaliere è orientato *en face* e la testa di profilo, un'affermazione inesatta.

²¹ L'interpretazione iconografica di questo bassorilievo permette forse anche soluzioni diverse che però richiedono ulteriori studi. Inoltre, l'obiettivo del presente contributo è innanzi tutto la definizione stilistico-cronologica del manufatto in questione. Pertanto, in questa sede riportiamo, puramente a titolo di proposta, la teoria secondo la quale nel bassorilievo di Žrnovnica, in una specie di sincretismo pagano – cristiano, si possa individuare il dio Perun, divinità suprema dell'Olimpo paleoslavo, la cui lancia emerge dalla nuvola come un fulmine e trafigge un animale (forse un orso identificato come Veles, dio cattivo degli inferi e rivale di Perun). Tale ipotesi è ampiamente rafforzata dalla significativa presenza odierna del culto del dio Perun (nonché di altre divinità slave e di altre credenze pagane) proprio nell'area di Žrnovnica e nella località di Poljica. Un'ulteriore riprova del nostro presupposto è rappresentata dalle testimonianze toponomastiche (cfr. Katičić 2007, 295-299). A tal proposito sono interessanti le conclusioni di V. Belaj sul magico "triangolo mitico" del culto paleoslavo pagano che in quei tempi remoti veniva osservato anche nel territorio di Žrnovnica. Secondo la riflessione teorica di A. Pleterski, alla quale quest'ultimo è giunto studiando la distribuzione spaziale di siffatti luoghi di culto presso le popolazioni degli Slavi alpini (cfr. Pleterski 1997), appare plausibile l'inserimento in un simile "sistema geometrico" di tre paleosantuari slavi pagani dell'area di Žrnovnica. Tali tre luoghi di culto si sarebbero trasformati, nella *interpretationae christiana* in seguito alla conversione nelle chiese cristiane di S. Michele sul colle Gračić (presumibile paleosantuario del dio Veles), S. Maria a Žrnovnica (presumibile paleosantuario della dea Mokoši, consorte del dio Perun) e S. Giorgio sul monte Perun (presumibile paleosantuario del dio Perun). In merito a questo argomento cfr. Belaj 2008, 11-12..

misfera con sommità appiattita sulla quale è inciso un cerchio con un punto al centro. Validi confronti per questo tipo di decorazione, piuttosto frequente nell'arte longobarda dell'VIII secolo che ha raggiunto anche le nostre zone, sono costituiti dal bordo del calice raffigurato sul pluteo di Pavia (Tav. 4, 1)²², in parte anche da analoghi cerchi inseriti ad intervalli in una treccia viminea in modo da formare una matassa gemmata su uno dei lati del ciborio di Cittanova in Istria (Tav. 4, 3)²³, dal tegurio di Brescia (Tav. 4, 2)²⁴ e da una decorazione simile realizzata su un lato della cattedra di Cividiale (Tav. 4, 4)²⁵. Un ottimo raffronto per il cavaliere di Žrnovnica va visto nel bassorilievo della lastra d'altare della chiesa di S. Pietro in Valle a Ferentillo in Umbria, datata all'VIII secolo (Tav. 4, 5)²⁶. Tra i diversi motivi decorativi presenti su quest'ultimo manufatto si segnala un elemento ornamentale che nel nastro finale segue il grande motivo ad arco. Esso rappresenta una cintura sulla quale, tra la fibbia ad un lato e la linguetta dall'altra, si snoda una serie di elementi in bassorilievo a forma di cerchi bordati con un punto al centro.

A causa della posizione innaturale del cavaliere rispetto al cavallo, M. Abramić e K. Prijatelj hanno ritenuto che il bassorilievo fosse opera di uno scalpellino poco abile e hanno utilizzato tale conclusione come un ulteriore motivo per datare la lastra di Žrnovnica nei secoli del basso medioevo. Ovviamente non è possibile accogliere in modo incondizionato il loro pensiero, ritenendo che tale tipo di raffigurazione possa anche esprimere lo spirito dell'arte altomedievale. A tal proposito va richiamata l'attenzione su un bassorilievo attualmente custodito sotto il portico della chiesa di S. Saba a Roma (Tav. 8, 1) datato all'VIII secolo²⁷. Su questo manufatto è raffigurato un falconiere a cavallo in posizione molto simile: con il corpo *en face* e la faccia di profilo. Inoltre, il soggetto indossa un copricapo a calotta (o forse, anche in questo caso, un elmo), ha un naso pronunciato e un allungato mento barbuto triangolare, caratteristiche queste presenti anche nella figura del cavaliere di Žrnovnica. Barba appuntita e baffi accentuati erano una peculiarità di duchi e sovrani longobardi tra l'VIII e la prima metà del IX secolo, come testimoniano le monete coniate da questo popolo (Tav. 5, 11)²⁸. A tal proposito risulta indicativo il ritratto del re Agilulfo (601-615) raffigurato assiso in trono sulla lamina frontale del suo elmo (Tav. 5, 2)²⁹.

Tra il bassorilievo di Žrnovnica e quello conservato presso la chiesa di S. Saba si individuano forti analogie nella raffigurazione del cavallo che, in entrambi i casi, ha la testa abbassata e trattenuta da redini tese. Nell'ambito dell'arte europea altomedievale si conoscono numerose altre scene di

²² Longobardi 1990, 313.

²³ HiK Katalog 2000, 327-328.

²⁴ Corpus III, 1966, 54-56, Fig. 40b.

²⁵ Gaberscek 1977, 52-53; Corpus X, 1981, 266-268, Fig. 401.

²⁶ Enciclopedia XI/2000, 407.

²⁷ Corpus VII/4, 1976, 77-78, Fig. 77; Longobardi 1990, 305-307.

²⁸ Longobardi 1990, 171-177.

²⁹ Hubert et al., 1968, 247-248, Fig. 271.

cavalieri realizzate in diversi materiali, tuttavia le analogie con il nostro bassorilievo sono di carattere così generale che in questa sede non si è considerato opportuno trattare singolarmente. L'eccezione è costituita da un piccolo medaglione con la rappresentazione di un cavaliere armato di lancia e scudo rotondo, incorniciato da un largo nastro riempito da un motivo ad intreccio vimineo (Tav. 5/3)³⁰. Numerosi bassorilievi con rappresentazioni di contenuto simile a quello di Žrnovnica, ma senza alcuna analogia stilistica con quest'ultimo, sono presenti nell'arte altomedievale orientale³¹.

Una delle caratteristiche salienti del manufatto dalmata è rappresentata dalla forma della lancia tenuta dal cavaliere: si tratta di un'arma lunga con una massiccia cuspidata dotata di arresti ad ala. Un dettaglio che conforterebbe l'idea che sul bassorilievo sia scolpita una lancia carolingia utilizzata nella seconda metà dell'VIII e nel IX secolo. Alcuni esemplari analoghi di lance sono stati rinvenuti anche in territorio croato³². Diverse miniature di epoca carolingia, ci cui riportiamo due esempi, documentano la forma e la funzione della lancia (Tav. 6, 1-2); già da tempo, inoltre, si è constatato che un'arma identica è scolpita accanto al guerriero raffigurato sotto un'arcata nel bassorilievo frammentario di Pridraga nei pressi di Novigrad in Dalmazia settentrionale (Tav. 6, 3)³³. Sito questo che assume ulteriore interesse poiché le indagini sin qui svolte hanno restituito altri frammenti di scultura altomedievale recanti figure di cavalieri. I lacerti rinvenuti appartenevano al corredo liturgico della chiesa di S. Martino, una vera e ben conservata struttura paleocristiana trilobata che nell'altomedioevo ricevette un nuovo arredo lapideo. Proprio da questo ambiente preromanico provengono due bassorilievi di grande interesse per il nostro contributo. Entrambi gli esemplari presentano cornici rettangolari annodate, formate da nastri a tre vimini³⁴. Su una delle sculture di S. Martino vi è la figura di un cavaliere con braccia aperte che tra le mani tiene in posizione elevata una lancia e uno scudo rotondo (Tav. 6, 4). Sull'altro manufatto, sul quale è rappresentato un analogo cavaliere, il contenuto iconografico è identico a quello della lastra di Žrnovnica (Tav. 6, 5)³⁵. La scena qui riproduce un cervo in fuga, il cavaliere

³⁰ Hubert et al. 1968, 268-271, 366, Fig. 299. Si ritiene che risalga all'inizio del VII secolo. In questo libro sono riportate raffigurazioni coeve di cavalieri realizzate su "piccoli oggetti". Merita particolare attenzione la rappresentazione del "cavaliere santo" sul reliquiario della cerchia culturale merovingia, custodito nella chiesa ad Ennabeuren vicino ad Ulm (366, Fig. 297). In merito al medaglione di Cividale cfr. Tagliaferri 1989, 15.

³¹ Russo 2003, 142-161.

³² Milošević 2000, 132-133.

³³ Karaman 1930, 125. In questa sede desideriamo sottolineare che i soldati con questo tipo di lancia, nell'altra mano tengono uno scudo rotondo, proprio come i soldati dei bassorilievi di Pridraga. In base a tale elemento possiamo ipotizzare che i bassorilievi della Croazia rappresentino guerrieri con le armi consuete per l'epoca, di indubbia origine carolingia.

³⁴ Petricoli 1975, 111-116.

³⁵ Nella bibliografia attuale si ipotizza che la scena raffigurata rappresenti la caccia al cervo.

con la lancia nella mano sinistra orientata verso il serpente schiacciato dagli zoccoli del cavallo impennato. Il rettile, ancora pronto a mordere, ha la testa sollevata e compito del cavaliere è proprio quello di ucciderlo (il Male) per salvare il cervo (il Bene).

Aspetti stilistici e tecnica di esecuzione parrebbero ricondurre i frammenti di scultura di Pridraga ad un insieme omogeneo. Durante le fasi di studio di questi manufatti lapidei sono state formulate diverse datazioni, ipotizzando inizialmente una cronologia di XI secolo³⁶, poi una datazione di IX-XI secolo³⁷, mentre da qualche anno viene proposto un riferimento cronologico di VIII, ma anche di IX secolo³⁸, sulla scorta di confronti con analoghi cavalieri scolpiti in alcuni bassorilievi altomedievali, soprattutto in Italia (San Saba a Roma, Gussago presso Brescia, Civita Castellana a nord di Roma, Tav. 8, 1-3). Riteniamo tuttavia, che le affinità con le sculture della penisola appenninica siano di carattere generale, mentre sono più sostanziali le analogie con i bassorilievi preromanici dell'Asturia sulla penisola pirenaica³⁹. Nel *Museo Arqueológico de Asturias* a Oviedo sono conservati due bassorilievi con cavalieri della metà del IX secolo scolpiti su basamenti di cancelli presbiteriali. In particolare uno di essi è venuto alla luce fuori contesto durante indagini condotte non lontano dal sito della celebre Cámara Santa (Tav. 7, 1) che faceva parte della corte di Alfonso II (791-842). L'altro invece proviene dalla chiesa di San Miguel de Liño dell'848 (Tav. 7, 3). Entrambi i cavalieri stringono nella mano una lunga lancia di tipo carolingio con arresti ad ala uguale a quella del bassorilievo di Žrnovnica⁴⁰. Un confronto qualitativamente migliore per i manufatti di Pridraga è costituito dai bassorilievi murati nella chiesa di Santa Cristina de Lena dell'epoca di Ordoño I (850-866), della seconda metà del IX secolo (Tav. 7, 6-7)⁴¹. Queste comparazioni stilistiche e formali dei bassorilievi asturiani con quelli croati appaiono del tutto plausibili nell'ambito della metodologia accolta dalla nostra storia dell'arte, a prescindere dall'elevata distanza che li separa⁴². Si tratta di un nesso che, in qualche modo, è stato

³⁶ Prijatelj 1954, 78-80.

³⁷ Petricioli 1975, 116.

³⁸ Petricioli 1996, 212-214, mentre la datazione al IX secolo viene proposta da N. Jakšić in HiK Katalog 2000, 322-323.

³⁹ Qui nuovamente desideriamo ricordare la rappresentazione di un cavaliere sul medaglione aureo di Cividale (Tav. 5/3). Tuttavia, il notevole scostamento cronologico tra questa raffigurazione e quella sui bassorilievi di Pridraga rappresenta un effettivo ostacolo per la loro comparazione stilistica. Cfr. nota 29.

⁴⁰ Arbeiter/Noack-Haley 1999, 154-155, 166, Tav. 33d, 41b.

⁴¹ Arias Páramo 1993, 210-211.

⁴² In questa sede bisogna ricordare ovviamente anche le ipotesi formulate da Ž. Rapanić. Quest'ultimo ritiene, con una certa fondatezza, che nell'edilizia altomedievale in Croazia l'assunzione di alcune forme da altri contesti culturali, soprattutto da quelli così distanti, andrebbe necessariamente spiegata anche nell'ambito del quadro storico che giustificherebbe e quindi dimostrerebbe in modo attendibile tale fenomeno (cfr. Rapanić 1987, 166-167). In questo momento non siamo in grado di aggiungere ulteriori dati a tali riflessioni, tuttavia riteniamo che questa proposta vada riportata, affidando la possibilità di ricevere altre risposte in seguito a future ricerche.

sollecitato dagli studiosi dell'Istituto Archeologico Germanico di Madrid che, studiando l'arte preromanica nella Penisola iberica, hanno ravvisato questa possibilità. Così, anche le transenne della chiesa di San Miguel de Liño vicino a Oviedo, eretta nell'848 durante il regno di Ramiro I (842-850), dotate di perforazioni a forma di rosetta e di una serie di arcatelle nella parte inferiore, hanno trovato un raro confronto nelle transenne della chiesa di S. Eliseo nei pressi di Fasana in Istria⁴³. Nell'ambito della scultura altomedievale i casi citati non sono gli unici confronti possibili tra queste aree europee relativamente distanti. Per tale motivo, anche per stimolare le future indagini che a questo punto si impongono, e nonostante questo esempio esuli dall'argomento trattato, va sottolineata anche la stretta analogia formale tra i pilastri della località di Grabovac, nelle vicinanze di Imotski nell'entroterra dalmata (Tav. 7/4)⁴⁴ e i pilastri di concezione affine della chiesa San Miguel de Liño (Tav. 7, 2-3)⁴⁵.

L'arte preromanica dalmata annovera un altro bassorilievo marmoreo simile a quelli trattati. Si tratta di un esemplare proveniente dalla cattedrale di Zara sul quale, in un ambiente ornamentale più complesso, vi è un cavaliere con una lunga spada appesa alla cintura. Oggi si conosce questo manufatto solo dalla traccia impressa nel vecchio intonaco poiché è stato reimpiegato come materiale edile (Tav. 10, 1)⁴⁶. Tra questo manufatto e le sculture di Pridraga (con connotazioni molto più realistiche che potrebbero fare riferimento a prodotti lapicidi di maggiore qualità) vi sono alcune differenze tecniche e stilistiche. Il bassorilievo zaratino presenta tratti "più morbidi" e la sua caratteristica principale è l'espressione figurativa piuttosto *naïf* che si nota nel rapporto sproporzionato tra il cavallo e il cavaliere. Lo stesso si può dire anche per alcune parti del corpo di quest'ultimo: le mani sono più grandi della testa e il tronco è troppo accentuato rispetto alle gambe. I tratti *naïf* emergono anche dalla rappresentazione delle gambe di profilo, mentre il corpo e il volto, proprio come sulla lastra di Žrnovnica, sono scolpiti *en face*. Inoltre anche qui la parte superiore del cavaliere è priva di abiti. Il bassorilievo di Zara è ricondotto alla seconda metà dell'VIII secolo, sulla base di alcune analogie stilistiche con bassorilievi altomedievali italiani analoghi dal punto di vista iconografico, anche questi caratterizzati da raffigurazioni *naïf*. Oltre al già menzionato falconiere a cavallo della chiesa di S. Saba a Roma (Tav. 8, 1) si ricordano la figura di cavaliere scolpita sul lato del sarcofago di Gussago (Tav. 8, 2) e la scena di caccia a cavallo della lastra di Civita Castellana (Tav. 8, 3)⁴⁷.

Il bassorilievo di Žrnovnica può trovare confronto anche in due plutei con rappresentazioni di analogo contenuto narrativo, venuti alla luce tra i resti di edifici di culto la cui datazione è tuttora oggetto di dibattito. Quasi

⁴³ Arbeiter/Noack-Haley 1999, 149.

⁴⁴ Milošević 2003, 367, Fig. 11c.

⁴⁵ Arbeiter/Noack-Haley 1999, 154-155, Tav. 33a, b.

⁴⁶ Petricioli 1996, 212, Fig. 6.

⁴⁷ Petricioli 1996, 213. Per il lato del sarcofago di Gussago vedasi Corpus III, 1966, 158-161, Fig. 213, e per Civita Castellana in Schafran 1941, 82-93, Tav. 41/b.

tutti gli esperti che hanno studiato tali sculture collocano queste ultime nel periodo paleocristiano o nel primo romanico, mentre pare del tutto verosimile ricondurle all'altomedioevo e più precisamente all'VIII secolo. La proposta cronologica avanzata in questo contributo si basa in primo luogo su analogie riscontrate su manufatti dell'arte longobarda in Italia⁴⁸. Si tratta di due plutei rispettivamente recuperati a Dikovača presso Imotski (Tav. 9, 1-5)⁴⁹ e a Zenica in Bosnia (Tav. 10, 2-3)⁵⁰, sui quali sono rappresentate scene con cavalieri⁵¹.

Alla luce di quanto sin qui detto si può presumere che il bassorilievo con cavaliere di Žrnovnica sia un monumento di età altomedievale che, con ogni probabilità, andrebbe datato alla seconda metà dell'VIII secolo. La compiutezza della composizione, il contenuto iconografico e puntuali elementi decorativi inducono ad ipotizzare che sia stato realizzato sotto intenso influsso dell'arte longobarda.

* * *

Infine, qualche considerazione va fatta in merito all'ipotetico luogo di rinvenimento di questo interessante manufatto. Secondo i racconti degli abitanti di Žrnovnica il bassorilievo si trovava inserito nel muro della chiesa già all'inizio del XIX secolo. Si dice anche che in quel periodo i soldati francesi, esercitando la loro mira, avessero danneggiato la testa del cavaliere⁵². M. Abramić ipotizza che la lastra sia stata rinvenuta nelle adiacenze della chiesa, perché ai suoi tempi vi erano visibili i basamenti di due colonne romane e perché nel vicino sepolcreto fu rinvenuto un frammento di scultura in pietra recante una croce e un elemento ornamentale altomedievale⁵³. Tuttavia si

⁴⁸ Milošević 2003, 357-382.

⁴⁹ Nikolajević 1962, 181-191; Cambi et al. 1999, 95-101; Milošević 2003, 67.

⁵⁰ Basler 1972, 129; Nikolajević 1969, 245-252; Milošević 2004, 259-260.

⁵¹ In breve verrà pubblicato il nostro secondo contributo dedicata alla trattazione e alla problematica della scultura altomedievale con scene narrative dei Balcani occidentali, pertanto in questa sede non si intende dedicare ulteriore attenzione a tale argomento.

⁵² Da Abramić 1927, 77. La chiesa parrocchiale di S. Maria a Žrnovnica è stata consacrata nel 1727 e dalle visitazioni di S. Cupilli del 1711 risulta che in quell'anno erano in corso lavori edili. Nel luogo ove sorge la pieve si trovava un edificio precedente del quale si è conservata soltanto l'abside. Il primo riferimento alla chiesa risale al 1363, nel XV secolo viene menzionata come *parochia S. Maria de zrnovnica* e da un documento del 1516 risulta essere in pessime condizioni (da Božanić-Bezić 1966, 257). Appare interessante che S. Cupilli non fa alcun cenno al bassorilievo, poiché da altre sue visite traspare la tendenza di documentare i momenti più antichi, persino quelli archeologici. Dunque è probabile che in quell'epoca la lastra non si trovasse ancora murata sulla chiesa, pertanto ipotizziamo che il bassorilievo vi fosse stato inserito nel XVIII secolo, dopo essere stato rinvenuto in qualche sito archeologico nell'area circostante.

⁵³ Abramić 1927, 83. Oggi non si sa dove sono andati a finire questi lacerti. Sul fondo dello stipite occidentale dell'entrata nord del cimitero antistante la chiesa abbiamo individuato

ricorda che esiste anche un altro sito, distante meno di un chilometro, che potrebbe avere restituito tale reperto: il sito archeologico di Gračić, ubicato in cima ad un'ampio e allungato promontorio carsico che si estende dal colle Markovača in direzione della montagna Mosor, sveltando sopra le gole del fiume Žrnovnica (Fig. 1 e 3). In realtà, si tratta di un passo che ad oriente chiude l'accesso alla valle di Poljica e verso occidente domina l'anfratto scavato dal fiume Žrnovnica. Oggi su quest'altura, lungo il margine nord del sito, sorge soltanto la chiesetta di S. Michele riferibile al primo gotico, mentre i resti di altre strutture sono completamente interrati o giacciono sotto mucchi di pietra creati durante i lavori agricoli, nei quali sono visibili anche frammenti di tegole e vasi fittili romani⁵⁴. Questa posizione è ideale anche per un castelliere protostorico e i numerosi rinvenimenti archeologici occasionali, pubblicati nelle vecchie annate del *Bulletino* spalatino, indicano principalmente una frequentazione molto intensa durante l'antichità. In tale sito viene proposta anche l'ubicazione dell'insediamento *Unione* (*id est Musaro*, ovvero Mosor) divenuto noto grazie all'opera "Cosmographia" di Anonimo Ravennate⁵⁵. In questa sede assumono particolare interesse i reperti archeologici relativi alla tarda antichità, alle migrazioni dei popoli e al medioevo, poiché in questo ambito può essere collocato il nostro bassorilievo che oggi è inserito sulla facciata della parrocchiale di Žrnovnica.

F. Buškariol riporta la notizia sul ritrovamento di un frammento di fibbia da cintura germanica lavorata con tecnica cloisonné (Tav. 11, 2)⁵⁶. Una notevole quantità di frammenti di scultura messi in luce nel sito appartengono all'arredo di un'antica chiesa, presumibilmente paleocristiana, che vi sorgeva⁵⁷. Alcuni di questi elementi si trovano oggi murati sulla facciata, sopra l'ingresso della chiesa di S. Michele, precedentemente menzionata (Tav. 11, 1): un frammento di pluteo con squame⁵⁸ e l'architrave con tre arcate sotto le quali sono scolpite croci. La bibliografia interpreta l'architrave come un prodotto medievale⁵⁹, ma è opinione dello scrivente che esso non possa essere considerato parte originale della chiesa del primo gotico, quanto piuttosto un manufatto più antico reimpiegato nella costruzione dell'edificio di culto. Una conclusione del genere emerge chiaramente dall'incongruenza della sua lunghezza rispetto alla larghezza della luce della porta e ancora di più dalle caratteristiche stilistiche e dalla resa espressamente piatta delle decorazioni a rilievo che esprimono con chiarezza elementi distintivi tipici di epoche più

nella muratura un frammento di sarcofago romano con una parte di *tabula ansata*.

⁵⁴ Rutar 1888, 183-184; Božanić-Bezić 1966, 253-255.

⁵⁵ Čače 1993, 403; Maršić 1995, 93-112.

⁵⁶ Buškariol 1985, 85-86.

⁵⁷ Maršić 1995, 96-98.

⁵⁸ La decorazione riportata sul frammento non ne permette la datazione, poiché si tratta di un motivo utilizzato per un lungo periodo.

⁵⁹ Božanić-Bezić 1966, 252, 254, Fig. 26. D. Maršić, che ha studiato tutti i reperti archeologici dal sito di Gračić, è giunto alla stessa conclusione, come si può constatare anche dalla leggenda posta sotto l'immagine dell'architrave (Maršić 1995, Tav. II). L'architrave è lungo 147 cm e alto 33 cm (nel presente testo Tav. 11, 1).

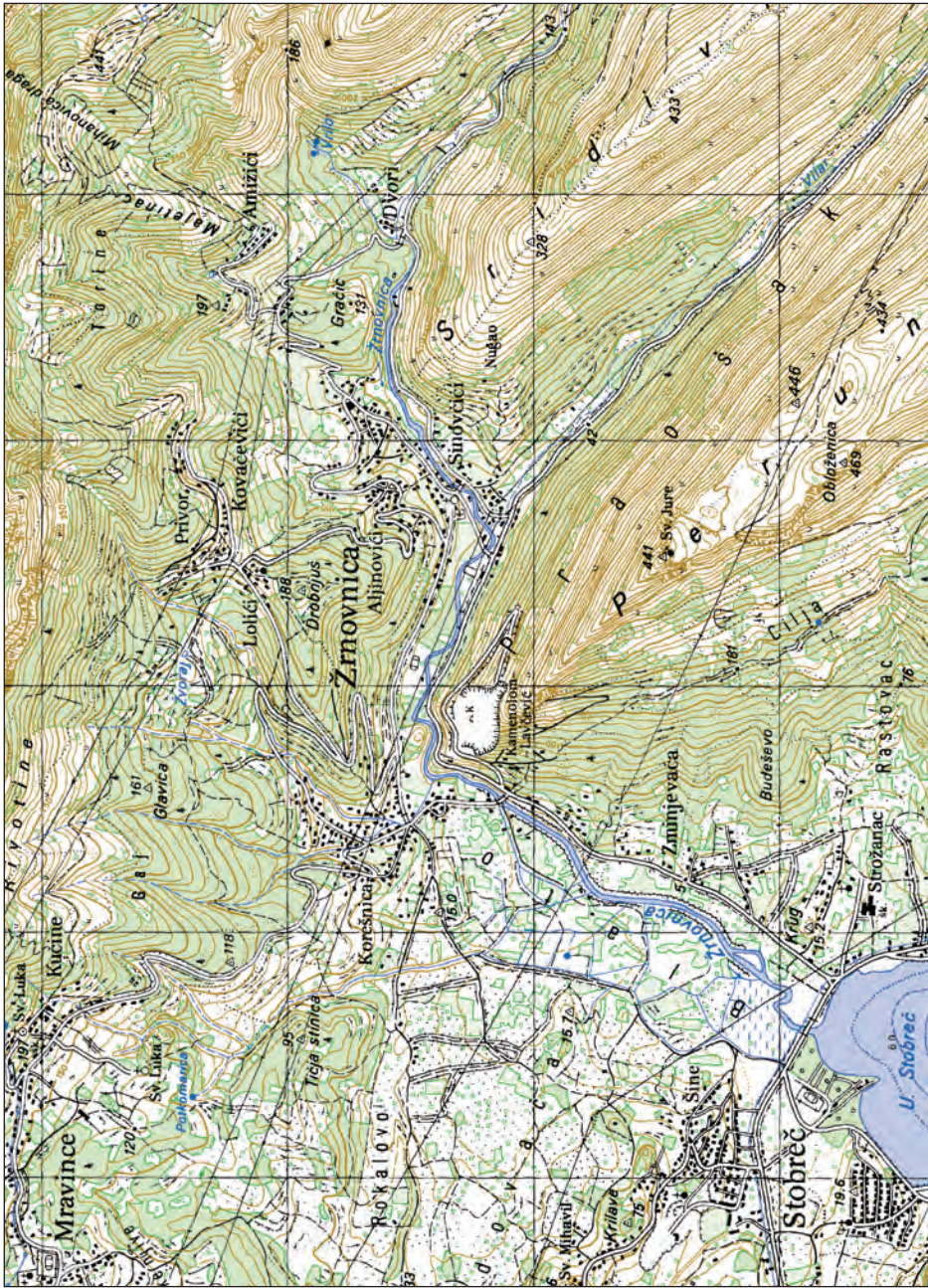

Fig. 3 Cartina del territorio di Zrnovnica.

antiche. L'evidente irregolarità delle arcate separate l'una dall'altra e l'inusitata forma delle croci a rilievo permettono la datazione dell'architrave al VII secolo. Ai fini della definizione dell'aspetto culturale e stilistico del manufatto sono indicativi i quattro identici ornamenti conici con volute alla sommità, scolpiti ai margini dell'architrave e tra le arcate. Dal punto di vista iconografico questo elemento decorativo rappresenta la collina con i fiumi celestiali, una scena analoga a quella raffigurata su una lunetta paleocristiana di epoca giustiniana nella vicina località di Gata⁶⁰. Le doppie volute spiraliformi all'apice, intese come fonti di vita, e la superflua moltiplicazione di questo motivo avvicinano forse l'insieme della composizione all'arte altomedievale. Da un motivo identico su un pluteo di Cividale dell'VIII secolo esce una croce astile (cfr. Tav. 12, 1). Da Gračić proviene anche il lacerto di un pluteo decorato da rosette (Tav. 11, 3)⁶¹, di particolare interesse in quanto si tratta di un rinvenimento raro per la Dalmazia paleocristiana, come confermano le indagini archeologiche sin qui svolte. Vi esistono, tuttavia, numerose analogie nell'ambito dell'arte altomedievale europea (cfr. qui le rosette alle Tavv. 4, 5; 8,2; 12,2), ma a livello regionale le affinità più vicine e maggiormente somiglianti sono quelle presenti sui frammenti dalla chiesa a Zenica in Bosnia che ipotizziamo essere dell'VIII secolo (Tav. 11, 5)⁶². Entrambi i lacerti, oltre alla forma pressoché identica delle rosette, presentano la stessa tecnica di lavorazione lapidea che ricorda l'intaglio.

* * *

Alcuni anni fa, nel tentativo di stabilire l'appartenenza cronologica di numerosi lacerti di diverse sculture provenienti dalle chiese dell'entroterra dalmata e dell'attuale Bosnia Erzegovina (soprattutto dalla chiesa di Bilimišće a Zenica), e di datarli ai primi secoli dell'altomedioevo⁶³, abbiamo cercato di individuare conferme stilistiche e cronologiche nell'arte preromantica europea. All'epoca non tutti gli elementi decorativi, che eventualmente potevano essere indicativi per tale conclusione, ci sono sembrati di uguale interesse e qualcosa, ovviamente, è sfuggito. In questa sede riportiamo uno degli aspetti che rafforza ulteriormente le nostre riflessioni secondo le quali le sculture della chiesa di Zenica appartengono proprio all'VIII secolo. Si tratta di un frammento in pietra recante un motivo che ricorda il ramoscello di abete o la doppia corda godronata che incornicia i campi con rosette (Tav. 11, 5). Sui monumenti paleocristiani questo tipo di ornamento è sconosciuto,

⁶⁰ Cfr. Jeličić 1985, 6, 12-14.

⁶¹ Maršić 1995, 103-104, esprime una conclusione categorica secondo cui il frammento con rosette sia del VI secolo, nonostante il fatto che nella Dalmazia paleocristiana non sia riuscito ad individuare alcuna analogia accettabile.

⁶² Milošević 2003, 357-382.

⁶³ Milošević 2004, 253-278.

ma è piuttosto frequente su un significativo numero di bassorilievi altomedievali soprattutto di VII e VIII secolo nell'Italia settentrionale⁶⁴. Come confronto si riporta il motivo raffigurato sul lato della cattedra di Cividale (Tav. 4, 4) e gli ornamenti scolpiti lungo i bori verticali della lastra d'ambone di Romainmôtier (Tav. 2, 4). Ai fini della comparazione stilistica appaiono molto illustrative le decorazioni analoghe su un frammento di pluteo a Cividale (Tav. 12, 1)⁶⁵ e su una lastra del Castel Stènico in Trentino (Tav. 12, 2)⁶⁶. Su quest'ultima, proprio come sull'esemplare di Zenica, gli ornamenti sono eseguiti in bassorilievo e ricordano la tecnica dell'intaglio.

Il motivo della doppia corda godronata, eseguito con la stessa tecnica, si trova anche su altri elementi di arredo della chiesa di Zenica (Tav. 11, 4), una decorazione questa che colloca all'incirca allo stesso orizzonte cronologico e culturale un capitello a imposta della località di Breza, non lontano da Sarajevo (Tav. 13/1)⁶⁷. Questo manufatto è stato rinvenuto tra le rovine di un fabbricato, la cui interpretazione come edificio di culto non è certa, dotato di pianta mononavata con portico e abside centrale a ferro di cavallo⁶⁸. Il porticato sui tre lati era sostenuto da massicce colonne tornite terminanti con capitelli considerati un'eccezione morfologica e tipologica nell'ambito dell'architettura tardoantica e altomedievale dell'attuale Bosnia (Tav. 13, 2), che trovano invece stretti confronti con i capitelli della cripta di S. Eusebio a Pavia, datati al VII secolo (Tav. 13, 3-5). Le indagini archeologiche condotte nel complesso di Breza hanno restituito un altro capitello di minori dimensioni, con una peculiare lavorazione lapidea che si nota nel bassorilievo raffigurante una croce inserita in una mandorla (Tav. 13, 6). Anche in questo caso si tratta di un elemento che non trova riscontro su altri monumenti storici della Bosnia. Le sue generali caratteristiche lapidee e stilistiche si possono riconoscere tra i prodotti dell'arte longobarda, si pensi - per citare un solo esempio - al piccolo capitello fuso con la colonna di VII-VIII secolo da Pavia (Tav. 13, 7). Appare oltremodo significativo sottolineare questi aspetti per precisare la definizione culturale e cronologica delle sculture di Zenica. Inoltre, anche in vista di ulteriori ricerche, si rende evidente come tali analogie tecniche e stilistiche rappresentino un nesso importante tra l'attuale area dei Balcani occidentali e l'Italia settentrionale tra VII e VIII secolo.

E ancora, considerando le prospettive future, è estremamente indicativo il dettaglio che si è conservato su una delle grandi colonne del già citato

⁶⁴ Gaberscek 1982, 17-31; Kutzli 1986, riporta un ampio numero di manufatti recanti tali motivi decorativi dalla cerchia dell'arte longobarda, cfr. quelli raffigurati nelle figg. 13, 42, 76, 92, 104, 105, 144, 145, 146, 148, 153, 156, 169 e 199.

⁶⁵ Kutzli 1986, 220-221, Fig. 199. Su questo frammento destano interesse anche le rappresentazioni delle croci astili e degli animali che trovano valide analogie su due plutei della chiesa di Bilimišće presso la città bosniaca di Zenica con un contenuto iconografico affine (cfr. Milošević 2004, fig. 11, 12).

⁶⁶ Enciclopedia XI/2000, 325.

⁶⁷ Basler 1972, 73-74, Fig. 59.

⁶⁸ Basler 1972, 71-75; Basler 1975, 259-264.

edificio di Breza. Infatti, mentre su tutte le colonne appaiono iscrizioni grafite in caratteri latini⁶⁹, soltanto una di esse riporta un'epigrafe in caratteri runici, ricondotti ai Longobardi⁷⁰. Nel tentativo di determinare la datazione di quest'ultima epigrafe sono stati utilizzati in modo poco critico i risultati delle ricerche di D. Basler e il fatto storico che i Longobardi sono partiti dalla Pannonia e dalle zone attigue in direzione dell'Italia settentrionale nel 567, lasciando così spazio libero all'occupazione di questi territori da parte degli Avari e degli Slavi⁷¹. In ogni caso non esiste nessuna prova archeologica, né di altro genere, che faccia luce sulla presenza dei Longobardi a Brez; una presenza che tuttavia si tenta di inserire nell'ambito degli eventi storici noti. In merito a questa teoria il materiale proposto dallo scrivente offre anche soluzioni diverse che per il momento restano considerazioni speculative ed incomplete, mancando ancora di dati rilevanti.

In ogni caso, le sopra menzionate sculture della Penisola appenninica e dei Balcani occidentali presentano notevoli affinità stilistiche e tecniche che ricondurrebbero i manufatti nell'ambito di uno stesso periodo, presupponendo intensi contatti nel VII e nell'VIII secolo tra la comunità della costa adriatica orientale e quella italiana. Purtroppo le fonti storiche tacciono su questo argomento e l'unico dato che, in certa misura, potrebbe confermare tali relazioni risale appena all'821⁷². D'altro canto, nei documenti di VII e VIII secolo vi sono relativamente numerosi dati sulle corporazioni di costruttori e lapicidi (*magistri comacini*) che, offrendo i propri servizi, si spostavano in diversi paesi. Si ricordi che, in più occasioni, i re longobardi hanno regolamentato la loro attività con appositi decreti⁷³.

Probabilmente in un siffatto ambiente si trovavano anche gli insediamenti delle attuali regioni della Zagora dalmata e della Bosnia centrale in cui sono state messe in luce sculture con influssi longobardi. Più precisamente si tratta dei siti di Dabravine presso Kakanj, Lepenica ad ovest di Sarajevo, Mali Mošunj nelle vicinanze di Travnik, Breza nei pressi di Visoko, Čipuljić vicino a Bugojno, Otok in prossimità di Signa, Cista e Dikovača presso Imotski e alcuni altri⁷⁴. Tra questi va ricordata anche la chiesa a Bilimišće a Zenica, ove è stato rinvenuto il menzionato frammento con rosette all'interno di una cornice composta dal motivo di una doppia corda godronata, dettaglio che conferma le nostre riflessioni sulla possibilità che si tratti di manufatti di età altomedievale. L'esemplare di Zenica permette anche di

⁶⁹ A tale constatazione siamo giunti attraverso i registri dell'inventario presso il Zemaljski muzej a Sarajevo – Antička zbirka, inv. nr. 1202, 1204-1210, 1216, 1218, 1220. Nella maggior parte dei casi si tratta di iscrizioni illeggibili, tuttavia su un frammento di colonna si legge il nome maschile VER(I)ANVS (inv. nr. 1210). Su un altro lacerto (inv. nr. 1220) invece è incisa una croce composta dall'intreccio a due vimini le cui aste terminano con volute, motivo consueto per l'altomedioevo.

⁷⁰ Looijenga 1999, 272-275.

⁷¹ Looijenga 1999, 274.

⁷² Ančić 2000, 82-83, 260.

⁷³ Kutzli 1986, 120-129; Rapanić 1987, 131-138.

⁷⁴ Milošević 2003; Milošević 2004.

formulare l'ipotesi sul periodo in cui è stato creato il pluteo di Gračić che, su tali premesse, andrebbe collocato all'VIII secolo. Il bassorilievo del cavaliere sulla chiesa di Žrnovnica, per il quale proponiamo la stessa datazione, sarebbe dunque coevo al pluteo appena menzionato e forse entrambi facevano parte dell'arredo dello stesso spazio.

Un campanellino sferico in bronzo (bubbolo) e alcuni esemplari di monili medievali di cronologia compresa tra XI e XIV secolo⁷⁵ testimoniano che Gračić in quell'epoca era un insediamento importante. Una serie di interessanti e pregiati reperti archeologici rinvenuti in questo *castrum* confermano la frequentazione ininterrotta dall'epoca romana fino al tardo medioevo. Sarebbe davvero importante avviare quanto prima sistematiche indagini archeologiche, non solo perché le conoscenze sul passato di quest'area della Dalmazia sono alquanto modeste, ma anche in quanto il sito è progressivamente minacciato dall'edilizia moderna. Va detto inoltre che le ricerche rivestono un certo significato anche per il fatto che il *castrum* sul colle Gračić (presumibile *Unione id est Musaro*) si erge come una specie di scudo e baluardo della valle di Poljica, chiusa da tutti i lati e ubicata dietro (in direzione est) lo stesso colle. Negli ultimi decenni nella valle sono stati individuati e parzialmente indagati alcuni siti tardoantichi molto significativi⁷⁶ dai quali, come ci auspichiamo, potrebbero emergere validi elementi a conforto delle considerazioni espresse sul bassorilievo oggetto del presente contributo.

Sažetak

Ranosrednjovjekovni reljef konjanika iz Žrnovnice u Dalmaciji

U umjetnosti Dalmacije već duži niz godina prisutan je reljef s prikazom konjanika u sceni lova iz Žrnovnice kod Splita (Fig. 2, Tav. 1, 1). Nakon provedene komparativno-stilske analize, a zbog prisustva nepravilnog pleternog ukrasa i naivnoga likovnoga izraza, M. Abramić, koji je prvi stručnjak koji ga je proučavao, mišljenja je da pripada kasnijim stoljećima srednjega vijeka, te da očituje likovnost koja bi mogla biti svojstvena tadašnjoj seoskoj zajednici koja je i u to vrijeme, a nakon što je usahnula dotadašnja predromanička umjetnost, još uvijek njegovala tradiciju pleternog izraza. Pretpostavlja, stoga, da potječe iz prijelaznoga razdoblja koje već osjeća jake stilske utjecaje romanike. O istome

⁷⁵ Secondo Maršić 1995, 107-109, tali esemplari di monili sono del IX-XII secolo.

⁷⁶ Rapanić 1984, 149-161; Jeličić-Radonić 1994.

spomeniku slično se izrazio i K. Prijatelj kada je raspravljao dalmatinske primjere figuralnih skulptura iz predromaničkoga doba.

Na tome reljefu, kojega u ovome prilogu ponovo raspravljamo, središnji je narativni prikaz koji je s triju strana obrubljen širokim ukrasnim pojansom. U donjem dijelu gdje bi se također trebalo očekivati isti okvir, veća je obrađena ali neukrašena ploha. Takva shema uokvirivanja srednjega polja uobičajena je i česta na različitim spomenicima ranoga srednjega vijeka, a poglavito na plutejima oltarnih ograda i to najčešće u gradovima primorskog pojasa (Tav. 1, 3. 2. 1). Istoga je karaktera i stilskih osobina i spomenuti obrub kojega ispunjava rustično izvedena gusto umrežena dvopruta pletenica, a isto tako i mali medaljoni u gornjim uglovima u kojima su isklesani istokraki križevi s proširenim hastama (Tav. 2). Taj detalj na ploči uočio je još M. Abramić pa ga je usporedio s većim brojem tako urešenih ranosrednjovjekovnih spomenika na kojima se križ nalazi na istom mjestu.

Za stilsku raspravu o ploči iz Žrnovnice zanimljiv je i detalj na lijevome okviru gdje je naočigled, dotada ujednačeni preplet odjednom "ispreturan". I taj element je u dosadašnjim raspravama pripisivan nevještini klesara i bio je još jedan od razloga za datiranje cijeloga reljefa u vrijeme kada je predromanička umjetnost izgubila na važnosti. Drugi primjeri međutim, pretpostavljaju da to ne mora uvijek biti tako, jer se ponekad i na vrlo kvalitetnim klesarskim proizvodima ranoga srednjega vijeka nailazi na takve detalje, a ti, kao da očituju namjernu pogrešku da bi se takvim nepravilnostima još više naglasila isprepletenost ukrasa (Tav. 3). Nije, dakle, nužno da je nepravilni ornament na lijevom okvirnom polju ploče iz Žrnovnice produkt nevješta klesara, nego on naprosto može odražavati i umjetnički duh vremena u kojemu je nastao.

U središnjem dijelu žrnovničke ploče, u pravokutnom okviru, veliki je reljef konjanika koji dugačkim kopljem u razjapljena usta pogađa nekakvu životinju koja nije neprirodna zvijer ili zmaj kako se prije pretpostavljalo. Konjanik je bradat i s dugačkim brkovima, gol je do pojasa, na glavi ima kalotastu kapu (ili šljem), a na konju sjedi postrance, s tijelom i licem okrenutim prema gledatelju. Zbog neprirodnog položaja jahača u odnosu prema konju, M. Abramić i K. Prijatelj također su vidjeli rezultat likovnoga izraza nevještoga klesara te su taj podatak uzeli kao dodatni razlog zbog kojega bi ploču iz Žrnovnice trebalo datirati u mlađa stoljeća srednjega vijeka. Mi se, međutim, s time ne možemo bezuvjetno složiti jer mislimo da takav način prikazivanja može odražavati i duh umjetnosti ranoga srednjega vijeka. Upućujemo stoga na jedan mramorni reljef koji se danas nalazi pod trijemom crkve San Saba u Rimu, a za kojega se pretpostavlja da pripada 8. stoljeću (Tav. 8, 1). Na njemu je, s nešto više detalja isklesan sokolar na konju u vrlo sličnom položaju, tijelo mu je postavljeno *en face*, a lice u profilu. Suviše, na glavi ima kalotastu kapu (ili šljem), naglašeni nos i izduženu trokutastu bradu, što su sve i jasne osobine jahača iz Žrnovnice.

Karakteristika reljefa iz Žrnovnice je i oblik koplja kojega jahač drži u ruci, a koje je dugačko i s masivnim vrhom koji sa strana ima krilca. Taj detalj upućuje na pretpostavku da je na reljefu predstavljen franački oblik koplja kakvo je bilo u upotrebi u drugoj polovici 8. i tijekom 9. stoljeća. Nekoliko sličnih primjeraka koji ga dobro potvrđuju pronađeno je i u našim krajevima, a oblik i funkciju jasno mu pokazuje i više minijatura iz karolinškoga doba (Tav. 6, 1).

Već je davno uočeno da je isto koplje prikazano i uz ratnika pod arkadom na fragmentarnom reljefu iz Pridrage kod Novigrada (Tav. 6, 3). Taj lokalitet u sjevernoj Dalmaciji dodatno je zanimljiv jer je tijekom dosadašnjih istraživanja iznjedrio još nekoliko ulomaka ranosrednjovjekovnih skulptura na kojima su također prikazi konjanika (Tav. 6, 4-5).

S obzirom na stil i karakter izvedbe, ti ulomci iz Pridrage nekada su vjerojatno bili dio iste cijeline. Tijekom proučavanja iznosila im se različita datacija. U početku se pretpostavljalo da su iz 11. stoljeća, potom da pripadaju vremenu od 9. do 11. stoljeća, a od prije nekoliko godina predlaže se njihova datacija u 8., odnosno 9. stoljeće. Oslonac za to traži se u sličnim konjaničkim reljefima koje poznaje europska predromanička umjetnost, poglavito ona u Italiji (Tav. 8, 2-3), no, mi mislimo da su njihove sličnosti prema skulpturama s Apeninskog poluotoka samo načelne prirode, a da su bitno sadržajnije s predromaničkim reljefima iz Asturije na Pirinejskom poluotoku (Tav. 7, 1, 5-7). U tamošnjem *Museo Arqueológico de Asturias* u Oviedu dva su vrlo slična konjanička reljefa iz polovice 9. stoljeća, a isklesani su na postamentima oltarnih ograda. Jedan je nađen prilikom istraživanja arhitektonskog sklopa vladarskog dvora Alfonsa II. (791.-842.) (Tav. 7, 1), a drugi je iz crkve San Miguel de Liño koja je iz 848. godine (Tav. 7, 5). Oba jahača na tim spomenicima u ruci drže dugačko koplje karolinškog tipa s krilcima baš kao i naš konjanik iz Žrnovnice. Kvalitetniju stilsku usporedbu pridraški konjanici imaju prema sličnim reljefima koji stoje ugrađeni u crkvu Santa Cristina de Lena nedaleko Ovieda, a koja je iz vremena Ordoña I. (850.-866.) (Tav. 7, 6-7).

Dalmatinska predromanička umjetnost poznaje još jedan sličan mramorni reljef koji je iz zadarske katedrale, a na kojemu je u složenijem ornamentalnom okruženju također prikaz konjanika s dugačkim mačem koji mu visi o pojasu (Tav. 10, 1). Taj je po izvedbi i po stilu ponešto drugačiji od reljefa iz Pridrage jer je "mekše" oblikovan, a dominantna osobina mu je i naivni likovni izraz. Očituje ga nesrazmjerni međusobni odnos veličine figura konja i jahača, a jednako tako su neproporcionalni i pojedini djelovi tijela konjanika. Naivnost izraza očituje i činjenica da su mu noge prikazane u profilu, a tijelo i glava, kao i na reljefu iz Žrnovnice, okrenuti su *en face*. Gornji dio tijela jahača je bez odjeće kao i u našem slučaju. Pretpostavlja se da je iz polovice 8. stoljeća.

Reljef iz Žrnovnice još je usporediv i sa dvama plutejima koji imaju slične prikaze narativnog sadržaja, a koji su pronađeni u ruševinama crkava kojima se datacija još raspravlja. Gotovo svi koji su proučavali te skulpture govore da one pripadaju ili starokršćanskome ili ranoromaničkome dobu, a naše je mišljenje da ih treba datirati u rani srednji vijek, i to prvenstveno s osloncem na analogije koje stoje u umjetničkim produktima langobardske umjetnosti u Italiji (Tav. 8, 1-2). Riječ je o plutejima iz Dikovače kod Imotskoga (Tav. 9) i iz Zenice u Bosni (Tav. 10, 2-3) na kojima su također plošno tretirani konjanički motivi.

Prema svemu što je iznijeto, pretpostavlja se da je reljef s konjanikom iz Žrnovnice spomenik iz druge polovice 8. stoljeća. Cijelina kompozicije, ikonografski sadržaj i posebno primijenjeni dekorativni elementi potpuno se uklapaju u ranosrednjovjekovnu umjetnost, a upućuju i na pretpostavku da je nastao pod znatnim utjecajem langobardske umjetnosti toga doba.

U tekstu se još pretpostavlja da je reljef nađen na obližnjem položaju Gračić, gdje je bio kasnoantički i srednjovjekovni kastrum. Od brojnih dosadašnjih nalaza s toga lokaliteta, posebno se upozorava na artefakte koji pripadaju kasnoantičkom dobu, seobi naroda i srednjem vijeku, jer ti onda u svoje krilo mogu primiti i spomenuti konjanički reljef. Tako je, između ostaloga, na Gračiću pronađen i dio pluteja koji je ukrašen rozetama (Tav. 11, 3), a koji brojne stilske usporedbe ima u umjetnosti ranog srednjeg vijeka. Regionalno najbliže i najsličnije su mu one na ulomcima iz crkve u Zenici u Bosni (Tav. 11, 4-5). Osim što oba ova ulomka imaju gotovo identičan oblik rozete, jednaka im je i klesarska obrada koja podsjeća na duborez.

Zbog tih stilskih i klesarskih podudarnosti između ulomka s Gračića u Žrnovnici i pluteja iz Zenice, ponovo se nastoji upozoriti i na neke ukrasne detalje koji su stilska svojina ranoga srednjega vijeka, a izvedeni su na spomenicima pronađenim u crkvama s područja današnje Bosne i Hercegovine koje se uobičajeno datiraju u starokršćansko doba. Riječ je o motivu jelove grančice ili dvostrukog tordiranog užeta koji uokviruje polja s rozetama na ovdje donijetom ulomku iz zeničke crkve (Tav. 11, 5). Na starokršćanskim spomenicima takvi ornamenti su nepoznati, a učestalo se nalaze na većem broju ranosrednjovjekovnih reljefa, posebno u sjevernoj Italiji u 7. i 8. stoljeću (Tav. 12). Takve ukrase dvostrukog tordiranog užeta imaju i drugi dijelovi jednako klesanoga kamenoga namještaja u spomenutoj zeničkoj crkvi (Tav. 11, 4), a ista dekoracija u približno isti vremenski i kulturni krug svrstava i jedan impost-kapitel iz Breze nedaleko Sarajeva (Tav. 13, 1). Taj je, pak, pronađen u ruševinama zgrade koja ima formu jednobrodne crkve s trijemovima i jednom srednjom potkovastom apsidom, no, nije sigurno da je ona izvorno bila sakralna građevina. Spomenuti trijem s triju strana nosili su masivni tokareni stupovi s kapitelima koji su morfološka i tipološka iznimka u kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj arhitekturi današnje Bosne (Tav. 13, 2), no, vrlo su bliski onima iz kriptе Sv. Euzebija u Paviji za koje se misli da su iz 7. stoljeća (Tav. 13, 3-5). U spomenutoj građevini u Brezi iskopan je i jedan manji kapitel kojemu reljefni križ u mandorli ima specifičan klesarski izraz kakav također nije uočen na drugim spomenicima u Bosni (Tav. 13, 6), no, i njegove ukupne klesarske i stilske osobine moguće je prepoznati među proizvodima langobardske umjetnosti, a za ilustraciju donosimo jedan mali kapitel sa sraslim stupom iz Pavije koji je iz 7.-8. stoljeća (Tav. 13, 7). Mislimo da je na ove elemente bilo važno upozoriti jer se time podupire kulturno određenje i datacija skulptura iz Zenice i Breze u ranosrednjovjekovno doba, ali i zbog budućih istraživanja jer je očito da ove stilske i klesarske analogije dobro povezuju današnje prostore zapadnoga Balkana i sjeverne Italije i u 7. i 8. stoljeću.

U svakom slučaju, navedene skulpture s Apeninskoga poluotoka i zapadnoga Balkana stilom i klesarskom izvedbom vrlo su slične zbog čega se vjerojatno mogu istovremeno i datirati, a pretpostavljaju i onodobne intezivnije kontakte te zajednice s onom u Italiji. Pisani dokumenti, na žalost, o svemu tome šute, a jedini podatak koji bi te kontakte donekle mogao potvrditi potječe tek iz 821. godine. S druge, pak, strane, iz povijesnih izvora 7. i 8. stoljeća poznati su nam i relativno brojni podaci o zanatskim udrugama sjevernotalijanskih graditelja i klesara (*magistri commacini*) koji, pružajući svoje usluge, putuju u razne kraje-

ve tadašnje Europe, a langobardski kraljevi im zakonskim uredbama u nekoliko navrata regulirju i dijelatnost.

U takvome, dakle, pretpostavljenome okruženju i uređenju nalazili su se i lokaliteti na području današnje zagorske Dalmacije i središnje Bosne na kojima su pronađene skulpture koje očituju langobardske utjecaje, a kakve su iskopane na više lokaliteta. Među njima je i crkva u Bilimišću u Zenici gdje je pronađen spomenuti ulomak s rozetama uokviren motivom dvostrukoga tordiranoga užeta. Taj detalj, dakle, još jednom potvrđuje naša razmišljanja da su sve to mogući proizvodi umjetnosti ranoga srednjeg vijeka, a primjerak iz Zenice dopušta i pretpostavku o vremenu nastanka pluteja s Gračića kojega bi stoga također trebalo datirati u 8. stoljeće. Reljef s konjanikom koji danas stoji uzidan na fasadi crkve u Žrnovnici, a kojemu predlažemo sličnu dataciju, bio bi dakle, s njim istovremen, a možda su oba nekada bili i dio opreme istoga prostora.

Bibliografija

- Abramić, M.* 1927, Reljef Sv. Jurja (?) u Žrnovnici, Starohrvatska prosvjeta, N. s., 1(1–2)/1927.
- Arbeiter, A. / Noack-Haley, S.* 1999, Christliche Denkmäler des frühen Mittelalters vom 8. bis ins 11. Jahrhundert. Mainz, 1999.
- Ančić, M.* 2000, U osvit novoga doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, in Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela, Split, 2000.
- Arias Páramo, L.* 1993, Prerrománico Asturiano. El arte de la Monarquía Asturiana. Gijón, 1993.
- Belaj, V.* 2006, Perunovim stazama, "Žrvanj", 3, Žrnovnica, 2006.
- Basler, Đ.* 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972.
- Basler, Đ.* 1975, Die "Basilika II" in Breza bei Sarajevo, Živa antika, 25/1975.
- Božanić-Bezić, N.* 1966, Žrnovnički spomenici, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 16/1966.
- Buškariol, F.* 1985, Nakit ukrašen tehnikom *cloisonne* iz Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 78/1985.
- Cambi, N. / Gamulin, A. / Tonković, S.* 1999, Starokršćanska bazilika u Zmijavcima, Split – Zmijavci, 1999.
- Corpus III, 1966, Corpus della scultura altomedievale, III, La diocesi di Brescia, Spoleto, 1976.
- Corpus X, 1971, Corpus della scultura altomedievale, X, La diocesi di Aquileia e Grado, Spoleto, 1981.
- Corpus VII/4, 1976, Corpus della scultura altomedievale, VII/4, La diocesi di Roma, La I. regione ecclesiastica, Spoleto, 1976.

- Corpus VII/6, 1995, Corpus della scultura altomedievale VII/6, La diocesi di Roma, Il Museo dell'Alto Medioevo, Spoleto, 1995.
- Čače, S. *Civitates Dalmatiae* u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina, Diadora, 15/1993.
- Enciclopedia, Enciclopedia dell'Arte Medievale, vol. I-XI, Roma, 1991-2000.
- Flèche Mourgues, M-P. / Chevalier, P. / Piteša, A. 1993, Catalogues des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split, I, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 85/1993.
- Gaberscek, C. 1977, Scultura in Friuli L'Alto Medioevo dai longobardi ai carolingi, Cividale, 1977.
- Gaberscek, C. 1982, Frammenti decorativi "Liutprandei" a Cividale, Arte in Friuli – Arte a Trieste, 2/1982.
- Gabričević, B. 1956, Detalj autohtone komponente u našoj antici, Mogućnosti, 3, Split, 1956.
- HiK Katalog, 2000, Hrvati i Karolinzi. Katalog, (a cura di A. Milošević), Split, 2000.
- Hubert, J. / Porcher, J. / Volbach, W. F. 1968, L'Empire carolingien, Éd. Gallimard, 1968.
- Hubert, J. / Porcher, J. / Volbach, W. F. 1968 a, L'Europa delle invasioni barbariche, Milano, 1968.
- Jeličić, J. 1985, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 25/1985.
- Jeličić, J. 1990, Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 29/1990.
- Jeličić-Radonić, J. / Crnković, B. / Čače, S. / Katić, M. / Fadić, I. / Bonačić-Mandinić, M. / Kovačić, V. 1994, Gata – crkva Justinijanova doba, Split, 1994.
- Jurković, M. / Matejčić, I. / Zihel, J. 2006, Novigradski lapidarij, Novigrad, 2006.
- Karaman, Lj. 1930, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930.
- Katičić, R. 2007, Perunovo svetište nad Žrnovnicom kod Splita, in Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja, Zagreb, 2007.
- Kovačić, J. 2008, Župna crkva Blažene Gospe u Žrnovnici, "Žrvanj", 7, Žrnovnica, 2008.
- Kutzli, R. 1986, Langobardische Kunst. Die Sprache der Flechtbänder, Stuttgart, 1986.
- Looijenga, T. 1999, Who wrote the Breza futhark, and why, in *Grippe, Kamm und Eulenspiegel*, Festschrift für Elmar Seebold zum 65. Geburtstag, Berlin – New York, 1999.
- Longobardi, 1990, I Longobardi, (a cura di G. C. Menis), Milano, 1990.
- Lusuardi Siena, S. / Piva, P. 2001, Scultura decorativa e arredo liturgico a Cividale e in Friuli tra VIII e IX secolo, in Paolo Diacono e il Friuli Altomedievale (sec. VI-X), Atti del XIV Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 2001.
- Maršić, D. 1995, Novi nalazi s Gračića u Žrnovnici i pitanje ubicacije *Unione id est Musaro*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 34/1995.
- Milošević, A. 1981, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine, 2, Sinj, 1981.
- Milošević, A. 2000, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svijetlu arheoloških nalaza, in Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela, Split, 2000.

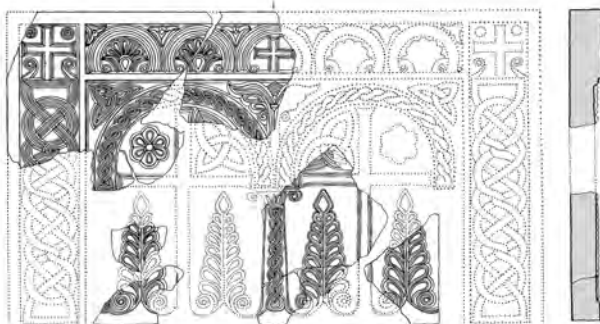
- Milošević, A.* 2003, Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali, *Hortus artium medievalium*, 9/2003.
- Milošević, A.* 2004, Je li crkva u Bilimišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, 31/2004.
- Nikolajević, I.* 1969, Reljefi iz Bilimišća - Zenica, in *Zbornik Svetozara Radojčića*, Beograd, 1969.
- Nikolajević, I.* 1962, Figurativni reljefi iz Dikovače i Zenice. Pokušaj jedne komparacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63-64/1961-1962.
- Petricioli, I.* 1975, Reljef konjanika iz Pridrage, *Diadora*, 8/1975.
- Petricioli, I.* 1996, Predromanički ambon zadarske katedrala i srodna skulptura, in *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996.
- Pleterski, A.* 1997, Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov, Ljubljana, 1997.
- Prijatelj, K.* 1954, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, *Starohrvatska prosvjeta*, serie 3, fasc. 3, Split, 1954.
- Rapanić, Ž.* 1987, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split, 1987.
- Rutar, S.* 1888, Epetium ed i suoi dintorni (Stobreč presso Spalato), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 11/1888.
- Russo, E.* 2003, Immagine e narrazione nella scultura del'VIII secolo, in *Medioevo: immagine e racconto*, Venezia, 2003.
- Schafran, E.* 1941, *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena, 1941.
- Šeparović, T.* 1995, Katalog kamenih spomenika iz crkve Sv. Spasa na vrelu Cetine, *Starohrvatska prosvjeta*, serie 3, fasc. 22, Split, 1995.
- Tagliaferri, A.* 1989, *I Longobardi. Storia e immagini di un popolo guerriero*, Udine, 1989.
- Vinšćak, T.* 2007, Perun – starim Hrvatima sveti prostor, "Žrvanj", 4, Žrnovnica, 2007.

1

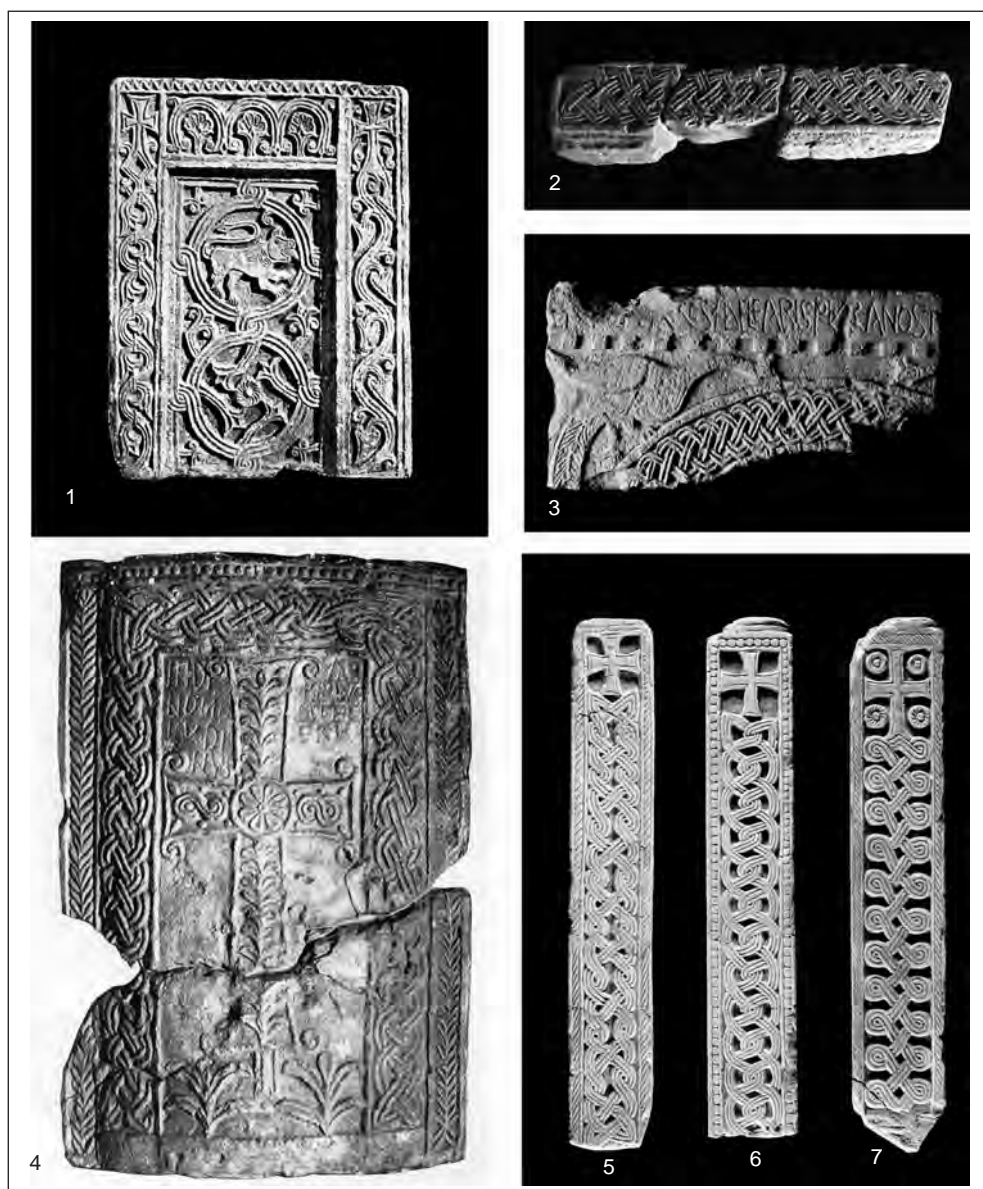

2

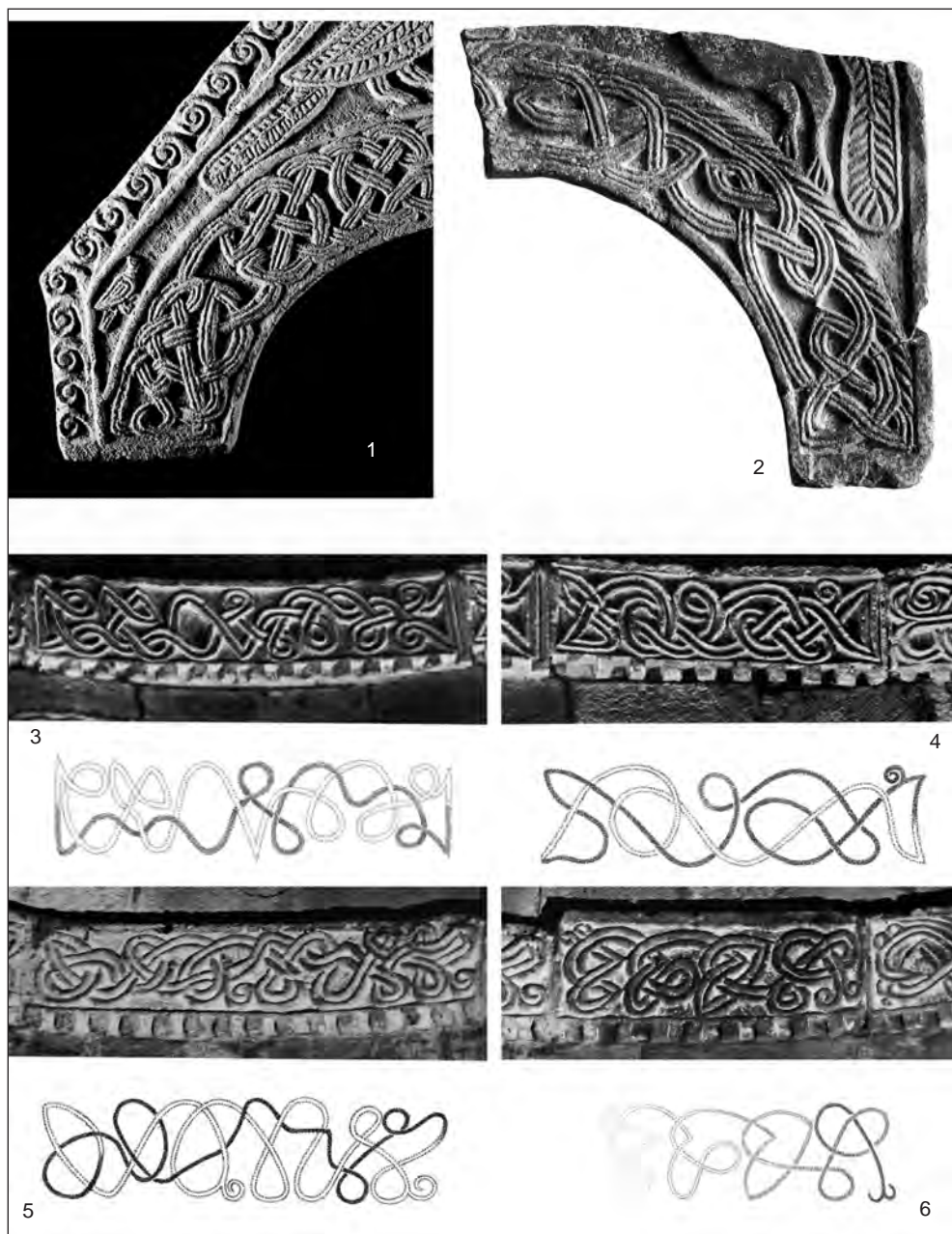

3

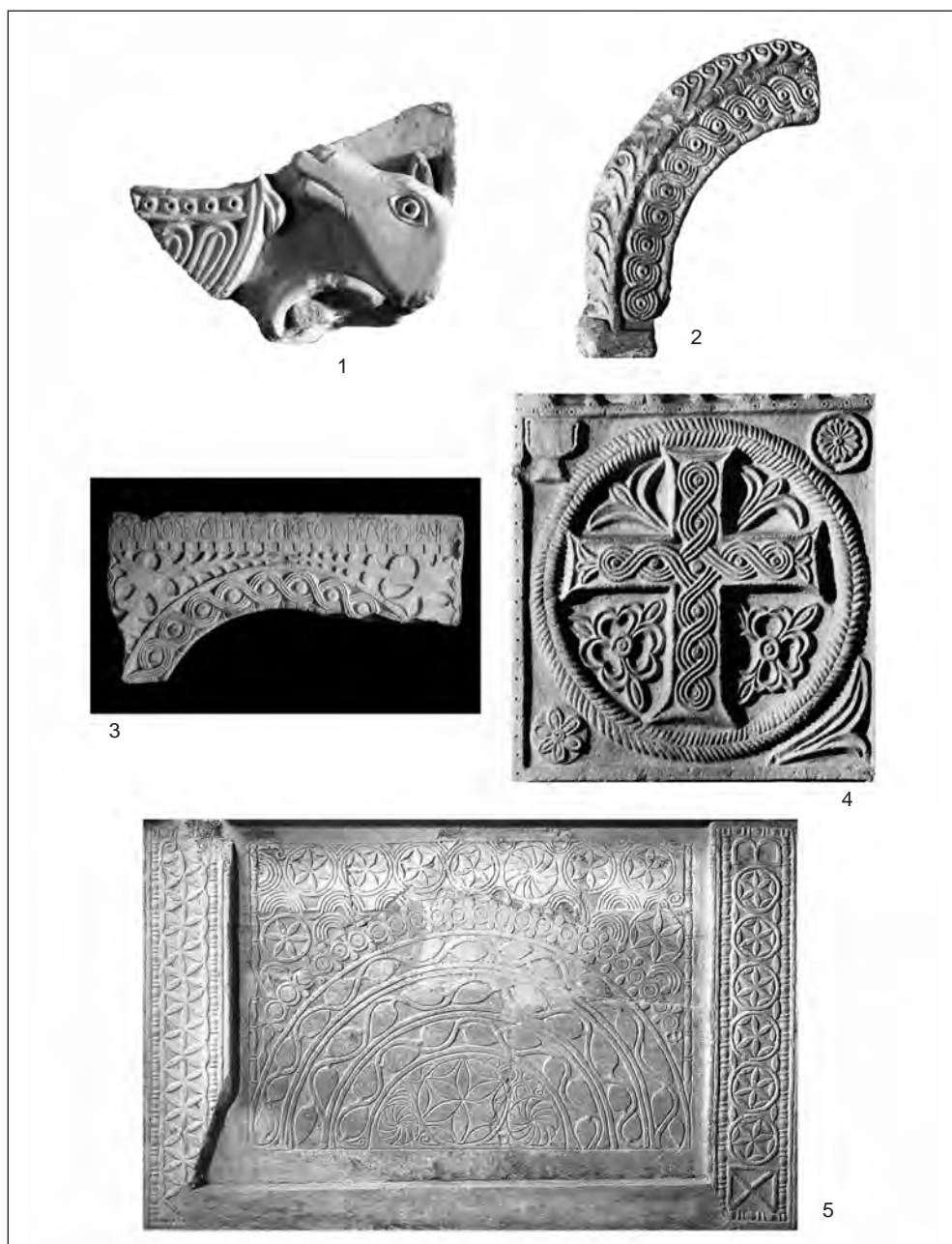
Tav. 1 1. Il bassorilievo altomedievale di Žrnovnica (foto: Z. Alajbeg);
 2. Il pluteo e il pilastro del cancello presbiteriale altomedievale di Valbandon
 in Istria (da: HiK Katalog); 3. Pluteo altomedievale del Museo nazionale
 di Archeologia di Spalato (da: P. Chevalier).

Tav. 2 1. Pluteo altomedievale della chiesa di S. Michele sulla isola di Ilovica nel golfo di Bocche di Cataro (da: HiK Katalog); 2. Architrave del cancello presbiteriale della chiesa altomedievale di S. Salvatore a Cetina, attualmente custodita presso il Museo Nazionale di Archeologia di Spalato (foto: Z. Alajbeg); 3. Un lato del ciborio della chiesa altomedievale di S. Pelagio a Cittanova in Istria (da: HiK Katalog); 4. Lastra altomedievale dell'ambone di Romainmôtier in Svizzera (da: J. Hubert et al.); 5-7. Pilastrini altomedievali della cattedrale di Spalato rinvenuti nella chiesa di S. Giorgio sul colle di Putalj a Kaštela (foto: Z. Alajbeg).

Tav. 3 Esempi di ornamenti ad intreccio vimineo irregolari sulle sculture altomedievali: 1. Chiesa di S. Marta a Bijaçi presso Traù (da: HiK Katalog); 2. Museo dell'Alto Medioevo a Roma (da: R. Kutzli); 3. Ornamenti ad intreccio vimineo a "soquadro" sul cornicione absidale nella parrocchiale dell'VIII secolo di Cellole in Toscana (da: R. Kutzli).

Tav. 4 *Il motivo a semisfera con punto centrale su sculture di VIII secolo:*
 1. *Frammento di un pluteo di Pavia (da: Longobardi 1990); 2. Frammento di un tegurio ad arco di Brescia (da: Corpus III, 1966.); 3. Un lato del ciborio della chiesa di S. Pelagio a Cittanova in Istria (da: HiK Katalog); 4. Parte di un lato della cattedra di Cividale (da: C. Gaberscheck); 5. Lastra d'altare della chiesa di S. Pietro in Valle a Ferentillo (da: Enc. dell'Arte Mediev.).*

Tav. 5 *Raffigurazioni di volti maschili con barbe appuntite e baffi accentuati presso i Longobardi: 1. Solido del duca beneventano Sicone (da: Enc. dell'Arte Mediev.); 2. Un dettaglio della lamina frontale dell'elmo con la raffigurazione del re longobardo Agilulfo (da: J. Hubert et al.); 3. Medaglione aureo con la figura di un cavaliere di Cividale (da: A. Tagliaferri).*

1

2

3

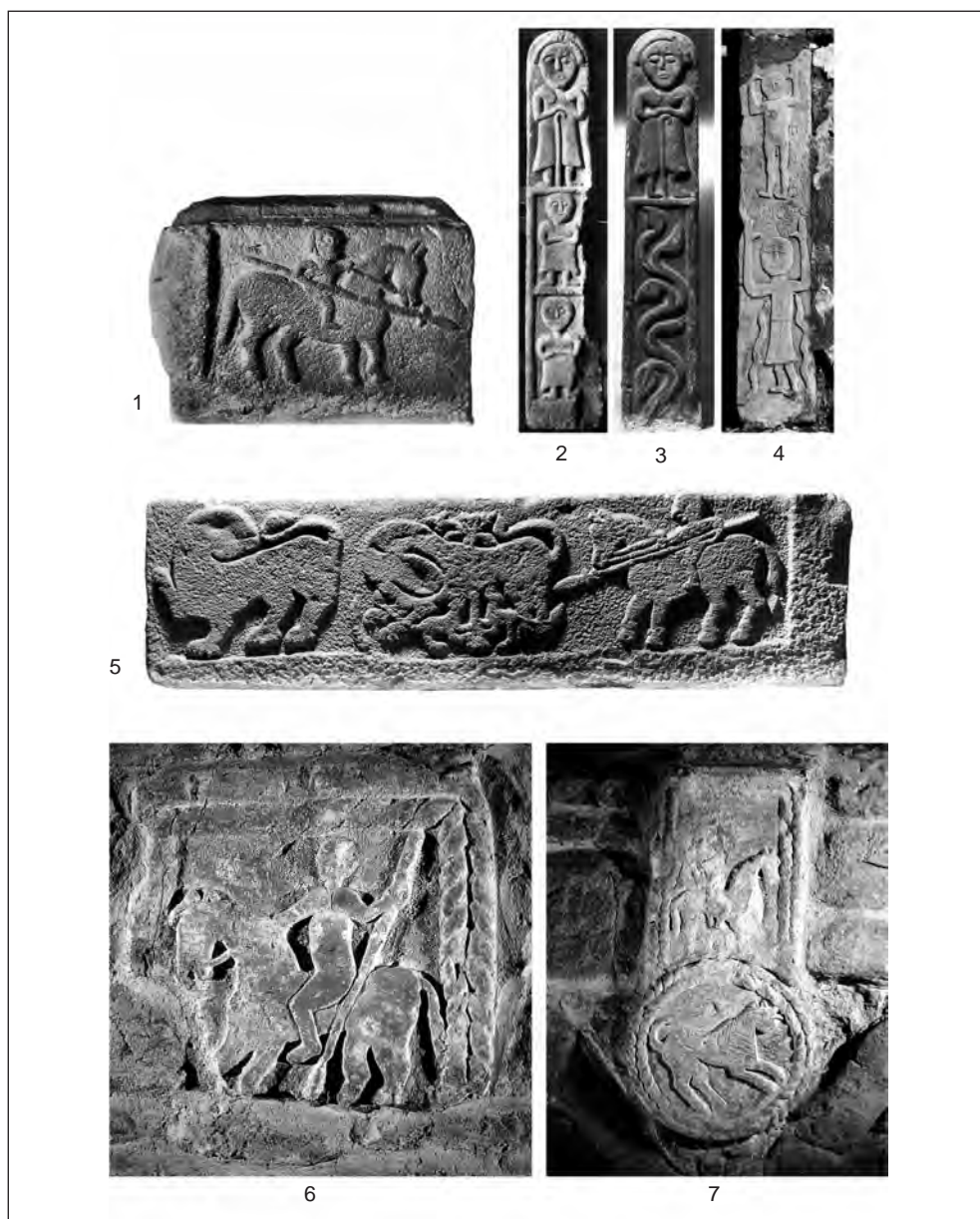

4

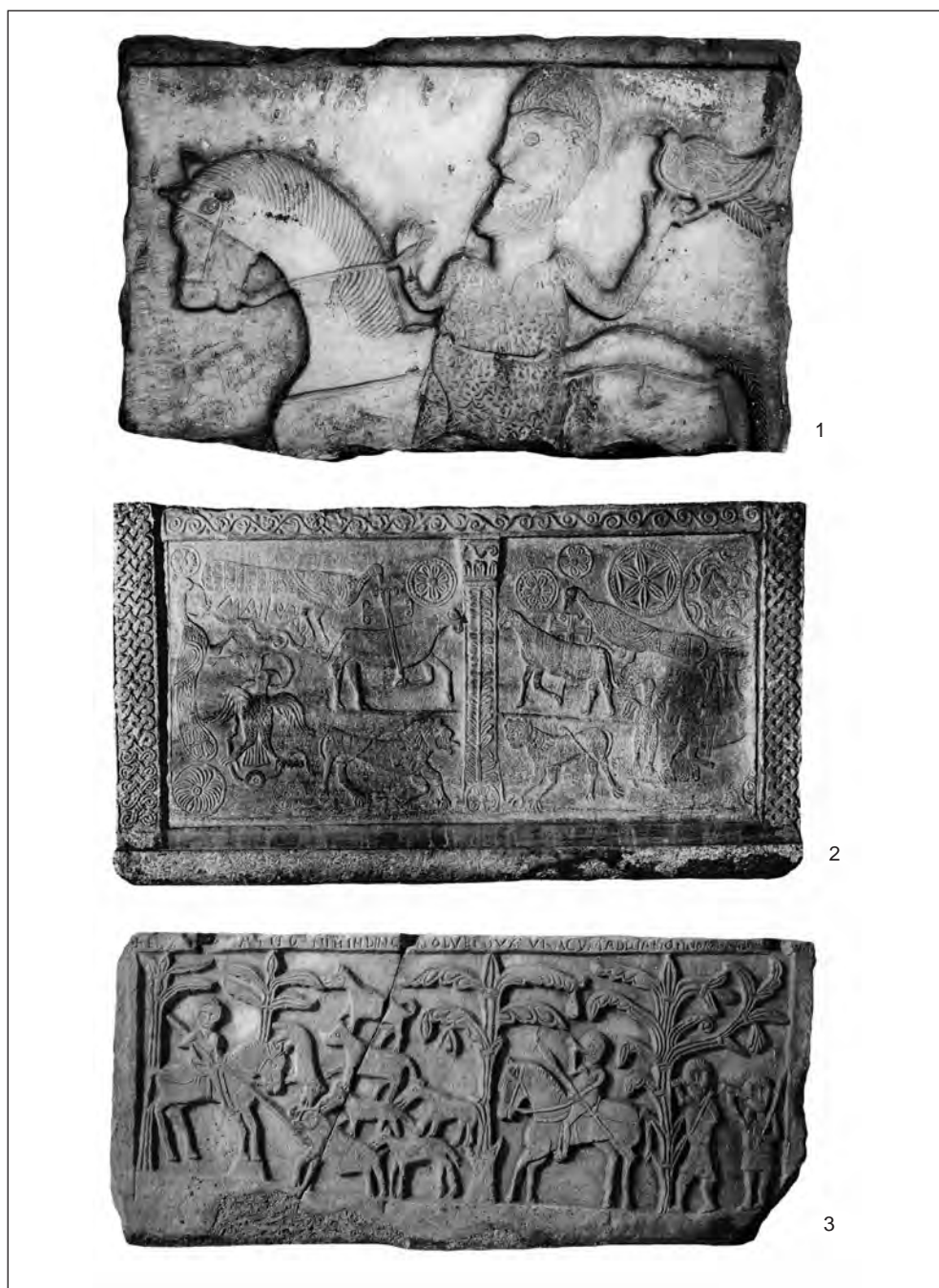

5

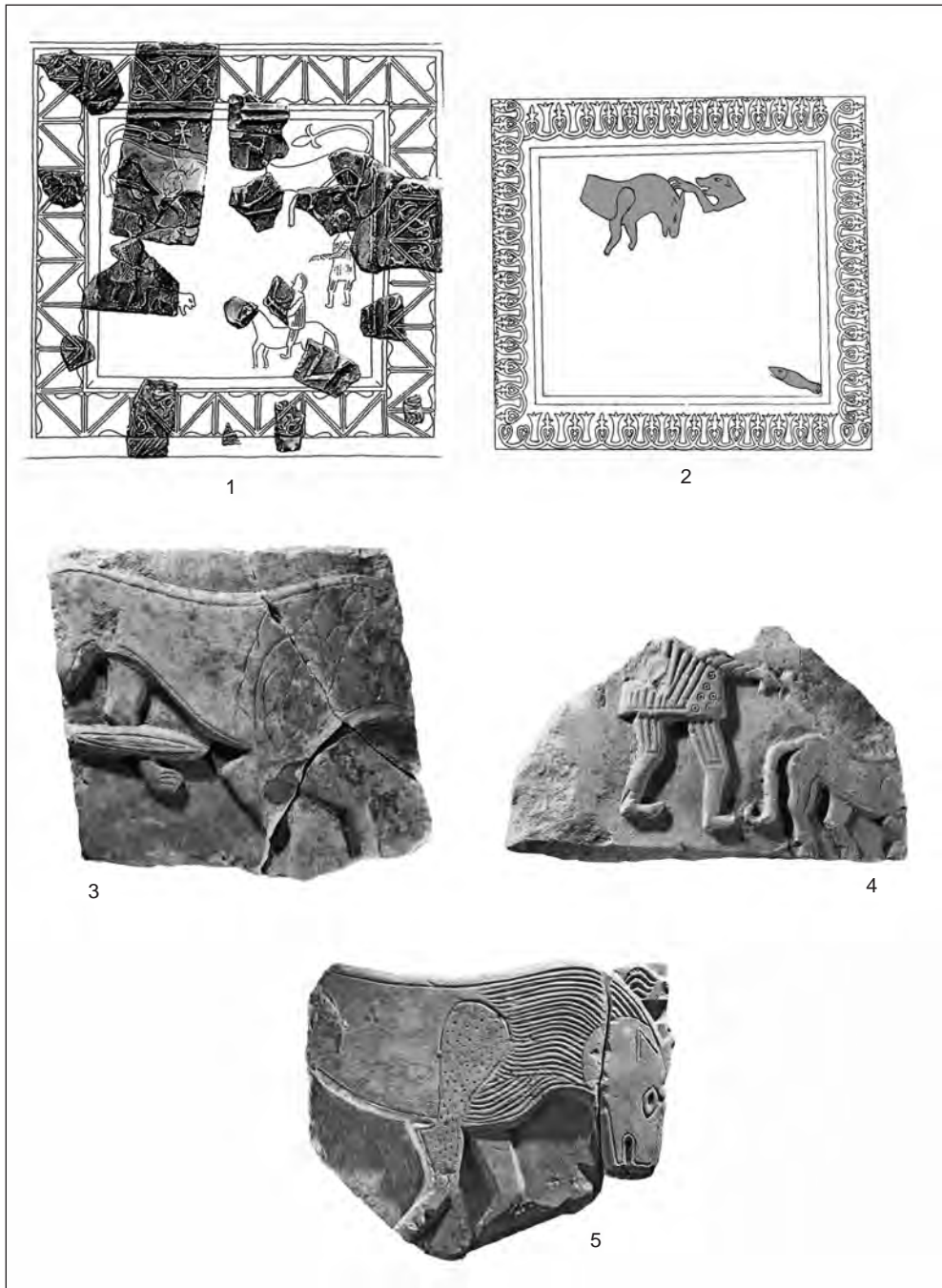
Tav. 6 Rappresentazioni di lance munite di arresti ad ala nell'arte altomedievale e nei bassorilievi di Pridraga: 1. Salterio di Stoccarda (da: J. Hubert et al.); 2. Salterio di Corbie (da: J. Hubert et al.), 3. Bassorilievo di Pridraga presso Novegradi in Dalmazia (da: HiK Katalog); 4-5. Bassorilievi altomedievali con raffigurazioni di cavalieri dalla chiesa di S. Martino a Pridraga presso Novegradi in Dalmazia (da: HiK Katalog).

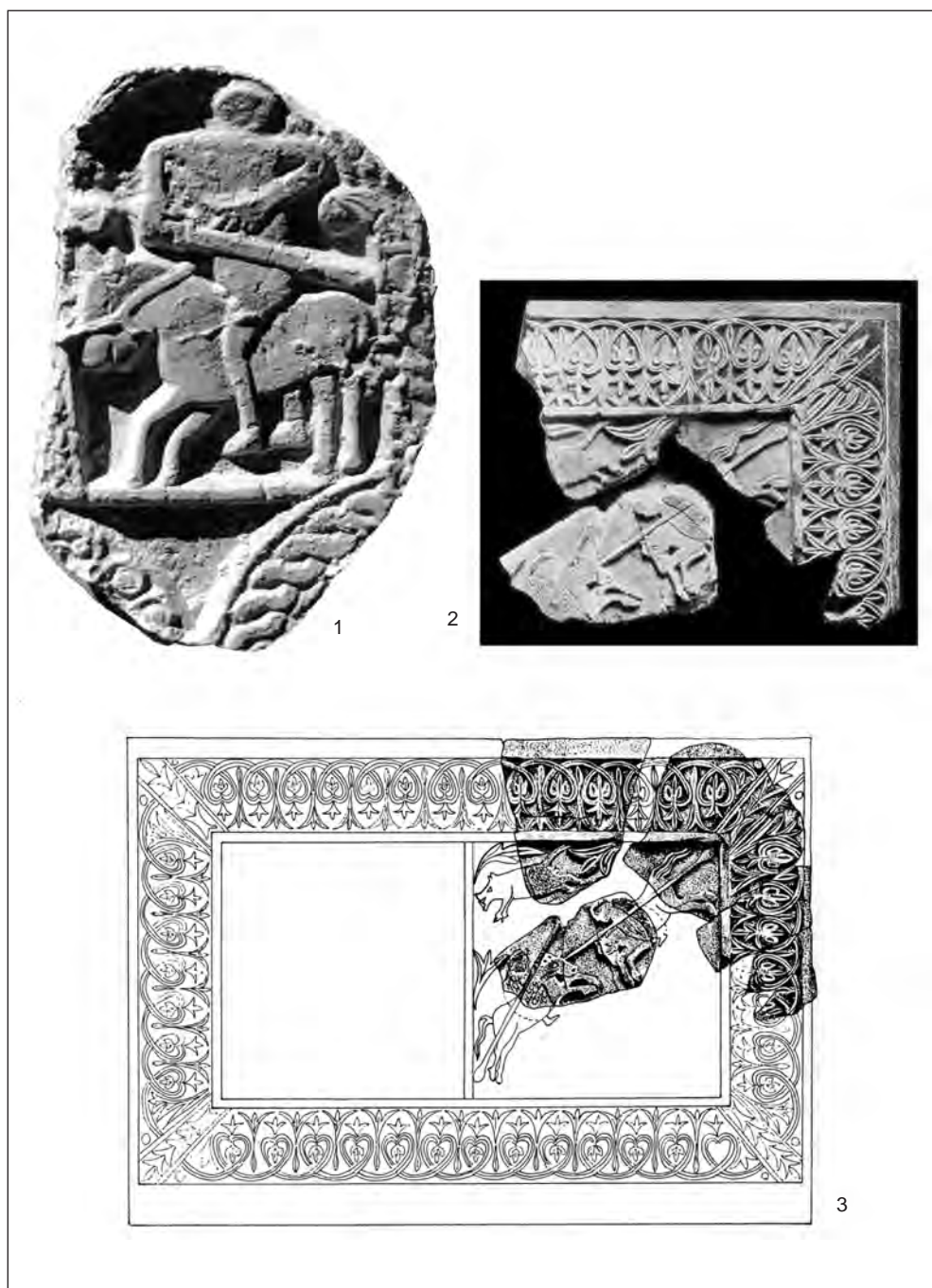
Tav. 7 1. *Stipes del cancello presbiteriale di Oviedo nelle Asturie* (da: A. Arbeiter / S. Noack-Haley); 2-3. *Pilastrini altomedievali dei cancelli altomedievali della chiesa di San Miguel de Liño a Oviedo nelle Asturie* (da: A. Arbeiter / S. Noack-Haley); 4. *Pilastrino di Grabovac nei pressi di Imotski* (foto: Lj. Gudelj); 5. *Stipes del cancello presbiteriale della chiesa di San Miguel de Liño a Oviedo nelle Asturie* (da: A. Arbeiter / S. Noack-Haley); 6-7. *Raffigurazioni altomedievali di cavalieri nella chiesa di Santa Cristina de Lena vicino a Oviedo nelle Asturie* (da: L. Arias Páramo).

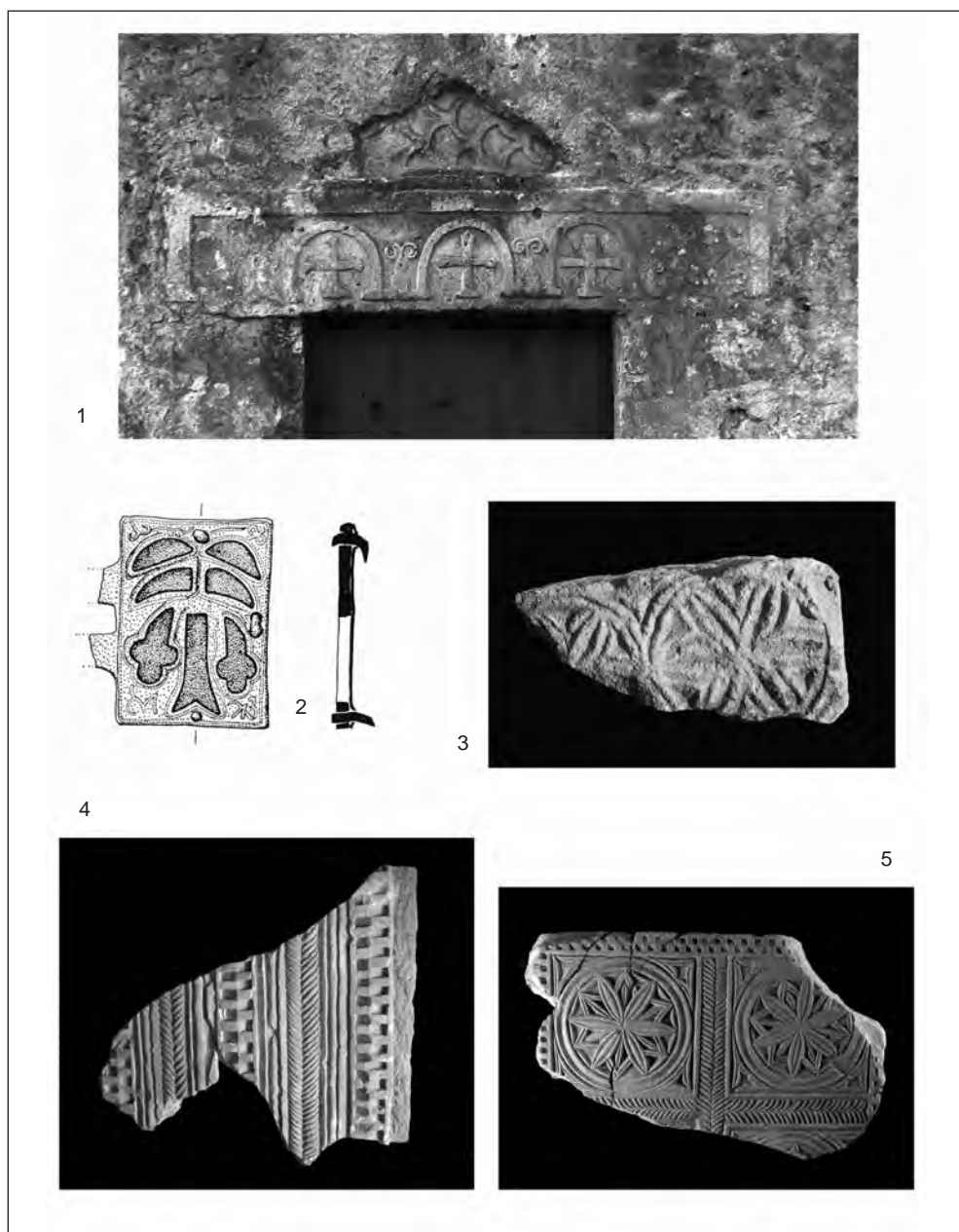
Tav. 8 Bassorilievi altomedievali con figure di cavalieri in Italia: 1. Bassorilievo nella chiesa di San Saba a Roma (da: Corpus VII/4, 1976); 2. un lato del sarcofago di Gussago (da: R. Kutzli); 3. Pluteo di Civita Castellana (da: Enc. dell'Arte Mediev.).

Tav. 9 Frammenti di plutei altomedievali con diverse rappresentazioni figurative di Dikovača presso Imotski (foto: Ž. Bačić, ricostruzione da: E. Dyggve e N. Cambi).

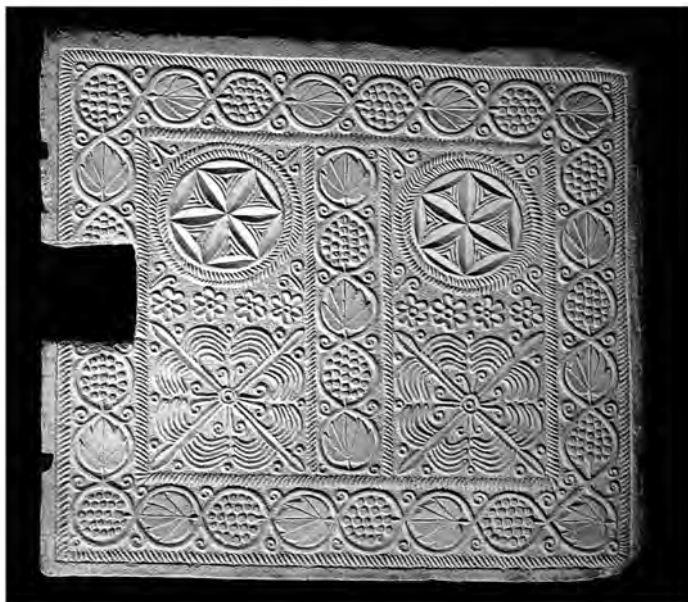
Tav. 10 1. Bassorilievo altomedievale con la rappresentazione di un cavaliere della cattedrale di Zara (da: I. Petricioli); 2. Frammenti di un pluteo con figure a cavallo di Zenica (da: Đ. Basler); 3. Proposta di ricostruzione del pluteo di Zenica (da: Đ. Basler).

Tav. 11 1. Spolia nella chiesetta del primo romanico di S. Michele a Gračić (foto: A. Milošević); 2. Frammento di una fibbia germanica da cintura lavorata con la tecnica cloisonné da Gračić (da: F. Buškariol); 3. Frammento di un pluteo altomedievale con rosette da Gračić (foto: Z. Alajbeg); 4. Frammento di un pluteo con il motivo di doppia corda godronata da Zenica (foto: A. Milošević); 5. Frammento di un pluteo con rosette da Zenica, attualmente custodito presso il Zemaljski muzej di Sarajevo (foto: A. Milošević).

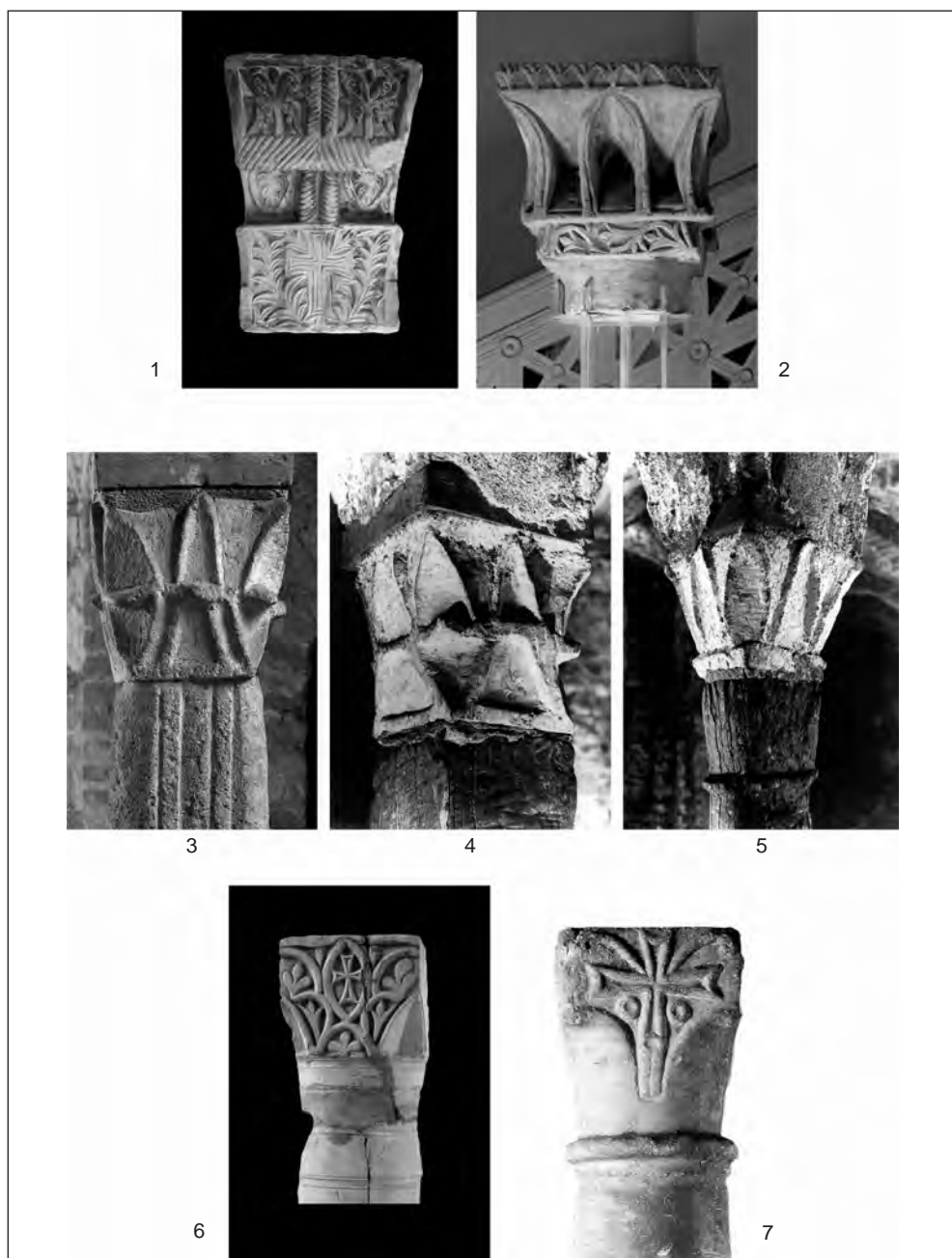

1

2

Tav. 12 *Plutei altomedievali decorati con doppia corda godronata:*
 1. *Pluteo di Cividale* (da: R. Kutzli); 2. *La lastra con bassorilievo del Castel Stènico a Trentino* (da: Enc. dell'Arte Mediev.).

Tav. 13 *Esempi di capitelli di VII e VIII secolo della Bosnia centrale e dell'Italia settentrionale: 1, 2. e 6. Breza presso Visoko, oggi nel Zemaljski muzej a Sarajevo (foto: A. Milošević); 3, 4. e 5. Cripta di S. Eusebio a Pavia (da: Longobardi 1990); 7. S. Giovanni in Borgo, esposto presso i Musei Civici di Pavia (da: Longobardi 1990).*

Iz historije vlaha Plišćića

Esad Kurtović
Sarajevo

Prikupljeni i prezentirani materijal ukazuje na širi i duži srodnički niz vlaha Plišćića koji će, izvjesno, daljim istraživanjima biti značajnije popunjavan, s obzirom na to da u dosadašnjim razmatranjima nije u dovoljnoj mjeri spajana spoznaja koju nude izvori različitog porijekla. Srž rada odnosi se na kontekstualizaciju najvažnijih katunara među vlasima Plišćićima.

Natpisi u Velikom groblju kod Gacka

U blizini Cernice i Gacka, na putu Ključ-Gacko, na području sela Stepena (udaljenog oko 10 kilometara zračne linije južno od Gacka) zapadno od Pustog polja (Pustopolja), a istočno od Zborne gomile, u Velikom groblju, u nekropoli od 17 stećaka, nalazi se i grob s natpisom na stećku kneza Vukoslava Plišćića.¹ Drugi natpis, koji se nalazio na stećku uz grob Vukoslava Plišćića, a koji je danas smješten u dvorištu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, govori o grobu i o Vignju, sinu Vukosava Plišćića. Oba spomenika 'napisao' je Sracin Vukosalić.²

Natpisi i njihov sadržaj bili su i ranije predmetom različitih interpretacija, ali i analogija.³ Prema grafiji slova u natpisu, Marko Vego navodi da bi se prvi natpis mogao uklopiti čak i u prvu polovinu XIV stoljeća.⁴ Iako je prikazao podatak o vojvodi Stjepanu Sracinoviću, vlastelinu hercega Stjepana Vukčića Kosače iz septembra 1465.⁵, u određivanju vremena natpisa za Marka Vegu je ipak presudan bio podatak o Vojinu Sracinoviću iz jula 1419.

¹ "Ase leži Knez' Vukosav' Plišćić' pisa Sračin' Vukosalić", Slijepčević P. 1928, 62; Vego 1964a, 32-33; Slijepčević M. Đ. 1969, 15; Bešlagić 1971, 365; Miletić 1988, 153.

² "A se leži Vig(a)n' Vukosava Plišćića sin' pisa Sracin' Vukosalić", Vego 1964a, 58-59.

³ Primjera radi, kroz toponimiju koja 'upućuje' na tragove islama u srednjovjekovnoj Bosni (linijom pojašnjavanja: Sracin očito saracen, a onda saracen-crnac na jednom bosanskom grbu), Hadžijahić 1991, 26-27. Navedeno nema adekvatnu potvrdu.

⁴ Vego 1964, 195.

⁵ "mi gospodin' Stjepan' ... er' primismo od' mnogopočtenoga kneza obranoga i vlasteo Dubrovačkih po voevodje Stjepanu Sracinoviću i po Sanku dijaku a s našim' listom vjerovanjem tri sta dukat zlatieh za dohodak' ... i esam' plaćen' za sva vremena minuuta i

godine⁶, pa on definira *«kako se pisar Sracin Vukosalić spominje u natpisu kneza Vukosava Pliščića, može se zaključiti da je Sracin živio prije 1419. godine kad se spominje vjerovatno njegov sin Vojin Sracinović»*. Vego zatim nastavlja, ističući da *«prema datim podacima natpis se može staviti u drugu polovinu XIV vijeka, odnosno smrt kneza Vukosava»*, te da *«natpis je mogao biti napisan i docnije, u isto vrijeme kada je napisan i natpis njegova sina Vignja Pliščića»*.⁷ U veliki Vegin zbornik je tako uvrštena datacija *«druga polovina XIV. vijeka»*.⁸

Stećak Vignja, sina Vukoslava Pliščića, smješten u dvorištu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (foto: E. Kurtović, 2008)

U dataciji drugog natpisa, natpisa Vignja, sina Vukosava Pliščića, Marko Vego je naglasio da je grafija oba natpisa istovjetna, a što bi potvr-

za godište koe se e svr'šilo roštva Hrista 1465 ljeto do 3 dni miseca pervara" (17. 09. 1465. g.), Stojanović 1934, 77.

⁶“gospogi Vladici i vojevodi Pavlu ... kako ste žal' primili od' Voina Stracinovikja i kako je uhvatil Vlatka i Nikolu" (17. 07. 1419. g.), Stojanović 1929, 416.

⁷Vego 1964, 195.

⁸Vego 1964a, 32-33.

divalo i ime pisara, te da «*natpis Vignja Plišćića je najvjerojatnije urezan krajem XIV ili u prvim decenijama XV vijeka, odnosno prije 1419. godine*».⁹ Ipak, uz sve navedeno, kojim je ova dva natpisa držao povezanim, u njegovom čuvenom zborniku se za ovaj natpis pojavljuje druga datacija, tj.: «*prije 1465. g.*»¹⁰. Koliko se može razumjeti, ovaj Vegin privid i lapsus je povezan uz ranije pominjanu dataciju Kosačinog vojvode Stjepana Sracinovića.

Na ovom mjestu spomenut ćemo da je Marko Vego dao dopunu dataciji drugog spomenika. S obzirom na to da se u međuvremenu pojavio podatak o Vukcu Vignjeviću u djelu akademika Sime Ćirkovića o hercegu Stjepanu Vukčiću iz 1449.¹¹, Marko Vego sada navodi da taj «*natpis je iz vremena poslije 1449. godine*».¹² Odmah bi se trebalo istaći da je i ovdje u pitanju lapsus. Nije jasno kako je pominjanje Vukca Vignjevića iz 1449. moglo da bude donja granica za nastanak natpisa Vignja Plišćića, jer je očito da je Vego u liku Vukca Vignjevića linijom patronimika posmatrao sina Vignja Plišćića, te da je trebalo da 1449. godinu istakne kao gornju granicu, odnosno, da je natpis po postanku trebao situirati ne poslije, nego prije 1449. godine.

Na ovom mjestu, poslije prezentiranja podataka o vlasima Plišćićima kojima se bitnije upotpunjuje njihova egzistencija među ostalim vlasima tokom XV. stoljeća, bit će izvršen i pokušaj nove kontekstualizacije navedenih natpisa u Velikom groblju kod Gacka. S obzirom na to da je već objavljen dio podataka koji omogućava drugačiju dataciju nego je to svojevremeno postavio Marko Vego, unaprijed izdvajamo samo analizu pokazatelja o Vojinu Sracinoviću iz 1419. godine, jer je u postavci Marka Vega to bilo presudno za dataciju navedenih natpisa.

U navedenom podatku nalazimo da je rjeđe upotrebljavano prezime Sracinović (Stracinović) zaista interesantno polazište, ali i da je kontekstualiziranje dotičnog Vojina Sracinovića s vlasima Plišćićima pogrešna i prostorna i statusna orijentacija. Naime, u ćirilskom pokazatelju iz 1419. godine proizilazi da je Vojin Sracinović vezan za vlastelu Radivojeviće-Jurjeviće kojima čini nedjelo zarobljavanjem dvojice njihovih vlastelina, Nikole i Vlatka Jurjevića, inače sinova čuvenog vojvode Jurja Radivojevića.¹³ Posjedi Radi-

⁹Vego 1964, 195.

¹⁰Vego 1964a, 58-59.

¹¹Ćirković 1964, 273.

¹²Vego 1970, 170.

¹³“Od vladuštago grad Dubrovnika kneza vlastel’ i od’ v’se opkine v’ vsem’ mnogopočtenoi gospogi Vladići i vojevodi Pavlu mnogoljubimo pozdravljen’je. Pisanije počtene vaše prijazni primismo i razumesmo što naam’ pisaste kako ste žal’ primili od’ Voina Stracinovikja i kako je uhvati’ Vlatka i Nikolu. Naši počteni prijatel’je toi razumjev’ bog’ je vje mnogo nedragostni bismo jer’ je naš’ običai i hotjen’je v’zduk’di more biti da bi dobri sklad’ mir’ i ljubav’ megju gospodom i vsaki ruke ljudi bilo a navlastito megju našjemi susjedi i

vojevića-Jurjevića obuhvataju područje zapadno od rijeke Neretve, dok vlahi Plišćići pratimo u istočnoj Hercegovini. U navedenom se da prepoznati i da je Vojin Sracinović vlastelin u dubrovačkom susjedstvu (‘među gospodom ... naši susjedi i prijatelji’), a ne vlah. Ova sumnja je potvrđena pokazateljem iz 1403. godine koji dotičnog Vojina Sracinovića smješta izvjesno na zapad preko rijeke Neretve, na područje Vrulje.¹⁴

Dakle, vlasiti Plišćići nisu zarobili vlasteline braću i kneževu Nikolu i Vlatka Jurjevića. Na ovaj način definitivno je potvrđeno da pokazatelj o Vojinu Sracinoviću iz 1419. godine ne može presuđivati u daljnjoj analizi kontekstualizacije natpisa u Velikom groblju kod Gacka, niti išta drugo u vezi vlahi Plišćića.

Najraniji podaci o Plišćićima

Prema prvim sveobuhvatnim arhivskim istraživanjima vlaške problematike akademika Desanke Kovačević (Kovačević-Kojić), katun vlahi Plišćića pojavljuje se u izvorima prvi put 1377. godine, a vlasiti Plišćići i njihov katun prepoznatljiv je u izvorima kao Plesseuich, Pleschich, Plesich, Plesche, Plieche, Plieschich, Plescha, Pliescha.¹⁵ Dakle, augusta 1377. godine Brajon Vidoslavić optužio je poveću skupinu vlahi ponosnika, među kojima i izvjesnog Vuka Plišćića, zbog pljačke olova u vrijednosti 70 dukata, dva konja i jednog tovara soli.¹⁶

Na posredan način ipak bi prva poznata informacija o vlasima Plišćićima bila iz augusta 1375. godine. Tada je u jednom sporazumu spomenut Vukoslav Plišćić (Pleschich) uz više predstavnika katuna Dobreča Vislovića (Visulovića).¹⁷ No njega ipak ne bismo mogli povezati za taj katun, nego ga prepoznavati kao glavara koji je bio u ravni s pominjanim Dobrečom Vislo-

prijeteli” (17. 07. 1419. g.), Stojanović 1929, 416. U prezentiranom Vladica je supruga umrloga vojvode Jurja Radivojevića, a Pavle, Nikola i Vlatko Jurjević su njihovi sinovi. O Radivojevićima-Jurjevićima polazište u Kovačević 1888, 199-214.

¹⁴ Nije prošao prijedlog: „Prima pars est de dando fidem Voin Strazinouich quod possit venire securis Ragusium a gentibus nostris ad loquendum nobiscum“; već je prošao prijedlog: „Secunda pars est de non dando dictam fidem“; Prima pars est quod capitanei generales faciant responsonem dicto Voyn et illis de Vrulla“ (28. 10. 1403. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Reformationes, XXXII, 176.

¹⁵ Kovačević 1963, 124.

¹⁶ “Brayonus Vidoslauich ... supra infrascriptos vlahos qui fuerunt sui ponosnichi, videlicet supra ... Vulch Plischich ... dicens quod ponosnichi predicti acceperunt michi violenter de plumbo valoris ducatorum auri LXX et duos equos et unam salmam salis” (20. 08. 1377. g.), DAD, Lamenta de foris (dalje: Lam. de foris), I, 30v; Kovačević 1963, napomena 13 na strani 124.

¹⁷ “Bogich Balich et Craneç Deyanouich morulachi de catuno Dobreçi Visulouich faciunt manifestum quod ipsi constituunt se fideissores Radoslauo Goyacouich pro Milossio Branetich de supradicto catuno de presentando ipsum coram Dobreç supradictum et Volchoslauo Pleschich et Pulnossio Negouanich supra facto stariorum octo olei quod dictus Radoslauus Goyacouich dicit ipsum Milossium Branetich sibi fuisse furatum” (03. 08. 1375. g.), DAD, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XXIV, 59.

vićem i Polnošem Njegovanićem. Očito je da se i tada radi o Vukoslavu Pliščiću, predstavniku vlaha Pliščića, o čuvenom knezu svih vlaha Bosanskog kraljevstva, Vukoslavu Pliščiću, po podatku iz 1382. godine.¹⁸ To je, prema prvom natpisu u Velikom groblju kod Gacka, ovdje pominjani knez Vukoslav Pliščić.¹⁹ Izvjesno, i pokazatelj o Vuku Pliščiću u tužbi iz augusta 1377. godine mogao bi se odnositi na Vukoslava Pliščića. Svakako, historijska pojava Vukoslava Pliščića je omeđena postavljenim podacima iz 1375. i 1382. godine. Dakle, ako je natpis na stećku postavljan poslije smrti pokojnika, natpis na njegovom stećku sigurno je nastao poslije 1382. godine.

Februara 1386. godine u ugovoru o prevozu robe do Goražda pojavljuje se izvjesni Krajmil Plesić (Plesich), vlah²⁰, možda vlah Pliščić, pa čak i srodnik Vukoslava Pliščića. Ostaje otvorenim pitanje i da li bi ga uopće trebalo povezivati s vlasima Pliščićima. Vidjet ćemo kasnije da time niz vlaha i osoba s prezimenom Pliščić nije završen, a otuda ni brojne kombinacije koje mogu iz toga da proizilaze.

Ugovor iz marta 1398. godine jasno prezentira katun vlaha Pliščića i njegove pripadnike, vlahu, braću Skorišu i Milutina Bratojevića. Naime, Skoruša Bratojević 'de chathono de Plisçi' obavezao se Dubrovčaninu Bogavcu Krajkoviću da će dovesti svoga brata Milutina Bratojevića u Dubrovnik radi sudskog poravnavanja zbog stoke koju Bogavac traži od Milutina.²¹ Očito govorimo o ljudima kojima je katunar možda još uvijek Vukoslav Pliščić. Ili je došlo do smjene na čelu dotadašnjeg katuna. Svakako, od 1382. godine izostaju direktne informacije o Vukoslavu Pliščiću pa ne znamo kada je izvršena smjena na čelu katuna.

Naredna informacija o vlasima Pliščićima pripada vremenu bosansko-dubrovačkog rata 1403. godine, kada je trgovački promet sa zaleđem bio zatvoren i kada su trebale posebne dozvole za dolazak vlaha po sol na dubrovački teritorij. Između ostalog, jednu takvu dozvolu zajedno su dobili augusta

¹⁸ „Ego quidem Maroe condam Rusini de Gluato confiteor michi esse solutum et plenerie satisfactum a Volcoslavo Plesich comite vlahorum omnium domini regis Rassie et Bossine pro parte sua de omnia et tota robaria quam ipse Volcoslaurus commiserit seu fecissit in malibus seu bonis olim Russini patris mei” (15. 02. 1382. g.), Debita Notariae (dalje: Deb. Not.), IX, 106; Kovačević 1963, 134. Među vlasima Pliščićima kneštvo Vukoslava Pliščića kao i vojvodstvo Vukca Vignjevića još uvijek predstavljaju neriješena pitanja. Polazište u, Ista, 134-136.

¹⁹ Mada s nepreciznim citiranjem, Vukosava Pliščića s natpisa prvi je povezo s arhivskim pokazateljem iz 1382. godine, Slijepčević Đ. M. 1969, 15.

²⁰ “Craymil Plesich vlah facit manifestum quod ipse promittit et se obligat portare et conducere Mircum Leseuich cum sex equis honustis mercimoniis valoris ducatorum 600 usque ad locum Gorasde ad saluamentum” (23. 02. 1386. g.), DAD, Div. Canc. , XXVI, 34.

²¹ “Schorissa Bratoyeuich de chathono de Plisçi facit manifestum quod ipse se obligat Bogauęio Craychouich habitator Ragusii presenti conducere Millutin fratrem ipsius Schorisse Ragusium ad ius et venire eum eodem ad rendendum de iure ad ius dicto Bogauęo pro capris XL et pecudibus VIII quos dictus Bogauę peti a dicto Schorisse” (17. 03. 1398. g.), DAD, Div. Canc. , XXXII, 126v.

1403. godine izvjesni ‘Vigel Pliščić’ i Milić Perutinić.²² Milić Perutinić je brat Stanka Perutinića i istaknuti pripadnik katuna Stanka Perutinića koji se formirao od vlaha Maleševaca.²³ To je kontekst koji bi, analogno, i ‘Vigelu Pliščiću’ mogao da predodredi istaknutu poziciju među vlasima Pliščićima. No, najveća dilema svakako će biti da se možda u ovom slučaju ne radi o Vignju Pliščiću (Vigegli Pleschi). No, u dosadašnjem toku istraživanja ispostavlja se da je to jedina informacija koja ukazuje na Vignja Vukosalića Pliščića. Viganj (Vukosalić) Pliščić bi bio sin Vukoslava Pliščića, s ovdje ponuđenog drugog natpisa. Ostajemo svakako bez vremena kada je Vukoslav Pliščić umro. Početak XV. stoljeća vjerovatno predstavlja vrijeme kada je došlo do smjene u vodstvu među Pliščićima.

Sracin Pliščić

Maja 1408. godine Dubravac Bogdanić i Bogoslav Krančić, vlasii Sracina Pliščića (vlaci Serazini Pleszichia), obavezali su se Gojaku bačvaru da će mu dopremiti u Dubrovnik potreban materijal (duge) za pravljenje bačvi.²⁴ Ni za ovdje navedenog Sracina Pliščića ne nedostaju pretpostavke. On je svakako katunar, s obzirom na to da se pominju njegovi vlasii. Sracin Pliščić bi mogao biti drugi sin Vukoslava Pliščića i ujedno osoba koja se pominje na natpisu u Velikom groblju kod Zborne gomile kao Sracin Vukosalić, uz svoje patronimičko prezime (Vukosalić), dobijeno od oca Vukoslava Pliščića. Na kraju, 1408. godina bi bila vrijeme u kojem više nema njegovog oca Vukoslava Pliščića među živima, a po svemu sudeći ni Sracinovog starijeg brata Vignja, koji je spomenut samo jedne prilike 1403. godine, i to u pokazatelju koji je i dalje pod pretpostavkom.

Sracin Pliščić je spomenut i aprila 1411. godine. Tada su njegovi ljudi optuženi za pljačku. Kao ljudi Sracina Pliščića (homines Strazin Plescich, homines Strazini Plesicich) spomenuti su braća Vukac i Vučeta Brajković, Miloš Pribilović, Rakoje Jurmanić, Dobrilo Ostojić, Pervinac i Radoslav Bogavčić.²⁵

²² “Prima pars est de affidando turmas Vigegli Pleschi, Millichi Peruetinich et vlachorum presentialiter volentum venire Ragusium” (15. 08. 1403. g.), DAD, Reformationes, XXXII, 164.

²³ Kurtović 2006, 395-413.

²⁴ “Bogoslauus Crancich et Dubrauaz Bogdanich vlaci Serazini Pleszichia faciunt manifestum quod ipsi ad melius tenedem per aptay renuntiando se obligant Goiacho botarrio dare et aportare hic in Ragusio XV salmas dugarum aberi ponando pro salma qualibet dugas XXX que sunt longe VII pedibus et ample ad purcellam manus usque ad festum sancti Stephani proxime venturos pro yperperos XI pro qualibet salma” (16. 05. 1408. g.), DAD, Div. Canc. , XXXVII, 51.

²⁵ “Pribio Milatchouich ... supra homines Strazin Plescich [prekriženo: *Radoe Ifchouich Ychouich*] et supra predictos dicti Radoe. Eo quia per vim aceperunt duos ducatos auri, yperperi vigintiduos et tres salmas pelium, tresdecim galinas, unum zuponum, unum mantellum de rassa, unum par caligarum de rassa, unum biretum. Et hoc fuit die VIII presentis mensis aprilis in Cluçe. Et dixit quod isti sunt arobatores Volcez Braichouich cum Vocetta eius fratre, Milos Pribillouich et Rachoye Iurmanich, Dobrillo Hostoich. Peruinez et Radoslauus Bogaucich homines Strazini Plesicich fuerunt confessi fuisse personaliter cum dictis arobatoribus. Et ino de comuni concordia fuerunt eximatis

U jednom ugovoru iz oktobra 1413. godine spomenut je Pervinac Radovanić 'vlach de cathono Plieschouich', očito Pliščić, koji se obavezao dubrovačkom vlastelinu Stjepanu Lukareviću dovesti 15 tovara dijelova za bačve. Za Pervinca Radovanića se kao jemac pojavljuje izvjesni Rakoje Bogdanić.²⁶

Jula 1419. godine kao optuženi u jednoj pljački spomenut je Stjepan Kaljević 'ex vlachis de Pliesche'.²⁷ On se nalazi među optuženima i u pljački registriranoj augusta 1419. godine, a koja bilježi i druge interesantne predstavnike među vlasima Pliščićima. Naime, tada je Žur Milošević optužio Stjepana Kaljevića, Saracina Pliščića i Vukca Vignjevića da su ga na području polja u Gackom (Gatačkog polja) opljačkali u robi i drugim stvarima u vrijednosti od preko 30 perpera.²⁸ Sracin Pliščić nam je već poznat, a navedeni Vukac Vignjević mogao bi biti u vezi s Vignjem Pliščićem (iz 1403) kao njegov sin.

Početkom augusta 1419. godine zbog razbojništva u Konavlima optužen je izvjesni Radivoj Pliščić sa svojim neimenovanim bratom²⁹, no teško je znati iz navedenog o kome bi se u ovom slučaju moglo raditi. Istog mjeseca (20. augusta) u novom razbojništvu u Konavlima učestvuje Radivoj Pliščić, a uz njega su spomenuti Ljubiša Nikolić, Vukoslav Vukšić i Ostoja Ilojević sa

res predicta perperis treginta ultra id quod ipsi lobierint. Et obligauerint se ad melius tenendem per aptay renuntiando dare aut alios latrones qui fuerunt cum eis aut soluere dicto Pribio dictos perperos treginta usque ad festum sancti Viti" (11. 04. 1411. g.), DAD, Lam. de foris, II, 44.

²⁶ „Peruinaz Radouanich vlach de cathono Plieschouich facit manifestum quod ipse promittit et se obligat per aptay renuntiando ser Stephano de Lucaris dare usque ad dies decem menses decembris salmas quindecim de tampagnis ruborus gradina. Et in quelibet salma esse debent quatuordecim tampagni et qualibet petarum sit longe brachia duorum ampla palmo I communis. Et qualibet grossitudis duorum digitorum hominis mature etatis. Et hoc pro grossos decem qualibet salma ... pro quibus Rachoye Bogdanouich se constituit plegium“ (24. 10. 1413. g.), DAD, Div. Canc. , XXXIX, 315v.

²⁷ “Pribissauus Thomarich pro se et nomine Radouini eius socii ... supra Stiepanum Chaglieuich ex vlachis de Pliesche. Eo quia dum hodie est die septima ipsi accusatores conuenissent cum dicti Stiepano accusato quod ipse infrascriptas eorum res super quodam eius equo Ragusium conduceret et pro conductione habuerit a predictis yperperos sex et duos alios mutuo. Idem Stiepchus acusatatus oneratus dictis rebus cum eisdem aufugit asportans eisdem acuatoribus res infrascriptas, videlicet, zelegas duas et pelles centum agnellinas. Item yperperos octo eis datis, videlicet, VI pro eius mercede seu pro labore et alios ut mutuo ut in lamento contineret” (20. 07. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 29.

²⁸ “Xuor Miloseuich ... supra Stiepanum Chagleuich, Seracinum Pliescich, Volchaç Vigneuich. Eo quia his diebus propelapsis in plano Ghaçche sibi violenter abstulerunt tot res, videlicet, de seta uncias IIII botones XXX argentos de curdellis aureis brachium L et unum anulum argenteum de panno brachiam XVI. Que omnes res ascendant ad valorem yperperos triginta et ultra. Testes: Milouaç Gherlicich, Miloslauus Brecich, Radoslauus Terçior” (24. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 60v.

²⁹ “Glubissa Radetich de Umbla ... supra Radiuoyum Pliescich cum fratre suo. Eo predicti accusati die primo augusti presentis eidem violenter abstulerunt in Canali res infrascriptas, primo cultellissiam unam, gonellam unam albam, gladium unum et bnetum unum” (06. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 40v.

svojim sinom.³⁰ Već sutradan (21. augusta) u novoj tužbi, pored Radivoja Pliščica, optužena su dva njegova brata, njegovi sinovi te Miladin Nikolić.³¹ Kao mogućnost preostaje da Radivoja nazovemo trećim sinom Vukoslava Pliščica (uz Vignja i Sracina Vukosalića Pliščica), a daljnje Radivojeviće koji se mogu uočiti među vlasima Pliščićima, očito, njegovim nasljednicima.

Na samom početku 1420. godine, kao akteri pljačke izvršene 'in Modriču in catuna Seračini', spomenuti su Dobrilo Zlomelić, čovjek Sracina Pliščica, te Divoje Krajinović, Milić Voletić i Milorad Ostojić.³² Septembra 1420. godine za pljačku izvršenu u Popovu optuženi su Sracin, vlah Pliščić i jedan njegov čovjek.³³

Saracin Pliščić je i među optuženima za pljačku u selu Oslonik (Osojnik), u dubrovačkom primorju (Terra Nova), zavedenu februara 1421. godine. Dubrovački plemić Teodor Prodanelić optužio je braću Sokana i Pripčina Brankovića, Vukosava Novakovića, Miladina Stanihnića, Saracina Pliščica i Obrada Borojevića za pljačku 60 grla sitne stoke i 9 krava.³⁴ Među optuženima prepoznajemo braću Sokana i Pripčina Brankovića (Krasomirića) iz Začule, a prema optužbama istaknutih ljudi vojvode Radoslava Pavlovića³⁵, dok je Obrad Borojević čuveni vlah Ugarak koji je 1419. godine postao vazal vojvode Sandalja Hranića.³⁶

³⁰ "Ratcho Stoianouich et Nixa Milosseuich ... supra Radiuoyum Plisčich et Glubissam Nicolich, Volchossaum Volchsich et Hostoiam Iloeuich et eius filium. Eo quia dicti accusati his elapsis diebus violenter acceperunt accusatoribus predictis in Canali yperperos duos et octuaginta buccellatos et unam capputeum rubeum, unam cioccham albam et unam cultellissam valoris yperperorum duorum et tres sacchos" (20. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 56.

³¹ "Radasinus Radosaglich de Lapad homo domini Pasqualis de Resti ... supra filium Radiuoy Pliesich et duos suos fratres et filios dicti Radiuoy et supra ipsum Radiuoy et supra Miladinum Nicolich. Eo quia his diebus propelapsis predicti in Canali dum exercitus ibi foret sibi violenter abstulerunt duos saccos cum torallis LXXX et unum caputeum valoris yperperos trium et yperperos duos in denariis, una cultellam valoris grossorum viginti" (21. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 56v.

³² "Radoslauus Raicich de Malfo ... supra Dobrillum Slomelich homo Strazine Priescich et Diuoye Crainouich et Milich Voletich et Milorad Ostoich. Eo quia his diebus propelapsis in Modriču in catuna Seračini predicti violenter sibi abstulerunt yperperorum decem grossorum, unam clamidem et gonellam de rassa et biretam et camisiam siue interulam, una cinturam" (04. 01. 1420. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 127v.

³³ "Radoslauus Radetchouich de Ponichue homo ser Clementis et ser Vite de Resti ... supra Strazinum de vlachis Pliesche cum uno eius homine. Eo quia his diebus propelapsis in Popou ad Ghunam predictus Strazinus violenter sibi abstulit unum saccum cum tribus coppellis de mileo et unam cinturam et unam cultellam. Testes: Bositchus Nouachouich et Radach Lieseuich de Smochouglani" (28. 09. 1420. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 250.

³⁴ "Ser Theodorus de Prodanello ... supra Zochan et Pripcin fratres Branchouich et Bogdan Milsich, Volchosauum Nouachouich et Miladinum Stanichnich et Sarazin Pliescich et Obrad Boroieuch. Eo quia die 22 presentis predicti violenter noctis tempore acceperunt de villa Ossolnich animalia LX minuta et nouem vaccas qui omnia animalia erant dicti ser Theodori recomissa Nouacho Dobraueich" (27. 02. 1421. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 291.

³⁵ Dinić 1967, 44-45.

³⁶ Kovačević-Kojić 1973, 229-233.

Katunar Saracin Plišćić je s Vlatkom Okijašićem spomenut u optužbi za pljačku i augusta 1422. godine.³⁷ I Vlatko Okijašić (Oćasić) je poznat s druge strane i po drugim događajima. Marta 1420. godine spomenuti su vlasi Plišćići, Oćasići, braća Vlatkova (možda upravo Vlatka Okijašića), u jednom pismu Radića Paštrovića Dubrovčanima.³⁸

Dokumenat iz marta 1425. godine baca najviše svjetla na rodoslovlje među glavnim predstavnicima katuna Plišćići i natpisa u blizini Zborne gomile. Naime, vlah Sracin, naveden kao sin Vukoslava Plišćića i kao čovjek vojvode Sandalja Hranića, tražio je od dubrovačkog vlastelina Ivana Gundulića jedan svoj srebreni pojas, koji mu je dao Sracinov sinovac Grubač Vignjević prije oko 6 godina.³⁹ Navedeno bi pokazivalo da je Vukoslav Plišćić imao Sracina i Vignja za sinove te da je to posljednja održiva karika za kontekstualizaciju datih natpisa. Njihova egzistencija je potvrđena, pa bi prvi pokazatelji o piscu natpisa, Sracinu Plišćiću (Vukosaliću), iz 1408. godine definirali vrijeme pogodno za dataciju oba natpisa. Proizilazilo bi, naravno, i da je Viganj Plišćić bio stariji brat Sracina Plišćića (Vukosalića) te da je zasigurno imao za sinove Vukca i Grubača Vignjevića.

Jula 1426. godine za jednu pljačku su optuženi vlasi Plišćići, braća Radojko i Radovac Radmanić, ali u tri odvojene tužbe.⁴⁰ To nije jedini pomen ovih Radmanića. Početkom juna 1427. godine Radmil Grnčarić je za pljač-

³⁷ "Radoslaus Radichieuch de Zonchetto ... Eo quia heri de nocte Pasca fuit sibi vinea in Zonchetto et furata sibi fuit uva per morolacchos quorum cathonarii sunt Saracin Plisćich et Vlatcho Ochiasich et ipsi cathonarii furati fuerunt sibi uvas predictas" (14. 05. 1422. g.), DAD, Lam. de foris, V, 75.

³⁸ "od' vašega sluge Radića Paštrovića ... ja ga ću povidjeti pr'vo Bogdan' Mišić' drugo Radivoi Slavomirić' trete Gr'gurev' človik' Pidrić' o-Kutlović' a uhitili su na brodu na Slanom' vlasi o-Plješ'k' a na ime Oćasići bratia Vlat'kova oni ti znaju za svakoga a Ra/d/ivoi e u Cohana" (marta 1420), Stojanović 1929, 566.

³⁹ „Seraçin filius Volchosaui Cliescich vlahus voioude Sandagl ... comperuit petens a ser Iohane I. de Gondola nam suam cinturam de argento sibi ser Iohani danta per manus Grubaçii Vighgneuch nepotis dicti Serazini nunc sunt sex anni vel circa. Qui ser Iohannes ibi presens negabat se habuisse cinturam predictam ... fuit absolutus dictus ser Iohanes de Gondola per sententiam dicti domini rectoris et iudices a petitione predicta“ (07. 03. 1425. g.), DAD, Div. Canc. , XLIII, 99v.

⁴⁰ "Radossauus Radoichouich ... supra Radoichum Radmanich et Radouaç eius fratrem de Plescach. Eo quia dicti accusati his diebus prope eorum domum verberauerunt dictum accusatorem et sibi violenter acceperunt infrascriptas res, videlicet, unam clamidem, unum par caligarum, unam interulam, unum par stiualorum, unum gladium, unum marsupium, duo sachula" (10. 07. 1426. g.), DAD, Lam. de foris, VII, 30v; „Radouaç Pribignich ... supra Radoichum et Radouaç fratres Radmanich de Plescach. Eo quia dicti accusati acceperunt dicto accusatori infrascriptas res et eundem verberauerunt iuxta eorum domum. Una interulam, unum par bisazarum, unam zinturam, unam ventrescam, unum marsupium cum uno grosso, unum utrum, unum par opancharum“, Isto, 31; „Radoe Pribilouich ... supra Radoichum et Radouaç fratres Radmanich de Plescach. Eo quia dicti accusati his diebus elapsis iuxta eorum domum verberauerunt Martini fratrem dicti accusatoris et sibi violenter acceperunt infrascripta res, videlicet, unam zupam, unam tunicham rubei coloris, unum clobuch, unam zinturam, unam interulam, duos yperperos grossorum, unum par opancharum“, Isto, 31v.

ku vola u Tribihovu (južno od Vrhpolja, blizu planine Leotar u trebinjskom Pobrđu) optužio vlahu Plišćice (vlachos de Plisach) Vukmira Radmilovića i Radovca Radmanića.⁴¹

Za pljačku izvršenu u Trebinju Radosav Gudeljević je augusta 1428. godine optužio vlahu Plišćice (de morovlachi Plische), braću Radosava, Radovika i Radojka Brančića.⁴² Ovi Brančići su imali još jednog brata. Nešto kasnije, marta 1434. godine, Vukosav Milatović je za pljačku konja u Žakovu u Popovu optužio, između ostalih, i vlahu Plišćice (de Plische vlacchos), braću Radosava i Radovana Brančića, te Vučihnu, sina Radosava Kukulića.⁴³

Aprila 1433. Radinac Milošević, vlah Plišćić (de Pliesche), obavezao se na dvogodišnju službu kod Bogdana Stojkovića⁴⁴, a aprila 1434. godine u jednoj tužbi zbog pljačke vola spomenut je Vitoje, vlah Plišćić (de Plesci vlachus).⁴⁵

Vukac Vignjević

Pominjani Vukac Vignjević (1419)⁴⁶ mogao bi biti onaj Vukac, 'voivoda de Plische', koji se pominje u pismu dubrovačkim poslanicima kod vojvode Sandalja Hranića Kosače augusta 1430. godine.⁴⁷ Februara 1436. godine on

⁴¹ "Radmil Grnzarich ... supra Volchmir Radmilouich et supra Radouaç Radmagnich vlachos de Plisach. Eo quia dicti accusati furati fuerunt die domonica propelapsa accusatori predicto bouem unum quam ipse Radmil dederat ad arandum Pribisauo Sematouich et Radmacio Gernzarich in Tribichoua" (01. 06. 1427. g.), DAD, Lam. de foris, VII, 187v.

⁴² "Radossaus Gudieleuich ... supra Radossauum Brancich et Radouich et Radoichum fratres de morovlachi Plische. Eo quia ipsi furati fuerunt in Tribigna Modriç sues duos" (03. 08. 1428. g.), DAD, Lam. de foris, VIII, 57.

⁴³ "Vuchossauus Milatouich ... supra Radossauum Brancich et Radoan eius fratrem et Vucichnam filium Radossauu Cuculich de Plische vlacchos (Grubaz et Vitichum fratres Radunouich homines Ostoye Posnanouich de Tribigne). Eo quia sibi furati fuerunt unum equum in Popaua a Sachoua" (22. 03. 1434. g.), DAD, Lam. de foris, X, 157v.

⁴⁴ "Radoinaz Millosseuich de Pliesche locauit se et sua opera usque ad annos duos proxime futuros Bogdano Stoychouich presenti et conducenti ... more boni et fidelis famuli ... Pro quo Radinaz Bogossaus Budoeuich, Beliaychus Goyachouich de Vergato extiterunt plegii" (19. 04. 1433. g.), DAD, Div. Canc. , XLVII, 103v.

⁴⁵ "Marchus Zurchouich de Umbla ... supra Radouinum Obradouich hominem Radossauu Paulouich de Orach. Eo quia dicti Radouinus amisit unum bouem quem ipse Marchus reccomiseret suprascripto Radouino. Et dicit quod Vitoe [ostavljen prazan prostor jer nije kazano prezime] de Plesci vlachus habuit dictum bouem" (18. 04. 1434. g.), DAD, Lam. de foris, X, 166v.

⁴⁶ "Xuor Miloseuich ... supra Stiepanum Chagleuich, Seracinum Pliescich, Volchaç Vigneuich. Eo quia his diebus propelapsis in plano Ghaçche sibi violenter abstulerunt tot res, videlicet, de seta uncias IIII botones XXX argentos de curdellis aureis brachium L et unum anulum argenteum de panno brachiam XVI. Que omnes res ascendant ad valorem yperperos triginta et ultra. Testes: Milouaç Gherlicich, Miloslauus Brechich, Radoslauus Terçior" (24. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 60v.

⁴⁷ "Da lassar de Sisman per vendeta de Radiç Dobrouoeuich. Et de lo inquerar Vochaç voiuoda de Plische per quelli forno nella sconfità lal'demo la cautela et modo serua et tien voiuoda Sandagl partido che non mancho di quello dice ne fara vendeta d'essi piace" (19. 08. 1430. g.), DAD, Lettere di Levante (dalje: Lett. di Lev.), X, 197v.

je spomenut kao katunar zajedno s katunarom Vukšom Sracinovićem.⁴⁸ Vukac Vignjević sa svojim čovjekom Markom Pribilovićem pominjan je aprila 1443. godine.⁴⁹ Vojvodstvo Vukca Vignjevića dolazi do izražaja i nešto kasnije. Augusta 1449. godine jedna tužba daje niz imena kojima se obogaćuje pregled Pliščiča. Za pljačku su optuženi Stanihna i Vitoe Radivojević, vlasi Pliščiči, a kao svjedoci su navedeni Vukac Vignjević, kao vojvoda vlaha, i Ivaniš Sracinović.⁵⁰ Vojvoda vlaha Pliščiča, Vukac Vignjević, spomenut je i februara 1457. godine sa svojim ljudima.⁵¹

Grubač Vignjević

Čitav pregled loze Pliščiča usložnjava i skladno upotpunjava pominjanje Grubača Vignjevića Pliščiča. On je sinovac Sracina Pliščiča, kako je to pokazao dokument iz marta 1425. godine⁵², i očito, pored Vukca, još jedan sin Vignja Pliščiča. On se u više navrata pominje u knjigama zaduženja u Dubrovniku. Prilikom zaduživanja jula 1432. godine Grubač Vignjević je u društvu s Ratkom Kraljem (niže: Radikijević) i Radivojem Raspašićem. Početkom februara 1433. godine sam se zadužuje na iznos od 48 perpera dubrovačkih dinara. S Ratkom Radikijevićem Kraljem Grubač Vignjević je krajem maja 1433.

⁴⁸ "Brayanus Merginouich, Iuanus Radissich et Radchus Dabisich et Brayanus Branetich et Radoaz Bogaucich ... supra Vocxam Sracinouich et eius catunam et supra Vochaz Vicgneuich et suam catunam. Eo quia dicti acusati per vim acceperunt dictus acusatibus castronos treginta et libras centum viginti cere et brachia LXXXX rasse albe et nigre et duos biretos albos et unum par bissaciarum nouarum et viginti sogatias et perperos treginta in moneta que erant in uno marsupio et unam clamidem rasse albe et unam cohoperuam ab equo et unam aliam clamidem albam rasse. Testes: Obrad Caloyugneuich" (01. 02. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 28.

⁴⁹ "Marco Pribilouich homini de Vocaz Vighgneuich de Plesco" (17. 04. 1443. g.), Nedeljković 1978, 64.

⁵⁰ "Georgius Dobrieliueich ... fecit lamentum supra Stanichnam Radiuoeuich, Vitoe Radiuoeuich vlahos de Plesch dicens quod per vim sibi acceperunt tres pecudes et in denariis contatis yperperorum decem et unum gladium. Vuchaz Vehgneuich vaiuoda vlahorum, Iuanis Sracineuich" (22. 08. 1449. g.), DAD, Lam. de foris, XXII, 169v; Ćirković 1964, 273.

⁵¹ "Vucassin Radoicouich ... lamentum fecit contra Chirachum Radinouich, Stachninam Radonich et Vitomir et Vitas et Ziuchum fratres Bogoutuichi homines vaiuode Vocaz de Plische qui iusultarunt ipsu in via et tenuerunt atque derobauerunt eum pro vini rapiendo sibi iperperorum XXXII grossos III et omnes vestas suas et biretum et cintura, quos omnes vestas et res volebantur iperperorum II grossos II" (25. 02. 1457. g.), DAD, Lam. de foris, XXX, 93; Ćirković 1964, 273.

⁵² „Seraçin filius Volchosau Cliesich vlahus voiuode Sandagl ... comperuit petens a ser Iohane I. de Gondola unam suam cinturam de argento sibi ser Iohani danta per manus Grubaçii Vighgneuich nepotis dicti Serazini nunc sunt sex anni vel circa. Qui ser Iohannes ibi presens negabat se habuisse cinturam predictam ... fuit absolutus dictus ser Iohanes de Gondola per sententiam dicti domini rectoris et iudices a petitione predicta" (07. 03. 1425. g.), DAD, Div. Canc. , XLIII, 99v.

godine napravio zaduženje na 95 perpera.⁵³ Grubač Vignjević, Ratko Radikijević Kralj i Branko Predojević juna 1433. godine napravili su četiri zaduženja. U jednom ugovoru zadužili su se na iznos od 294 perpera, a u drugom na iznos od 150 perpera, u trećem na iznos od 148 perpera i 6 groša i u četvrtom na 150 perpera. Te iznose su isplaćivali početkom septembra 1433. godine.⁵⁴ Njihov kompanjon, Branko Predojević, bio je vlah koji je postao dubrovačkim građaninom.

U prvoj polovini aprila 1434. godine Grubač Vignjević i Ratko Radikijević Kralj, zajedno s Ivanom Bogdanovićem, zadužuju se na 300 perpera.⁵⁵ U drugoj polovini aprila 1434. godine Grubač Vignjević je sklopio tri ugovora o zaduživanju (jedan s Ratkom Radikijevićem Kraljem kod Mirosava Stančića na 103 perpera i dva ugovora s Ivanom Bogdanovićem kod Ratka Radikijevića, zvanog Kralj, na ukupan iznos od 400 perpera).⁵⁶

Ratko Radikijević zvani Kralj je uskoro umro pa se i njegov kompanjon Grubač Vignjević našao januara 1438. godine u rješavanju pitanja zaostalih poslovanja i imovine.⁵⁷ Grubač Vignjević je svoja poslovanja i dalje nastavio. Juna 1439. godine vlah Pliščić Grubač Vignjević, zajedno s Vukšom Grubačevićem i Radivojem Raspačićem, pravi zaduženje kod Radiča Grubačevića na iznos od 815 perpera.⁵⁸ Augusta 1443. godine za jednu pljačku optužen je Vukac Vignjević sa svojim ljudima.⁵⁹

⁵³ "Ratchus Cragli, Radiuoi Raspasich et Grubaç Viggneuich" (18. 07. 1432. g.), DAD, Deb. Not. , XV, 237; "Ego Grubaç Viggneuich de Plescha" (03. 02. 1433. g.), Isto, 323v; "Nos Ratchus Radichieuich Cragl et Grubaç Vichgneuich socii" (29. 05. 1433. g.), Isto, XVI, 45.

⁵⁴ "Nos Branchus Predoeuich, Grubaç Vichgneuich et Ratchus Radichieuich dictus Cragl" (05. 06. 1433. g.), DAD, Deb. Not. , XVI, 49; "Et similiter dare et soluere Ratcho Bogdani Grandi yperperos centum quinquaginta", Isto; "Nos Ratchus Radichieuich Cragl, Grubaç Vichgneuich et Branchus Predoeuich", Isto, 49v; U vrhu znatno oštećen dokumenat pa se ne vidi datum i dio teksta, Isto, 50. Sva zaduženja su isplaćivali 2. 9. 1433. godine, Isto, 49, 49v, 50.

⁵⁵ "Nos Grubaç Vichgneuich, Ratchus Radichieuich Cragl et Iuanus Bogdanouich becarius ... Ieronimo Iohannis de Florentia yperperos trecentos" (12. 04. 1434. g.), DAD, Deb. Not. , XVI, 197. Jula iste godine isplatili su 200 perpera svoga duga: "die 17 iulli 1434", Isto.

⁵⁶ (27. 04. 1434. g.), DAD, Deb. Not. , XVI, 203.

⁵⁷ "Radoanus Ragioeuich habitator presentialiter Raguxi sucessor condam Ratchi Radichieuich dictus Crali ad instantiam et interrogationem Grubazii Vichgneuich vlacchi de Plesche presentis et stipulantis dixit confessus fuit et clamauit sibi Radoano successori predicti bonam et integram rationem fuisse et esse redditum quod dictum Grubaz de omnibus bonis rebus ... ipse Grubazius olim sotius dicti Ratchi" (09. 01. 1438. g.), DAD, Div. Canc. , LII, 37.

⁵⁸ "Nos Vochsa Grubaceuich, Radiuoy Raspacich et Grubaz Vigneuich de Plescha confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radiz Grubaceuich yperperos octingentos quindecim usque ad unum mensem proxime futuris" (22. 06. 1439. g.), DAD, Deb. Not. , XIX, 42.

⁵⁹ "Giurchus Bibesich de Zoncheto et Pribius Radoeuich de Zoncheto ... fecerunt lamentum supra Vuchaç Vigegneuich et eius homines, dicens quod ipsi per vim acceperunt sibi duos salmerias carigatos grano et duos castronos et yperperos decem et unam cortellam et unam lanciam, unum capellum, duos udros nouos, unam cinturam, unum curtellum et calcias et opançe et alia" (12. 08. 1443. g.), DAD, Lam. de foris, XVII, 5.

Pitanje je da li se, po pokazatelju iz septembra 1465. godine, radi o istoj osobi. Tada Dubrovčanin Radinac Mirković podnosi tužbu protiv Grubača Vignjevića, Stanka Pokrajčića i Bratulja Sracinovića iz Ljubomira zbog razbojništva nad njegovim sinom Radosavom u Gacku i prodaje sina Radosava Osmanlijama.⁶⁰ Radilo bi se o zahtjevnom vremenskom razvojnom luku pojavnosti Grubača Vignjevića, 1425-1465. godine, koja je iznimna za srednjovjekovne aktere.

Sracinovići

Već smo spomenuli da se u jednoj tužbi iz 1449. godine među svjedocima uz vojvodu Vukca Vignjevića javlja i Ivaniš Sracinović.⁶¹ On bi mogao imati veze sa Sracinom Vukosalićem (Sracinom Pliščićem) kao njegov mogući sin. No, postoje i određeniji pokazatelji o nasljednicima Sracina Pliščića Vukosalića. Početkom februara 1436. godine veće skupina tužilaca podigla je optužbu protiv Vukše Sracinovića i Vukca Vignjevića i njihovih katuna.⁶² Izvor jasno govori ("supra Vocxam Sracinouich et eius catunam et supra Vochaz Vigneuich et suam catunam") da se radilo o dva katuna među vlasima Pliščićima i lozom ranijeg predvodnika Vukoslava Pliščića te njegovih nasljednika, Vignja Vukosalića Pliščića i Sracina Vukosalića Pliščića. Teško je znati kako je do toga došlo. Katun Pliščića se razgranava, ali neobičnim cijepanjem unutar jednoga istoga roda. Ovaj otvoreni prostor za mnoge postavke i pretpostavke u daljem radu na vlaškoj problematici iskoristili bismo samo za očitu postavku da je vrijeme Sracina Vukosalića Pliščića prošlo (1436), što je izuzetno značajan momenat za gornju dataciju naprijed navedenih natpisa.

Podatak iz početka juna 1438. godine pokazuje da je Vukša Sracinović zasigurno imao kao braću Radiča, Stjepana, Stjepka, Dictosa i Bratoja Sracinovića. Tada ih Radmil Jelovčić optužuje za pljačku različite stoke.⁶³ Ne-

⁶⁰ "Radinazius Mircouich de Ragusio ... contra Grubazium Vigneuich et Stanchum Pocraycich et Bratuglium Sracinouich de Gliubomir iurisdictionis Turcorum dicens quod predicti aprehenderunt et derobarunt filium eius Radossavum in Gazcho de mense septembri et eum vendiderunt Turchis" (21. 09. 1465. g.), Dinić 1967a, 134.

⁶¹ "supra Stanichnam Radiuoeuich, Vitoe Radiuoeuich vlahos de Plisch ... Testes: Vuchaz Vehgneuich vaiuoda vlahorum, Iuanis Sracineuich" (22. 08. 1449. g.), DAD, Lam. de foris, XXII, 169v; Ćirković 1964, 273.

⁶² "Brayanus Merginouich, Iuanus Radissich et Radchus Dabisich et Brayanus Branetich et Radoaz Bogaucich ... supra Vocxam Sracinouich et eius catunam et supra Vochaz Vigneuich et suam catunam. Eo quia dicti acusati per vim acceperunt dictus acusatibus castrones treginta et libras centum viginti cere et brachia LXXX rasse albe et nigre et duos biretos albos et unum par bissaciaram nouarum et viginti sogatias et perperos treginta in moneta que erant in uno marsupio et unam clamidem rasse albe et unam cohoperuam ab equo et unam aliam clamidem albam rasse. Testes: Obrad Caloyugneuich" (01. 02. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 28.

⁶³ "Radmio Ieloucigh ... fecit lamentum supra Vochxam et Radiz Seracinouigh et Brathoy Seracinouigh et Stipan Seracinouigh et Stepcho Seracinouigh, Dictos Seracinouigh omnes fratres de Plescha, dicens quod ... per vim acceperunt ei animalia minuta LXII, scilicet, pecudes et capras, item duas vachas, item unum asinum. Testes: Radmio Radoleuigh,

koliko dana kasnije, očito po istom osnovu, braća Luka i Radohna Brajković optužuju Vukšu Sracinovića i njegovu braću za istu tu pljačku. Opljačkana stoka bila je njihova, a na čuvanju i uzgoju kod Milata Brajkovića iz Trebinja te od istog, po nalogu braće Brajković, predata ranije pominjanom tužitelju Radmilu Jelovčiću, koga su braća Sracinovići opljačkali.⁶⁴ Vukša Sracinović je imao svoje ljude na području Turana, kako pokazuje optužba iz juna 1442. godine. Spomenuti su Bogdan Junaković, Stanisav Sladinović, Radosav Staničić i braća Marko i Radivoj Pribilović.⁶⁵

Dileme oko broja nasljednika Sracina Vukosalića Pliščića razrješava pokazatelj iz 1442. godine. On pokazuje i veliki broj učesnika u pljački. Zbog pljačke izvršene 'in loco vocato Plesche' Gruban Bosinović i Dodoje Vukčino-
vić optužili su Vukšu Sracinovića, šestoricu njegove braće, Bratulja, Ivaniša, Stijepka, Stjepana, Dictosa i Radiča, te niz drugih, očito njihovih ljudi (braća Herak i Juraj Radivojević, braća Vitoje i Vukman Radmanić, Vućihna Radosalić, braća Grubač, Marko i Milaš Klapović, braća Milić i Mil Branilović, braća Stanihna i Stjepan Radonić, braća Vukosav, Ivan i Viganj Radivojević, braća Helja (Ilija ?) i Vlah Biovičić, Radosav Didionić, braća Radič i Radosav Radosalić, Radovac Radmanić, braća Sladić i Milić Dejanović i Bogavac Kradmilović).⁶⁶

Giuragh Bosigchough, Radosaum Radmiouigh, Iurcho Drugoeuigh" (01. 06. 1438. g.), DAD, Lam. de foris, XII, 36v.

⁶⁴ "Luchas Braicouich balistarius et Radochna eius frater ... supra Vochsam Sracinouich et fratres eius. Et dixerunt quia cum ipsi recommisissent in custodia certa animalia, videlicet, pecudes, capras, boues, vachas et porcos Milat Braicouich in Tribigna. Et dictus Milat de voluntate predicti Luce et eius fratris ex inde et recommisit animalia predicta Radmilo Ielouçich. Supradicti Vochsa et fratres eius abstulerunt dicto Radmilo Ielouçich dicta animalia per vim" (12. 06. 1438. g.), DAD, Lam. de foris, XII, 39v.

⁶⁵ "Gruban Bosinouigh et Dodoje Voghcinouigh ... fecerunt lamentum supra Radoicum Bogdanouigh et eius filium Ratcum et supra Radioui Bogdanouigh et Dabisium eius fratrem et supra Dabisium Bogdanouigh [?] et Radouaç Radoicouigh dicentes quod ipsi accusati per vim arripuerunt sibi yperperos sexaginta grossorum cum bursa in qua intus ipsi yperperos 60 et unum mantellum nigrum de griso et etiam verberauerunt ipsas Grubaç et Dodoje et etiam vulnerauerunt Pribettam eorum patrum cum una cortellesia in pectus a parte sinistra. Bogdanus Gliunacouigh de Turani, Stanisauus Sladienouigh, Radosauus Stanicigh, Marcus Pribilouigh, Radioui eius frater, homines de Voxa Sracinouigh de Turani" (13. 06. 1440. g.), DAD, Lam. de foris, XV, 208v.

⁶⁶ "Gruban Bosinouigh et Dodoje Voghcinouigh ... fecerunt lamentum supra Voxam Stracinouigh et supra sex fratres eius, videlicet, Radiç, Bratugh, Stiepan, Stiepcu, Dictos et Iuanis et supra Chieragh Radiuoigh et Juras eius fratrem et supra Vitoe Radmagnigh et Vughman eius fratrem et supra Vocighnam Radosaligh et Grubaç Clapouigh et Marcum et Milas eius fratres et Miligh Branilouigh et Mil eius fratrem et Stanighnam Radognigh et Stiepan eius fratrem et Vucosauum Radiuoigh et Iuanum et Vigagh eius fratres et Heliam Biouicigh et Vlach eius fratrem et Radosaum Didiognigh et Radiç Radosaligh et Radouaç eius fratrem et Radouaç Radmagnigh et Sladigh Deianouigh et Miligh eius fratrem et Bogauaç Cradmilouigh, dicentes quod dum ipsi Gruban et Dodoje lamentantes essent in viago in loco vocato Plesche et portarent pecias quattuor panni et brachia 44 [?] panni et centum sexaginta yperperorum grossorum et sex ducatos auri et duas pecias fustanei et duas libras sete et alias mercimonias minutas, ipsi accusati arripuerunt

Januara 1446. godine podignuta je tužba protiv većeg broja vlaha Pliščića iz katuna Vukše Sracinovića, koji su ukrali dva vola koja su bila na čuvanju kod Milorada i Milatka Radisalića iz Trebinja. Među optuženim Pliščićima spomenuti su Stanoje Dobrilović, Radonja Vukšić, braća Vladoje, Vukša, Branko i Vukota Milotić, Milorad Dobrilović i njegov čovjek Milat.⁶⁷ Doba katunara Vukše Sracinovića ograničeno je 1447. godinom kada se, koliko je zasad poznato, on posljednji put pominje u izvorima. Naime, u tužbi iz jula 1447. godine, kao razlog pljačke Dubrovčana od strane većeg broja vlaha Pliščića koje se desilo 'a Modrič', navedeno je da je to učinjeno po naređenju njihovog seniora, vojvode Stjepana Vukčića, a iz razloga što je Vukša Sracinović odnio sa sobom u Dubrovnik vojvodin novac. Među učesnicima pljačke spomenuti su Bratulj i Ivaniš Sracinović, braća Vitko, Vlah i Strezoje Radunović, Radovac Radmanović, Radosav Boljesalić, Dobrilo Radosalić, Dobrašin Radosalić, Đuretko Boljesalić, Tvrdiša Radaković, Radivoj Bogdanić, Radojko Bogdanić, Dabiživ Bogdanić, Bogavac Krimilić, Radosav Čipčić, Bralj Čipčić, Radosav Stanačić, Radovin Stanačić, Vukmir Radmanić i Viganj Radivojević.⁶⁸

Pored ovih pokazatelja, braća Sracinovići se pojavljuju i u drugim podacima. Naravno, neki od njih su pod sumnjom da se radi upravo o ovdje pominjanoj braći. Radik (Radič ?) Sracinović je spomenut 1428. godine, ali nismo do kraja sigurni da bi se radilo o vlahu Pliščiću Radiču Sracinoviću.⁶⁹ Druge informacije su preciznije i govore o Radiču Sracinoviću, vlahu Pliščiću,

sibi per vim omnia suprascriptas res, pannos, denarias, fustaneum et mercancias et vulnerauerunt ambos ipsos, Gruban ad periculum mortem et Dodoe ita crudeliter quod ipse pessime se habet" (04. 07. 1442. g.), DAD, Lam. de foris, XV, 22.

⁶⁷ "Nixa Maylusich homo ser Andree de Babalio ... fecit lamentum dicens quod dederat ad saluandum duos boues Millatcho et Millorath Radisalichi de Tribigne et Stanoe Dobrillouich, Radogna Voxich, Vladoe Millotich, Voxa Millotich, Branchus Millotich, Vochota Millotich fratres et Millorad Dobrillouich et Millath homo dicti Millorad omnes de Pliesche de chaton de Voxa Strazinouichi acceperunt per vim dicti duos boues" (02. 01. 1446. g.), DAD, Lam. de foris, XX, 30.

⁶⁸ "Radochna Radmanich et Luxa Dobrillouich de Breno ... fecerunt lamentum supra Bratul Saracinouich et Iuanis Saracinouich et Vitichum Radunouich et Vlach et Stries eius fratres et Radouaç Radmanouich, Radosauum Bogliesalich et Dobrilum Radosalich et Dobrasinum Radosalich et Giuretechum Bogliesalich et Tuerdisam Radachouich et Radiuoi Bogdanich, Radoichum Bogdanich et Dabisii Bogdanich, Bogauaç Crimilich et Radosauum Cipcich, Bralj Cipcich, Radosauum Stanacich et Radouinum Stanacich, Vochmier Radmanich, Vigagn Radiuoeuich, dicentes quod dum ipsi conducerent capita CXX animalibus minorum et sex boues et una salma cere cum equo ipsi suprascripti venerunt et per vim acceperunt sibi a Modrič omnia suprascripta et de pluri yperperos XXXV et unam taciā valoris yperperos XX, dicentes quod accipiebant sibi predictam ex mandato vaiuode Stiepanum ex eo quia Vuxa Saracinouich asportauit certam quantitatem denariorum dicti vaiuode et venit Ragusium" (23. 07. 1447. g.), DAD, Lam. de foris, XXI, 124.

⁶⁹ "Nouach Milcetich ... supra Bagichum Gremchouich et Radoslauum et Cuitichum eius fratrem Boliesauich et Radich Sraccinouich. Eo quia ipsa possus esse tres ebdomade quod dicti sibi furati fuerunt unam vaccham" (19. 09. 1428. g.), DAD, Lam. de foris, VIII, 86; "Die XII decembris Radaz Radouich homo vayuode Radossauuy testis ... usque domum Bagchi Gremchouich ... Vitomir Stanoeuich homo Gregorii Nicolich alterius testis", Isto.

poslovnom čovjeku koji se s određenim brojem kompanjona javlja u knjigama zaduženja u periodu 1438-1445. godine. Juna 1438. godine Radič Sracinović, zajedno s Radinom Grubačevićem, Božićkom Miobratovićem, Ljubišom Radišićem, zvanim Gorančićem i Božidarom Radosalićem, zvanim Gološićem, pravi zaduženje kod Brajana Prodanića na iznos od 830 perpera.⁷⁰ Septembra 1438. godine isti kompanjoni, osim Radina Grubačevića, prave dva zaduženja kod dubrovačkih vlastelina Valka Rastića na iznos od 330 perpera i Marina Gučetića na iznos od 99 perpera.⁷¹ Septembra naredne, 1438. godine, u još užem sastavu kompanjona, uz Radiča Sracinovića, Božićko Miobratović iz Trebinja i Božidar Radosalić zvani Gološić iz Brena prave zaduženja kod Valka Rastića i Marina Gučetića na iznos od 320 perpera, a kod Radovana Bogosalića na iznos od 324 perpera.⁷² Ovi kompanjoni, uvećani za Miljena Pliščića, juna 1440. godine prave zaduženja kod Marina Gučetića na iznos od 318 perpera i kod Helje Bogdanovića na iznos od 406 perpera.⁷³

Ovo očito uhodano društvo djelovalo je i kasnije, a tokom 1445. godine registrirano je u više navrata. Oko sredine juna 1445. godine Radič Sracinović, Božićko Miobratović iz Trebinja, Miljen Miogović i Božidar Gološić iz Brena prave zaduženje kod Marina Gučetića na iznos od 70 perpera.⁷⁴ Zatim se istog dana isti, bez Božićka Miobratovića iz Trebinja, zadužuju kod Marina Gučetića na 200 perpera.⁷⁵ Sutradan se opet u punom sastavu zadužuju

⁷⁰“Nos Radiz Saracinouich Pleszich, Radin Grubaceuich, Bosigchus Miobratouich, Liubissa Radisich dictus Gorançich et Bosidar Radosalich dictus Golosich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Brayano Prodanich yperperos octingentos et treginta usque ad unum mensem proxime futuris” (20. 06. 1438. g.), DAD, Deb. Not. , XVIII, 62.

⁷¹“Nos Radiz Saracinouich Pleszich et Bosigchus Miobradouich, Liubissa Gorienzich et Bosidar Radosalich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Valcho de Restis yperperos trecentos treginta usque ad unum annum proxime futuris ... Et similiter dare et soluere ser Marino Antonii de Goze yperperos nonaginta nouem” (10. 09. 1438. g.), DAD, Deb. Not. , XVIII, 84v.

⁷²“Nos Radiz Saracinouich vlacchus, Bosigchus Miobratouich de Trebigne et Bosidar Radosaglich dictus Golosich de Breno confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Valcho Cle. de Resti et ser Marino Antonii de Goze yperperos trecentos et viginti usque ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter dare et soluere Radoano Bogosalich yperperos trecentos et viginti quatuor usque ad unum mensem proxime futuris” (17. 09. 1439. g.), DAD, Deb. Not. , XIX, 71v.

⁷³“Nos Radiz Saracinouich, Bosigchus Miobratouich, Bosidar Radosalich, Miglien Plesich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino M. Cle. de Goze yperperos trecentos decem et octo usque ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter dare et soluere Ellie Bosigchouich becario yperperos quadringentos sex usque ad unum mensem proxime futuris” (11. 06. 1440. g.), DAD, Deb. Not. , XX, 23.

⁷⁴“Nos Radiz Strazinouich vlachus dictus Plesich, Bosigchus Miobratouich de Tribigne et Miglien Miogouich alias barberius et Bosidar Golosich de Breno confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Marino Ant. de Goze yperperos septuaginta usque ad unum mensem proxime futuris” (14. 06. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 121.

⁷⁵“Nos Radiz Strazinouich vlacchus dictus Plesich, Miglien Miogouich alias barberius et Bosidar Golosich de Breno confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus

kod Nikole Radovana Gološića na 172 perpera.⁷⁶ Oko mjesec i pol kasnije, na samom kraju jula 1445. godine, Miljen Pliščić, Božičko Miobratović i Radić Sracinović zadužuju se kod dubrovačkog vlastelina Marina Sorkočevića na iznos od 180 perpera.⁷⁷

Očito je da su Sracinovići, vlasi Pliščići, s još nekim ljudima s područja Trebinja i Brena, bili u dobrim poslovnim vezama. Pored Radića, to pokazuju i primjeri Stjepka i Dictosa Sracinovića. Juna 1439. godine prepoznatljivi kompanjoni Božičko Miobratović, Božidar Radosalić, zvan Gološić te Stjepko Sracinović i Radosav Tvrdisalić, zvan Dormitor, zadužuju se kod braće Radina i Brajana Prodanića na iznos od 714 perpera i jedan groš.⁷⁸ Juna 1440. godine vlah Stjepko Sracinović, Ljubiša Gorničić iz Brena i Vlatko Mirojević iz Dubrovnika zadužuju se kod Marina Gučetića na iznos od 314 perpera, zatim kod Marina Gundulića na iznos od 149 perpera i kod Đurđa Pribojevića na iznos od 153 perpera.⁷⁹ Maja 1442. godine Stjepko Sracinović, zajedno s Božičkom Miobratovićem iz Trebinja, Miljenom Pliščićem iz Dubrovnika i Božidarom Radosalićem iz Brena, prave zaduženje kod Marina Gučetića na iznos od 200 perpera⁸⁰, kod Dobrašina Brajkovića na iznos od 412 perpera i kod Helje Božičkovića na iznos od 460 perpera.⁸¹

nos dare et soluere ser Marino Ant. de Goze yperperos ducentos usque ad unum mensem proxime futuris” (14. 06. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 121.

⁷⁶ “Nos Radiz Strazinouich vlahus dictus Plesich, Bosigchus Miobratouich de Trebigne, Miglien Miogouich dictus Barberius et Bosidar Golosich de Breno confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Nicole Radouani Golosich yperperos centum et septuaginta duos usque ad unum mensem proxime futuris” (15. 06. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 121v.

⁷⁷ “Nos Miglien Plesich, Bosigchus Miobratouich et Radiz Sracinouich de Trebigne confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere ser Marino Luce de Sorgo yperperos centum et octuaginta usque ad unum mensem proxime futuris” (30. 07. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 140v.

⁷⁸ “Nos Bosigchus Miobratouich, Bossidar Radosalich dictus Golosich, Stiepchus Stracinouich et Radossauus Tuerdisalich dictus Dormitor confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radin Prodanich et Brayano eius fratri et cuilibet eorum ... yperperos septingentos quatuordecim et grossos unum hinc ad unum mensem proxime futuris” (06. 06. 1439. g.), DAD, Deb. Not. , XIX, 38.

⁷⁹ “Nos Stipchus Stracinouich vlahus, Liubissa Gornicich de Breno et Vlatchus Miroieulich de Ragusio confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino Ant. de Goze yperperos trecentos quatuordecim hinc ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter obligamus nos dare et soluere ser Marino Benedicti de Gondola yperperos centum quadriginta nouem ad terminus et in omnibus et pro omni pro ultrascriptis ... Et similiter obligamus nos dare et soluere Giuragh Priboeulich yperperos centum quinquaginta tres ad terminum et in omnis et per omni pro ultrascripti” (16. 06. 1440. g.), DAD, Deb. Not. , XX, 25.

⁸⁰ “Nos Stipchus Srazinouich morlachus, Bosigchus Miobratouich de Trebigne, Milien Plescha de Ragusio, Bossidar Radosalich de Breno confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino Ant. de Goze yperperos ducentos quatuor usque ad unum mensem proxime futuris” (23. 05. 1442. g.), DAD, Deb. Not. , XXI, 123v.

⁸¹ “Nos Bosigchus Miobratouich, Bosidar Radosalich, Stipchus Sracinouich et Miglien Plesich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere

Augusta 1442. godine vlah Pliščić Dictos Sracinović, u društvu s Ljubišom Gorinčićem i Nikolom Pokrajčićem iz Dubrovnika te Stipanom Radičevićem iz Trebinja, pravi zaduženje kod dubrovačkog vlastelina Petra de Poča na iznos od 440 perpera, a kod Đurđa Pribojevića na 400 perpera.⁸²

Marta 1451. godine za pljačku 26 ovaca koje su bile na čuvanju kod dvojice Trebinjana, braće Radonje i Radosava Gojakovića, optužen je Stjepko Sracinović sa svojim ljudima.⁸³

Maja 1449. godine kao učesnici pljačke spomenuti su Marko, Radivoj, Milj i Miljen Pribilović, ljudi Heraka Pliščića.⁸⁴ Izvjesno je samo da su i ranije pominjani Marko i Radivoj Pribilović uz Pliščiče. Herak Pliščić bi mogao biti ustvari Herak Radivojević, vlah Pliščić, spomenut 1442. godine.

Određenu sumnju ostavlja iza sebe i pominjanje Stjepana Sracinovića, vojvode i vlastelina hercega Stjepana Vukčića Kosače i njegovog sina Vladislava, a koji se pominju 1465-1468. godine.⁸⁵ Pitanje je da li je ovo primjer za dostizanje vlastelinske pozicije od strane jednog vlaha Pliščića. Bratulj Sracinović spomenut je u društvu s Grubačem Vignjevićem i Stankom Pokrajčićem 1465. godine.⁸⁶

Dobraxino Braychouich yperperos quadringentos et duodecim hinc ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter dare et soluere Elie Bosigchouich yperperos quadringentos sexaginta" (24. 05. 1442. g.), DAD, Deb. Not. , XXI, 124v.

⁸² "Nos Liubissa Gorincich, Nicola Pocraycich ambo de Ragusio, Dictos Stracinouich vlah de Plesche, Stipan Radiceuich de Trebigne confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Petro Ni. de Poza yperperos quatuorcentum quadriginta usque ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter obligamus nos dare et soluere Giuragh Priboeuch yperperos quatuorcentum" (02. 08. 1442. g.), DAD, Deb. Not. , XXI, 144v.

⁸³ "Nencho Radoucich de Vergato ... fecit lamentum supra Stiepchum Sracinouich cum suis hominibus de catugnani [ili: Catugnani ?], dicens quod per vim sibi acceperunt 26 oues quas Radogna Goiachouich et Radossauus eius frater habeant ad pascendum a dicto Nencho. Radogna et Radossauus Goiachouichi testis. Item fecit lamentum supra Obrad Rachoeuich et Radiz eius fratrem et supra Iffchum Codanouich et supra Iffchum Radoeuich de Tribigne, dicens quod sibi acceperunt viginti animalia que erant apud Radognam et Radossauum Goiachouichi de Tribigne ad pascendum" (29. 03. 1451. g.), DAD, Lam. de foris, XXIV, 145.

⁸⁴ "Radat Radosalich ... fecit lamentum supra Marcum Pribilouich, Radiuoi Pribilouich, Migliem Pribilouich et Miglieni Pribilouich homines Cherachi Pliesich dicens quod in domo ipsorum furati fuerunt sibi unam zorneam de pano precii yperperorum sex" (07. 05. 1449. g.), DAD, Lam. de foris, XXII, 73.

⁸⁵ "po voevodje Stjepanu Sracinoviću" (17. 09. 1465. g.), Stojanović 1934, 77. "Stiepanus Sračinouich et Sanchus diach ambassiatore cherzechi Stiepani confessi fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino Ragusii domino Blasio de Babalio et suo minori consilio dantibus et soluentibus nomine comunis Ragusii pro prode unius anni ducatoorum sex millium quos dictus cherzech habet in nostro comuni ad prode quinque pro cento in anno. Qui annus compleuit die tercio februarii 1465" (17. 09. 1465. g.), DAD, Debita Notariae pro Comuni, I, 61. Nije usvojen prijedlog: "de dando receptum familie Stiepani Sračinouich pro ut requirit cherzech Vlatchus", već je usvojen prijedlog: "de excusando se" (03. 12. 1468. g.), Consilium Rogatorum, XX, 100.

⁸⁶ "Radinazius Mircouich de Ragusio ... contra Grubazium Vigneuich et Stanchum Pocraycich et Bratuglium Sračinouich de Gliubomir iurisdictionis Turcorum dicens

Otvorenim ostaju kombinacije po kojima bi i u kasnijem vremenu linijom patronimika prepoznavali glavne predstavnike među vlasima Pliščićima. Prema pokazatelju iz maja 1467. godine vlasi Pliščići Šišman Grubačević i Dragiša Vukšić⁸⁷, mogli bi biti nasljednici Grubača Vignjevića i Vukše Sracinovića. U ovom drugom slučaju to je vjerovatnije jer se uz ime Dragiše Vukšića navodi i da je Sracinović, a on bi imao i vezu s čuvenim gostom Radinom Butkovićem preko supruge Alinke.⁸⁸

U jednoj nedovoljno precizno složenoj skupini vlaha Vragovića, Pliščića i Vraničića iz aprila 1469. godine, ime Vladisava Stjepkovića Sracinovića ukazuje na nasljednika Stjepka Sracinovića.⁸⁹

Miljen Pliščić – Dubrovčanin

Na nekoliko mjesta, kao kompanjon uz Sracinoviće i Trebinjane, pojavljuje se izvjesni Miljen Pliščić. Pojavljuje se u izvorima u periodu 1434-1459. godine, a definiraju ga zanimanja brijača i mesara te određeni broj srodnika.⁹⁰

quod predicti apprehenderunt et derobarunt filium eius Radossavum in Gazcho de mense septembri et eum venderunt Turchis“ (21. 09. 1465. g.), Dinić 1967a, 134.

⁸⁷ “contra et Sismanum Grubaceuich de vlachis dictis Pliesche ... in villam de Pliesche in loco dicto Modrice ... contra Dragissam Vochsich de eiusdem vlachis Pliesche ... contra vlachum Radounouich de dictis vlachis“ (06. 05. 1467. g.), Dinić 1967a, 141.

⁸⁸ “ovoi est’ testamenat’ gosta Radina ... a od’ prochieh ... kjerši mi Alinci” (05. 01. 1466. g.), Stojanović 1934, 153-155; “Alincha neptis suprascripti olim Radini uxor Dragisse Vuxich dicti Sracinouich cum consensu dicti Dragisse eius mariti et dictus Dragissa tanquam maritus dicte Alinche in presentia etiam et cum consensu Tuertchi Braianouich fratris dicte Alinche” (15. 07. 1467. g.), Dinić 1967a, 217.

⁸⁹ “contra Voch Vocotich Barilouich, Radacium Grubaceuich, Branchum Radioueuich, Vocossauum Radosaglich, Giouanum Vochodragouich et Vladissauum Stiepcouich Sracinouich omnes de vlachis Vragouichi, de Pliesche et de Vranicichi ... robci ad graničam in Brennum in locum dictum Stubičam” (21. 04. 1469. g.), Dinić 1967a, 149.

⁹⁰ “... Vigagn Pripzich Xurouich detento in carceribus comunis Ragusii ad instantiam Miglien Plesčich olim barberii creditoris ... ” (19. 10. 1434. g.), DAD, Diversa Notariae (dalje: Div. Not.), XIX, 121; “Nos Cherach Vichgneuich, Miglien Pleszich barberius, Ellias Bosigchouich becarius confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Iohanni M. de Volcio yperperos centum quinquaginta octo et grossos septem usque ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter dare et soluere ser Vocho de Restis yperperos trecentos octuaginta quinque usque ad unum mensem proxime futuris” (24. 06. 1438. g.), Deb. Not., XVIII, 62 bis; “Milien Pliesich ex una parte et Vigagn, Radiz et Milorad fratres Pripzichi ex altera ... fecerunt et fuerunt finem ... remissionem” (05. 02. 1440. g.), Isto, XIX, 128; “Milien Pliesich ex una parte et Vigagn, Radiz et Milorad fratres Pripčichi ex altera ... fuerunt finem remissionem” (05. 02. 1440. g.), Isto, 128v; “Nos Milien Pliescha becarius, Rade Dobrilouich, Bosigcho Miobratouich et Voch Radosalich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Petro Nicole de Poza yperperos centum et quinquaginta hinc usque ad unum mensem proxime futuris” (16. 10. 1441. g.), Isto, XXI, 32; “Nos Milien Plesich becharius et Vochaz Miogodouich de Zrniza confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Petro Ni. de Poza yperperos septuaginta tres usque ad unum mensem proxime futuris” (24. 09. 1442. g.), Isto, 162v; “Nos Milien Plisich becharius, Nicola eius filius et Raychus Meduedouich de Trebigne confiteor quod super me et omnia mea bona

Prema jednom pokazatelju određuje ga i prezime Mioković (Miogović)⁹¹, a izvjesno je bio iz Dubrovnika i definiran je kao Dubrovčanin, kako to zorno pokazuje i podatak iz maja 1442. godine.⁹² Njegovo specifično prezime i uočena poslovna vezanost za predstavnike iz reda vlaha Pliščića može ići u prilog njegovom porijeklu povezanom u starini za vlahu Pliščiće. Ipak, direktna pisana potvrda za to nije pronađena. Pitanje je da li je i podatak iz 1468. godine povezan za njega.⁹³ Isto tako, osim kroz prezime Pliščić, drugačija potvrda nije pronađena ni za krojača Radivoja Pliščića, spomenutog februara 1440. godine.⁹⁴

Ostali vlasi Pliščići

Mimo pominjanih vlahu Pliščića, ranije izdvojenih u pokazateljima o predvodnicima i mogućim predvodnicima, svakako glavnim akterima među vlasima Pliščićima, radi sveukupnosti pridodajemo i ostale prikupljene informacije o vlasima Pliščićima.

Vlasi Pliščići silazili su u u planinski dio Konavala na dubrovačkom području. Aprila 1433. godine oni su bili uzor kako da se prime vlasi Bilice.⁹⁵

obligo me dare et soluere ser Petro Ni. de Poza yperperos centum sexaginta et grossos octo usque ad unum mensem proxime futuris" (06. 06. 1447. g.), Isto, XXIII, 57; "Nos Milien Plisich becharius et Raychus Meduedouich de Trebigne confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Ellie Bosigchouich ducatos auri centum quinquaginta usque ad unum mensem proxime futuris" (07. 06. 1447. g.), Isto, 57v; "Matchus Migleni Pliescich" (19. 03. 1455. g.), Isto, XXIX, 177; „Nos Miglien Pliesich et Matchus Radossalich nepos ipsius Miglio confitemur quod super nos et super omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere domino Alouisio de Goze militi ducatos auri quinquaginta quinque cum dimidio usque ad tres menses proxime futuris sub pena X pro cento" (06. 10. 1456. g.), Isto, XXX, 192v; „Nos Dobrich Miobratouich de Tribigne principalis debitor et Miglien Pliescha becharius et Stiepan Maroeuich plegii ... confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Paulo Ne. de Spicha yperperos sexaginta" (29. 03. 1459. g.), Isto, XXXIII, 23.

⁹¹ "Nos Radiz Strazinouich vlachus dictus Plesich, Bosigchus Miobratouich de Tribigne et Miglien Miogouich alias barberius et Bosidar Golosich de Breno" (14. 06. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 121.

⁹² "Nos Stipchus Srazinouich morlachus, Bosigchus Miobratouich de Trebigne, Milien Plescha de Ragusio, Bossidar Radosalich de Breno confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino Ant. de Goze yperperos ducentos quatuor usque ad unum mensem proxime futuris" (23. 05. 1442. g.), DAD, Deb. Not. , XXI, 123v.

⁹³ "Vocazius Oliverovich de Xurovich ... Plegii ad presentandum dictum Vocazium in porota Miglenus Plescha, Bratanus Stancovich scarteserius, Radibratus Milobratovich scarteserius, Oliverius Stiepanovich pater dicti Vocazii, Vocassinus frater dicti Vocazii, Vlatchus Nenoevich de Xurovich" (09. 03. 1468. g.), Nedeljković 1978, 107.

⁹⁴ "Ego Radiuoy Plescha sartor confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Iohanni Richi spatario ducatos auri viginti quatuor et grossos XXXI usque Pasci proxime futuris" (21. 02. 1440. g.), DAD, Deb. Not. , XIX, 138v.

⁹⁵ „Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius paruo consilio cum consilio rogatorum quia dare et assignare possint vlachis Belize qui veniunt habitatum in Planinis nostris Canalis a treginta soldis infra ex terrenis rebellium eiusdem contrate Canalis cum

Početak februara 1436. godine Brajan Branetić optužio je čitav katun vlaha Pliščića zbog pljačke 30 perpera dubrovačkih dinara.⁹⁶ Oko sredine februara 1436. godine izvjesna Stojsava Vukotina podigla je tužbu protiv braće Radoja i Radelje Gojkovića te Vukmira Radmanića, vlaha Pliščića, zbog pljačke nekih stvari.⁹⁷ Marta 1436. g. Ljubiša Petković je za pljačku svoga sluga Miluta optužio Radosava Čipčića, vlaha Pliščića.⁹⁸ Maja 1436. godine Miok Radosalić je optužio Vlatka Milotića, vlaha Pliščića, zbog pljačke dok je išao ugarskom vladaru.⁹⁹ Juna 1436. godine za pljačku tkanina bilo je optuženo više vlaha Pliščića. Među njima su Rasko Balarić, Radovan Branušević, Ostoja Nenковиć, Viganj i Vukić Radivojević.¹⁰⁰ Augusta 1436. godine Bjelosav Nenковиć, vlah Pliščić, obavezao se na dvogodišnju službu kod Jakoba, sina Antonelija de Termole, sa Sicilije.¹⁰¹

Augusta 1439. godine tužitelj Oliver Ivanović je uz pomoć sočbine optužio vlahu Pliščića, braću Vladoja i Vukotu Milenića i Radonju Petrovića te Branita Gradojevića iz Trebinja zbog pljačke krave i vola koji su bili na čuvanju kod Priboja Radosalića u Biogradu kod Trebinja.¹⁰² U tužbi iz januara 1440. godine spomenuti su među svjedocima vlasi Pliščići Brajko i Vukša Mi-

pactis, modis et condicionibus quibus datur fuit vlahis Plischis prout ipsi domino Rectori et dictis eius consilis videbitur“ (21. 04. 1433. g.), DAD, Consilium Maius, IV, 273v.

⁹⁶ “Brayanus Branetich ... supra catuna de Plyezche. Eo quia dicti acusati sibi acceperunt yperperis treginta” (01. 02. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 29.

⁹⁷ “Stoysaua Vochotina ... supra Radeliam et Radoye fratres Goychouich et Vochmir Radmanich vlahos de Pliescha. Eo quia dicti acusati furati fuerunt dicte Stoysaue unam modrinam, unam gonellam albam et duas camisias ... ” (17. 02. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 46.

⁹⁸ “Liubissa Petchouich ... supra Radosaum Cipcich murulachum de Pliescha. Eo quia dictus Radossaus per vim accepit Miluth famulo dicti Liubisse unam gonella valoris perperorum quatuor ... Et hoc fuit ad confinia voyuode Radossau” (04. 03. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 57.

⁹⁹ “Miochus Radosalich ... supra Vlatchum Millotich de Pliescha. Eo quia dum ipse Miochus iret ad serenissimi imperatoris domini nostrum dictus Vlatchus per vim accepit ipsi Miocho duos ducatos auri et unum capellum et duas opanchas” (11. 05. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 115.

¹⁰⁰ “Radoe Liuboeuich botarius ... supra Vigagn Radiuoenuich et Vuchich Radiuoenuich, Radoan Branuseuich et Ostoyam Nenchouich et Raschum Balarich vlahos de Pleche. Eo quia venienti ipso Radoe in Dubraue versus Ragusium dicti derobauerunt pannos de dorso valoris iperperis XXX ... Testes: Ratchus Iuraceuich, Dersisauus Giuraseuich” (13. 06. 1436. g.), DAD, Lam. de foris, XI, 137v. Nekoliko godina kasnije spomenut je Viganj Radivojević: “Brayan Goycouigh ... supra Milorat Slauomirouigh et Vigagh Radiuoenuich et Cheragh Radiuoenuich de Sirzanize morlachis, dicens quod in contrata de Orach furati fuerunt sibi unum bouem” (08. 02. 1440. g.), Isto, XIII, 161v.

¹⁰¹ “Biolosauus Nenchouich vlahus de Pliexa asserens se esse hominem liber et nemini fore obligatum, locauit personam suam et opera eius hinc ad annos duos proxime futuros Iacobo filius condam Antonelli de Termole de capitinata Regni Sicilie presenti et stipulanti et eum conducenti” (09. 08. 1436. g.), DAD, Div. Not. , XX, 284.

¹⁰² “Oliuerius Iuanouich ... dicens quia furto ablato sibi fuerunt et ... unus suus bos et una sua vacha quas erant ad pascendum in Tribigna in Bielgrado et quas custodiebat Pribeus Radosalich homo Miliçe Radiuoenuice. Et quia nescit fures ... Die XXVIII decembris 1439 ... Vigagn Radiuoenuich sochum ... dixit infrascriptos fuisset fures ... Vladoe Milenigh et

lotić, Mioša Dragišić i Milat Starković.¹⁰³ Juna 1440. godine dvije tužbe pomnju vlahe Plišćice. U jednoj tužbi kao krivci su spomenuti Dejan Dragošević sa sinovima Sladićem, Milićem i Radićem Dejanovićem¹⁰⁴, a u drugoj tužbi braća Radovin i Radonja Petrović.¹⁰⁵ Jula 1443. za pljačku je optužen izvjesni Pokrajac, vlah Plišćić¹⁰⁶, dok je u augustu iste godine optužen Radonja Šišatović, vlah Plišćić, čovjek vojvode Stjepana Vukčića Kosače.¹⁰⁷ Septembra 1443. godine za pljačku su optuženi Vitoje i Braja, vlasii Plišćići.¹⁰⁸ U optužbi za pljačku iz maja 1451. godine spomenut je Kutis (Kutej), vlah Plišćić.¹⁰⁹

Vlacotta Milenigh fratres, Radogna Petrouigh de Pliszi, Branit Gradoeuigh de Tribigna” (13. 08. 1439. g.), DAD, Lam. de foris, XIII, 12.

¹⁰³ “Precrayaç Dobrouigh ... fecit lamentum supra Ostoya Dabisinouigh, Ostoya Dabisinouigh [?] et Radogna Dabisinouigh, Milas Milatouigh de Tribigna, dicens quod per fortiam acceperunt sibi unum bouem in dicto loco de Tribigna ad passandum de Umbra de Tribigna. Item acceperunt sibi unam pecudem et unam spatam, item unam cultellisiam. Testes Braichus Milotich, }

Miossa Draghisich } de Plesche,

Milatch Starchouich, }

Vochxa Milotich } de Plesche” (11. 01. 1440. g.), DAD, Lam. de foris, XIII, 143.

¹⁰⁴ “Bratoy Bratouignigh et Milorat Clapnigh ... supra Deyan Dragoeuigh de le Plesche et super omnes eius filii, dicens quod in dicto loco de Pliesca acceperunt sibi unum castronum. Sladigh Deyanouigh, Radiz Deyanouigh, Miligh Deyanouigh” (12. 06. 1440. g.), DAD, Lam. de foris, XIII, 245v.

¹⁰⁵ “Bogiesauus Radmanouigh et Radosauus Obradouigh ... fecerunt lamentum supra Radouin et Radogna fratres Petrouigh de Pliesce, dicens quod haberunt unam vacham in Orach et dicti accusati venerunt et per furtum ipsum sibi acceperunt” (12. 06. 1440. g.), DAD, Lam. de foris, XIII, 246v.

¹⁰⁶ “Miglien Plesigh ... fecit lamentum supra Pocraiaç de Plischi, dicens quod famuli ipsius Miglieni et Pocraiaç irent simul ad çarinam vaiuode Stiepani et incepiisset pluere et ipse Pocraiaç dixit ipsis famulis de Miglien prestati mihi mantellum album et etiam dare mihi illa octo brachia panni beretini quod non destinater per pluuiam et ego portabo cum bono saluamento. Et cum ipsi famuli dedissent sibi ipsos mantellum et pannum ipse Pocraiaç aufugit et noluit ipsis restituere ipsum mantellum nec pannum” (09. 07. 1443. g.), DAD, Lam. de foris, XVI, 255v.

¹⁰⁷ Ime njegovog brata tužilac nije znao: “Ziucius Dobercouigh ... fecit lamentum supra Radognam Sisatouigh et supra frater ipsius Radogne de Plascho homines de vaiuoda Stiepani, dicens quod ipsi Radogna et eius frater furati fuerunt sibi duos castronos valoris yperperos quattuor” (20. 08. 1443. g.), DAD, Lam. de foris, XVII, 14v.

¹⁰⁸ “Maroe Miotinich ... fecit lamentum supra Radaç Giuroeuigh et Vitoe Pliesca et Braius Pliesca, dicens quod ipsi eum verberauerunt et fecerunt sibi tria vulnera super caput cum cortellesia cum sanguinis effusione et acciperunt sibi per vim duas zapas, duas gonellas de rasa et unum mantellum et unam curtellesiam cum centura et bursa et yperperos unum et unum birretum et unum cupellum de grano et unum sachum” (08. 09. 1443. g.), DAD, Lam. de foris, XVII, 30.

¹⁰⁹ “Ostoia Junacouich nomine Giurassi eius fratris et Marini Milotinich et Millati Nicolichi affnimi dicti ostoeie ... fecit lamentum supra Chutis de Plieszi, Stiepanum Radognich et eius fratrem, Gradissauum Simorodouich, Milut Dobrassinouich, Radin Sorenich [?] et fratres, Vocassin Gratchouich et fratres et alios socios quorum nomina ignorant, dicens quod verberauerunt dictos conquerentes et ipsos vulnerauerunt ... et acceperunt Giurasso Junacouich unum zuponum, unam spatam et unam cortelessiam” (10. 05. 1451. g.), DAD, Lam. de foris, XXIV, 187v.

Teško je znati da li je Dimitar Vardić, spomenut s kćerkom Bilosavom krajem 1435. godine, vlah Pliščić.¹¹⁰

Smještaj vlaha Pliščića

Spomenuta dva natpisa u nekropoli stećaka u Velikom Groblju kod Zborne gomile pokazuju da su vlasi Pliščići svoje središte imali upravo na području oko Gacka, Samobora, Cernice i Rudina sjeverno od područja Ljubomira i područja Trebinja. Na to upućuju i mjesta na kojima se oni susreću zabilježeni najčešće u problematičnim situacijama (in plano Ghaçche¹¹¹, in Tribichoua¹¹², in Modriču in catuna Seraçini¹¹³, in Tribigna Modriç¹¹⁴, a Modriç¹¹⁵, 'in loco vocato Plesche'¹¹⁶, in Clupçe¹¹⁷, in Tribigna¹¹⁸, de Turani¹¹⁹). Prema pokazatelju iz januara 1420. i marta 1428. (in Modriç, Modriç), te prema kasnijim pokazateljima iz jula 1442. (loco vocato Plesche) i naročito iz maja 1467. godine (in villam de Pliesche in loco dicto Modrice¹²⁰), očito je da je glavno naselje vlaha Pliščića bilo 'Modrić' na području Travunije (Trebinjske okolice, blizu naselja Turana).¹²¹ Podatak iz septembra 1467. godine pokazuje da su Pliščići smješteni u Ljubomiru, a da su zločin izvršili u Gacku.¹²²

¹¹⁰ "Dimitar Vardich de Pliesach locauit filiam suam Billosauam annorum circa decem pro annis decem proxime futuros egregio artium doctore magistro Filippo de Diuersis de Lucha salariato comunis Ragusii ... eidem bene et fideliter seruire" (14. 12. 1435. g.), DAD, Div. Not. , XX, 120.

¹¹¹ "supra Stiepanum Chagleuich, Seracinum Pliescich, Volchaç Vigneuich. Eo quia his diebus propelapsis in plano Ghaçche" (24. 08. 1419. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 60v.

¹¹² "supra Volchmir Radmilouich et supra Radouaç Radmagnich vlahos de Plisach ... in Tribichoua" (01. 06. 1427. g.), DAD, Lam. de foris, VII, 187v.

¹¹³ "supra Dobrillum Slomelich homo Strazine Priescich et Diuoye Crainouich et Milich Voletich et Milorad Ostoich. Eo quia his diebus propelapsis in Modriču in catuna Seraçini" (04. 01. 1420. g.), DAD, Lam. de foris, IV, 127v.

¹¹⁴ "supra Radossauum Brancich et Radouich et Radoichum fratres de morovlachi Pliesche ... in Tribigna Modriç" (03. 08. 1428. g.), DAD, Lam. de foris, VIII, 57.

¹¹⁵ "acceperunt sibi a Modriç omnia suprascripta" (23. 07. 1447. g.), DAD, Lam. de foris, XXI, 124.

¹¹⁶ "supra Voxam Stracinouigh et supra sex fratres eius ... in loco vocato Plesche" (04. 07. 1442. g.), DAD, Lam. de foris, XV, 22.

¹¹⁷ "supra homines Strazin Plescich ... in Clupçe" (11. 04. 1411. g.), DAD, Lam. de foris, II, 44.

¹¹⁸ "supra Vochsam Sracinouich et fratres eius ... in Tribigna" (12. 06. 1438. g.), DAD, Lam. de foris, XII, 39v.

¹¹⁹ "homines de Voxa Sracinouigh de Turani" (13. 06. 1440. g.), DAD, Lam. de foris, XV, 208v.

¹²⁰ "contra et Sismanum Grubaceuich de vlachis dictis Pliesche ... in villam de Pliesche in loco dicto Modrice" (06. 05. 1467. g.), Dinić 1967a, 141.

¹²¹ Jedan raniji podatak direktno veže Pliščiće za Trebinje: "Nos Miglien Plesich, Bosigchus Miobratouich et Radiz Sracinouich de Trebigne confitemur ..." (30. 07. 1445. g.), DAD, Deb. Not. , XXII, 140v.

¹²² "contra Grubazium Vigneuich et Stanchum Pocraycich et Bratuglium Sracinouich de Gliubomir iurisdictionis Turcorum ... in Gazcho" (21. 09. 1465. g.), Dinić 1967a, 134. .

Seniori vlaha Plišćića

Prema pokazatelju iz 1382. godine, koji govori o Vukoslavu Plišćiću, knezu svih vlaha u Bosanskom kraljevstvu, proizilazilo bi, isto ono što se da upratiti kod većine vlaških katuna krajem XIV i početkom XV stoljeća, da se radi o vlasima bosanskog kralja. Kasnije oni bivaju predmetom raspodjele, a po svemu sudeći, svi vlasi Plišćići su još u doba vojvode Sandalja Hranića postali vazali Kosača. Podatak iz marta 1425. godine govori o Sracinu, sinu Vukoslava Plišćića, kao čovjeku vojvode Sandalja Hranića.¹²³ To potvrđuje i pokazatelj iz 1430. godine, kada su se Dubrovčani žalili vojvodi Sandalju Hraniću na vlaha Plišćića, vojvodu Vukca Vignjevića.¹²⁴ Nešto kasnije, augusta 1443. godine navedeno je i da su vlasi Plišćići ljudi vojvode Stjepana Vukčića Kosače.¹²⁵ To potvrđuje i podatak iz jula 1447. godine.¹²⁶

Datacija natpisa u Velikom Groblju kod Zborne gomile

Ranije izvršavanu dataciju natpisa u Velikom Groblju kod Zbrane gomile, oslonjenu prije svega na lik Vojina Sracinovića spomenutog 1419. godine, potiskuje niz konkretnijih pokazatelja o samim akterima koje spominje sadržaj natpisa. Prema onome što daju izvori iz 1403. i 1419. godine, Vojin Sracinović (Stracinović) pripada vlasteli i njegov položaj je bliži desnoj obali rijeke Neretve na zapadu nego što je položaj navedenih natpisa koji su na istoku. Ključno određenje ovih natpisa ipak predstavljaju vlasi Plišćići o kojima ima očuvan veći broj neobjavljenih arhivskih informacija.

Knez Vukoslav Plišćić javlja se u izvorima 1375. i 1382., a njegov sin Viganj (Vukosalić) Plišćić 1403. godine. Pisac oba natpisa, Sracin Vukosalić Plišćić, sin Vukoslava Plišćića i brat Vignja Plišćića, javlja se u izvorima u periodu 1408-1425., a njegov sin, Vukša Sracinović, javlja se 1436. godine. Otvorena je mogućnost za postavku da je knez Vukoslav Plišćić nestao s historijske pozornice prije 1403., a njegov sin Viganj Vukosalić Plišćić prije 1408. godine. Držeći se najširih okvira datacije za oba natpisa, a to je vrijeme života 'pisca' Sracina Vukosalića (zasvjedočeno 1408-1425), predlažemo sigurnim gornju granicu za nastanak oba natpisa zaključno s 1436. godinom.

¹²³ „Seraçin filius Volchosau i Cliescich vlahus voiuode Sandagl ... comperuit petens a ser Iohane I. de Gondola unam suam cinturam de argento sibi ser Iohani danta per manus Grubaçii Vighgneuich nepotis dicti Serazini nunc sunt sex anni vel circa“ (07. 03. 1425. g.), DAD, Div. Canc. , XLIII, 99v.

¹²⁴ “Da lassar de Sisman per vendeta de Radiç Dobrouoeuich. Et de lo inquerar Vochaç voiuoda de Plische per quelli forno nella sconfita lal'demo la cautela et modo serua et tien voiuoda Sandagl partito che non mancho di quello dice ne fara vendeta d'essi piace” (19. 08. 1430. g.), DAD, Lett. di Lev. , X, 197v.

¹²⁵ “supra Radognam Sisatouigh et supra frater ipsius Radogne de Plascho homines de vaiuoda Stiepani” (20. 08. 1443. g.), DAD, Lam. de foris, XVII, 14v; Kovačević 1963, 138, napomena 104.

¹²⁶ “quod accipiebant sibi predictam ex mandato vaiuode Stiepanum ex eo quia Vuxa Saracinouich asportauit certam quantitatem denariorum dicti vaiuode et venit Ragusium” (23. 07. 1447. g.), DAD, Lam. de foris, XXI, 124.

Summary

From the history of the Plišćići Vlachs

The historical thread of the Plišćići Vlachs is woven with numerous facts during a period of time spanning almost one whole century in length (1375-1469). It has been marked by the main representatives of the Plišćići who made the core of the whole group recognizable in its historical unity and existence. Their most important representatives are Vukoslav Plišćić, Viganj Vukosalić Plišćić, Sracin Vukosalić Plišćić, Vukac Vignjević, Grubač Vignjević and Vukša Sracinović. The tombstone inscriptions of Vukosav Plišćić and his son Viganj Vukosalić Plišćić were made on the orders of their first cousin Sracin Vukosalić Plišćić (stated in the period of 1408-1425), son of Vukosav Plišćić and brother of Viganj Vukosalić Plišćić.

Literatura

- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško – topografski pregled, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1971.
- Čirković, S.* 1964, Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 376, Odeljenje društvenih nauka 48, Beograd, 1964.
- Dinić, M.* 1967, Humsko-trebinjska vlastela, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 397, Odeljenje društvenih nauka 54, Beograd, 1967.
- Dinić, M.* 1967a, Iz dubrovačkog arhiva, III, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje 22, Beograd, 1967.
- Hadžijahić, M.* 1991, Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini, El-Kalem, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo, 1991, 26-27.
- Kovačević, D.* 1963, Srednjovjekovni katun po dubrovačkim izvorima, “Simpozijum o srednjovjekovnom katunu”, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja 2, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka 1, Sarajevo, 1963.
- Kovačević, Lj.* 1888, Znamenite srpske vlasteoske porodice srednjega veka, Godišnjica Nikole Čupića 10, Beograd, 1888, 199-214.
- Kovačević-Kojić, D.* 1973, Obaveze na vjernost dvojice katunara vojvodi Sandalju Hraniću, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 19 (1970-1971), Sarajevo, 1973., 229-233.
- Kurtović, E.* 2006, ‘Slavni ljudi svoje vrste’ – Stankovići vremena vojvode Sandalja Hranića Kosače, “Med Srednjo Evropo in Sredozemljem, Vojetov zbornik”, Ljubljana 2006., 395-413.

- Miletić, N.* 1988, Veliko Groblje (Avtovac-zborna gomila, Gacko), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Sarajevo, 1988., 153.
- Nedeljković, B.* 1978, Mešovita porota. Dubrovačka dokumenta XIV i XV veka o pograničnoj poroti, Miscellanea XVII/6, Beograd, 1978.
- Slijepčević, M. Đ.* 1969, Samobor, selo u gornjoj Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa 15, Odjeljenje društvenih nauka 11, Sarajevo, 1969.
- Slijepčević, P.* 1928, Staro groblje po Gacku, Glasnik Zemaljskog muzeja 40 (2), Sarajevo, 1928., 62.
- Stojanović, Lj.* 1929, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku 19, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.
- Stojanović, Lj.* 1934, Stare srpske povelje i pisma, I/2, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku 24, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.
- Vego, M.* 1964, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 19, Sarajevo, 1964.
- Vego, M.* 1964a, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 3, Sarajevo, 1964.
- Vego, M.* 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knjiga 4, Sarajevo, 1970, 170.

Značaj sevdalinke za frazeologiju bosanskog jezika

Zenaida Meco
Sarajevo

Uvod

Frazeme su, i prije konstituiranja frazeologije kao posebne naučne discipline, pobuđivale pažnju filologa jer su se isticale kao slikovite i ekspresivne u odnosu na druge riječi i skupove riječi. Međutim, tek se Charles Bally (1865-1947)¹ detaljnije pozabavio njima, ukazujući na složenost njihove značenjske strukture te napravivši prvu klasifikaciju. Njega je naslijedio V. V. Vinogradov², koji je najzaslužniji za to što se od druge polovine XX stoljeća do danas ruska frazeologija najintenzivnije izučava.

Iz obilja vrlo raznorodnih pristupa frazemama (koji se razlikuju čak i u samom nazivu predmeta izučavanja, pa ćemo, osim termina frazema pronaći još i frazeologizam, idiom, idiomatska fraza, kolokacija...) ipak se mogu izvući neke osnovne karakteristike koje definiraju frazemu u odnosu na ostale skupove riječi razlikujući je od njih, a to su: dvokomponentnost (najmanje dvije punoznačne riječi, dakle, u našem jeziku, imenice, zamjenice, pridjevi, glagoli, brojevi i prilozni), jedno jedinstveno značenje, koje nije puki zbir značenja riječi koje ulaze u sastav frazeme, nego je više ili manje odvojeno od njih i to tako što je bar jedna od riječi sastavnica izgubila svoje osnovno značenje i preuzela neko od prenesenih (transponiranih – npr. u frazemi *crna ovca*, *crna* ne znači „crna“ nego „drugačija od ostalih“, a značenje *ovca* zavisi od konteksta – može se odnositi na čovjeka, pojavu ili bilo šta što se ističe kao drugačije u odnosu na grupu), reproduciranje u gotovom obliku (frazeme vrlo rijetko „trpe“ promjene strukture) te neprevodivost s jednog jezika na drugi (ako bismo doslovno preveli frazemu iz francuskog jezika *tomber dans les*

¹ *Linguistique generale et linguistique francaise*, Berne : Editions Francke, 1965.

² *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Лексикология и лексикография*. Москва 1977.

pommes dobili bismo „pasti u jabuke“ što je besmisleno, jer je pravo značenje ove frazeme „onesvijestiti se“), uz, naravno, ekspresivnost, jer uvijek je efektivnije iskoristiti frazemu nego jednostavno reći doslovno značenje.³

Proces nastanka frazeme vrlo je složen i nepredvidljiv. Najbolje se može pratiti preko ustaljenih skupova riječi koje vremenom izgube prvobitno značenje, a dobiju preneseno (mada postoji još niz načina na koji frazeme mogu nastati, kao što su redukcija i značenjska kondenzacija izreka i poslovice – *ispraviti krivu Drinu*, terminologija – *prazan hod*, žargonizmi – *dati kome šipak*, metonimizacija – *ne vidjeti behara*, sinegdoha – *izgubiti glavu*, geste – *prevrtati očima...*). Na primjer, *okrenuti leđa* nije frazema u rečenici: *Okrenuli su jedno drugom leđa da se ugriju i tako zaspali.*, gdje se čuva osnovno značenje obiju riječi, dok jest frazema u rečenici: *Mentor mu je okrenuo leđa i oborio ga na odbrani.*, gdje *okrenuti leđa* znači „izdati“. Dakle, pojedine sintagme koje se često koriste u jednom obliku vremenom se idiomatiziraju (tj. postanu nepromjenljive), a zatim i frazeologiziraju (tj. umjesto osnovnog značenja preuzimaju preneseno).⁴

Postoji i proces suprotan frazeologizaciji, a to je defrazeologizacija. Budući da se frazeologizacija odnosi prvenstveno na prijenos značenja riječi sastavnica, suprotan proces jeste vraćanje sastavnica njihovom prvobitnom značenju (neki su primjeri obrađeni niže u tekstu). Ovaj se proces nerijetko koristi u književnomjetničkim tekstovima te publicistici, pošto defrazeologizirana frazema ima još jači momenat začudnosti pošto je sama idiomatizirana, pa ne očekujemo mijenjanje njene strukture, čime se postiže još veća ekspresivnost nego samom upotrebom frazeme.

Pored ovih osnovnih pristupa proučavanju frazema postoje još brojni drugi kao što je proučavanje semantičkih odnosa između samih frazema (sinonimija, antonimija...) i ostali leksikološki pristupi, jer je frazeologija i sama dio leksikologije⁵. Budući obje mlade, ove discipline pružaju obilje materijala i ideja za proučavanje, od kojih je jedan i proučavanje frazema u usmenoj lirskoj književnosti.

Odnos frazeme i sevdalinke

Na prvi pogled može izgledati neproduktivno istraživati frazeme u poeziji, pa još u poeziji čija se starost može mjeriti stoljećima, jer su frazeme daleko češće u prozi, što će reći, karakteristika su razgovornog jezika. I zaista, frazema je u poeziji daleko manje nego u prozi, a i one koje se mogu pronaći, potpadaju pod sasvim druge procese, ali upravo to specifično tretiranje frazema u poeziji, a posebno u sevdalinci, interesantno je za frazeologiju.

³ v. Tanović 2000, 11-12; Hrnjak 2005, 31.

⁴ v. Tanović 2000, 55-66.

⁵ up. Dragičević 2007.

Odnos frazema i sevdalinke, gledano iz sinhronog aspekta, odvija se u tri smjera:

1. Iako se ne može pouzdano tvrditi na koji način nastaju frazeme, sigurno je da je prenošenje s koljena na koljeno usmenim putem tok koji je svaka frazema morala proći da bi uopće postala frazema, tj. ustaljeni izraz. Sevdalinka, kao kreativni jezički čin, neminovno se nadaje kao jedno od vjerovatnih izvorišta frazema: ako se jedan izraz spomene u nekoliko pjesama koje se stalno slušaju i pjevaju, on ima mnogo veće šanse da se ustali i u razgovoru, možda s početka kao stilski markiran, dok ga vrijeme ne uobičaji, pa sevdalinku sigurno treba posmatrati kao jedno od mogućih bogatih izvora frazema.

2. S druge strane, frazeme koje su gotove ušle u sevdalinku kao manje ili više idiomatski izrazi, tj. izrazi koji se odlikuju ustaljenošću, u sevdalinci, kao pjesmi koja se u manje ili više nepromijenjenom obliku prenosi s koljena na koljeno kroz vrijeme, idiomatiziraju se po drugi put, pa se za frazeme u sevdalinci, i uopće u usmenoj književnosti, može reći da su *dvaput idiomatizirane*, takoreći fosilizirane. Tako ćemo u sevdalinkama naći frazeme koje više ne nalazimo u razgovornom jeziku kojem su nekad pripadale i to čuvanje u sevdalinci uvijek nudi mogućnost „reinkarnacije“, tj. da neka frazema ponovo uđe u upotrebu. Osim toga, sevdalinka svjedoči i o starini nekih frazema koje nalazimo u njoj, a koriste se i danas.

3. S obzirom na to da je pjesnički jezik jezik u kojem ne vrijede odnosi koji postoje u govornom jeziku, da on mijenja značenja i odnose među riječima, to on neizbježno i frazeme mijenja i na sintagmatskom i na paradigmatičkom planu, tj. razbija im sintaksičku i semantičku strukturu, pa tako dolazi do procesa *defrazeologizacije*, koji nisu neinteresantni za frazeologiju jer pružaju dodatna objašnjenja u krajnjoj liniji i o nastanku frazema.

Tako sevdalinka istovremeno, kao usmeni tekst stvara, kao stari tekst čuva, i kao pjesnički tekst kviri frazeme.

Sevdalinka kao izvor frazema

U klasifikaciji frazema prema porijeklu, pored nacionalnih, internacionalnih i frazema-posuđenica, govori se i o autorskim frazemama.⁶ Pritom se misli na frazeme koje su pronađene u tekstovima nekih pisaca, a nisu ovjere-ne u govoru niti u rječnicima. Čak je vrlo problematično identificirati ih kao frazeme, jer se obično kao takve javljaju samo u tekstovima tog pisca, a ako se javljaju dva ili tri puta, da li ih onda uopće možemo prozvati frazemama?

Ova se dilema može relativizirati upravo na primjeru frazema iz sevdalinke⁷. Naime, za frazeme kao *rasti u kafezu, ne vidjeti sunca ni mjeseca*⁸, u

⁶Tanović 2000, 92-96.

⁷Mada onda problematičan postaje naziv „autorske“, pošto sevdalinka, kao tekst usmene književnosti, nema poznatog autora?!?

⁸Maglajlić 1997, 90.

želji rodila⁹, jade zadavala¹⁰, pusta blaga¹¹, iz tanka grla¹², Bosne ponosne¹³, zlato u matere¹⁴, akšam geldi¹⁵, gorki čemere¹⁶, sladi od šećera¹⁷, ispod srca nosila¹⁸, kano janje malo¹⁹, ne znati na čem žito raste i naročito ne znati na čem rujno vino raste²⁰ s velikom vjerovatnoćom možemo reći da su nastale upravo u sevdalinci, s obzirom na to da su veoma stilogene, isuviše za razgovorni jezik²¹, karakteristične za liriku, a pritom su dovoljno stare. Tako frazema *rasti u kafezu*, gdje je frazeologizacija izvršena desemantizacijom imenice *kafez* koja, metonimijom, počinje značiti zatvorenost u kući, aludira na nekadašnji položaj žene gdje je to cjenjenija bila za udaju što je manje iskusna bila, a stilogenost izvire iz hiperbole, karakteristične za liriku, upravo sevdalinku.²² Na istom su tragu i frazeme *ne vidjeti sunca ni mjeseca*, *ne znati na čem žito*, *na čem vino raste* koje također govore o vrijednosti djevojke. Zatim, tu su i frazeme *ispod srca nosila*, *u želji rodila*, *zlato u matere* koje se odnose na ljubav majke prema djetetu, na što aludira sinegdoha *pod srcem* (koja zamjenjuje kompletno tijelo iznad stomaka, naglašavajući srce kao izvor ljubavi), zatim opredmećenje želje kao mjesta poroda iznad svih ostalih mjesta te poređenje djeteta sa najvećom materijalnom vrijednošću – zlatom, što je sve, ma koliko nam ove frazeme djelovale danas prazno zbog čestoće upotrebe, ipak u trenutku nastanka izrazito poetično i stilogeno.²³ Isto je i s poredbenim frazemama *kano janje malo*, *sladi od šećera* (ne treba zaboraviti ni civilizacijski trenutak nastajanja frazema, kada je šećer bio skupa i rijetka namirnica, pa je ovo poređenje imalo mnogo veću jačinu nego danas), *gorki čemere* itd. Frazeme kao *akšam geldi* i *Bosna ponosna*, jedna zbog turcizma *geldi*, a druga zbog rime, same po sebi efektne i pamtljive, a koja istovremeno odražava stav Bosanaca prema domovini, vremenom su se pretvorile gotovo

⁹ Maglajlić 1997, 40.

¹⁰ Maglajlić 1997, 41.

¹¹ Maglajlić 1997, 45.

¹² Maglajlić 1997, 46.

¹³ Maglajlić 1997, 48.

¹⁴ Maglajlić 1997, 48.

¹⁵ Maglajlić 1997, 105.

¹⁶ Maglajlić 1997, 65.

¹⁷ Maglajlić 1997, 65.

¹⁸ Maglajlić 1997, 68.

¹⁹ Maglajlić 1997, 85.

²⁰ Maglajlić 1997, 90.

²¹ Pritom ni slučajno ne tvrdim da u razgovornom jeziku nema izuzetno stilogenih frazema i izraza uopće, ali vremenom se ta stilogenost izbriše, pa je na prvi pogled ne prepoznajemo, dok se ne zamislimo nad njenim značenjem, a činjenica je da su navedene frazeme, naročito posljednje dvije, i danas frazeme koje ćemo svakako primijetiti u tekstu.

²² Uporedi, npr. sevdalinku u kojoj „djevojka kliče s visoka brda iz tanka grla“ i doziva „sultan Selima“ (Orahovac 1968, 447).

²³ Moguće bi bilo čak napraviti semantičku klasifikaciju frazema u sevdalinkama koja bi se poklapala s tematskom klasifikacijom sevdalinki, pa bi uspavanke imale svoju frazeologiju, ljubavne pjesme svoju, pjesme s motivom ostavljene drage svoju itd. (up. Maglajlić 2000, predgovor).

u jednoleksemski izraz, s tim da je s prestankom pravljenja novih sevdalinki izraz *akšam geldi* nestao iz upotrebe i danas je arhaizam, karakterističan za sevdalinku, dok je *Bosna ponosna*, pod utjecajem novijih dešavanja, ponovo aktueliziran u patriotskoj književnosti i tamo je vrlo frekventan. Budući „svojina“ sevdalinke, ona je ove i mnoge druge izraze obilato koristila u više tekstova, a isto tako i pozajmljivala drugim oblicima usmene književnosti, i tako ih podigla na stepen frazeme. Jednom nastale kao autorske, one su se vremenom i korištenjem od drugih autora idiomatizirale, a opet nikad nisu ušle u svakodnevnu upotrebu upravo zbog svoje visoke stilogenosti, nego su ostale kao „pomoćno sredstvo“, nekad prije u lijepom izražavanju, a danas u slučajevima kada se izričaju, pismenom ili usmenom, književnoumjetničkom ili svakodnevnom, želi dati patina starine²⁴. Tako na primjeru autorskih frazema iz sevdalinki možemo potvrditi status autorskih frazema uopće, pa onda dozvoliti i da frazeme koje se javljaju samo nekoliko puta i to kod jednog pisca, ipak dobiju status frazeme, jer nikad ne možemo sa sigurnošću predvidjeti tokove društvenog kretanja koji bi mogli aktuelizirati frazeme nastale kod jednog pisca, a koje u sadašnjem trenutku izgledaju neperspektivno.

Sevdalinka kao muzej frazema

Frazeologija bosanskih pisaca malo je izučavana, pa ne čudi što mnoge frazeme sa specifično bosanskom leksikom (turcizmima) nećemo pronaći u frazeološkim i ostalim rječnicima s naših prostora. To su frazeme kao: *uzeti abdest*²⁵, *vezati sevdah*²⁶, *biti/imati habera*²⁷, *sastaviti Bog s dinom (i imanom)*²⁸, *biti na jordamu*²⁹, *doći zeman po zemanu*³⁰, *nemati akrama*³¹ i sl.³² Neke od ovih frazema pobrojane su u *Frazeologiji bosanskoga jezika*, ali ovih navedenih, recimo, nema ni tamo, s obzirom (i) na to da sevdalinka nije bila u korpusu. Inače, frazeologija bosanskog jezika tek je u povoju i vrlo je vjerovatno da će neki budući bosanski frazeološki rječnik obilovati frazemama kojih nema u susjednim jezicima, s obzirom na to da su frazemi sastavni dio svakodnevnog razgovornog jezika (žargonizmi), a vrlo često su teritorijalno i

²⁴ Ili pak, u vremenu posvemašnje demitologizacije, služe za ironizaciju nekadašnje patetike.

²⁵ Maglajlić 1997, 117.

²⁶ Maglajlić 1997, 103.

²⁷ Maglajlić 1997, 105.

²⁸ Maglajlić 1997, 101.

²⁹ Maglajlić 1997, 63.

³⁰ Maglajlić 1997, 62.

³¹ Maglajlić 1997, 50.

³² U *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* (Zagreb, 1881), *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU* (Beograd 1959), *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika MS-MH* (Novi Sad-Zagreb 1967) imaju navedene ove frazeme, ali nisu izdvojene niti objašnjene kao frazeme, nego su prisutne tek kao primjeri za određene turcizme.

funkcionalno ograničeni, što znači da ih nećemo naći, barem ne u tom obliku, već ni u bliskim, a kamoli u manje bliskim jezicima.³³

Većina navedenih frazema spada u arhaizme, što znači da se koriste samo u stilski markiranom izrazu, ali svjedoci smo kako politička situacija može utjecati na jezik da se u njega vrte neke riječi – pri čemu ne mislim toliko na samu normu iznesenu u pravopisu koja je izazvala toliko osporavanja i neprihvatanja, koliko na promjene koje su se desile spontano, kao npr. sve češća upotreba riječi „avaz“ zbog postojanja popularnih dnevnih novina – pa se mora dopustiti i mogućnost povratka nekih frazema koje su arhaizmi ili čak potpuno zaboravljene. Tu bi se, recimo, mogla kao primjer uzeti frazema *biti hasta*, koja je jedno vrijeme bila gotovo zaboravljena, ali danas se ponovo počela koristiti upravo zbog arhaičnosti koja daje stilogenost.³⁴

Pored toga što čuva frazeme koje se više ne koriste, sevdalinka može svjedočiti i o starini nekih frazema koje se koriste i danas, kao što su: *pogledati preko oka*³⁵, *na um pasti*³⁶, *izgubiti pamet*³⁷, *vidjeti se kao u po dana*³⁸, *kamen do kamena*³⁹, *odnijeti voda*⁴⁰... Ovo su frazeme koje odlikuje manji stepen stilogenosti nego one koje bismo mogli prozvati autorskim u sevdalinkama i vrlo je vjerovatno da su u sevdalinke prodrle iz svakodnevnog govora, između ostalog i zato jer im je semantika više vezana za svakodnevne pojave – *pogledati preko oka* znači „biti sumnjiv, nepovjerljiv“, *na um pasti* – „sjetiti se nečega“, *izgubiti glavu* – „umrijeti“ ili „izbezumiti se“, *izgubiti pamet* – „poludjeti, uglavnom nakratko i u specifičnom slučaju“, *vidjeti se kao u po dana* – „vidjeti se jasno, obično kad su okolni uvjeti takvi da je smanjena vidljivost (pri čemu se misli i na vidljivost u osnovnom i prenesenom značenju – jasno rasuđivanje)“, *kamen do kamena* označava „mjesto bez zemlje, krš“, *odnijeti voda* – „nestati, izgubiti se“. Dakle, riječ je o svakodnevnim pojavama koje su svoju frazeologiju razvile izvan književnosti, kao što se ona uostalom i danas razvija, a svojom učestalošću utjecale na to da se pojave i u sevdalinkama. Istina, ni sevdalinkama ne možemo odrediti tačan datum nastanka, ali ih prema nekim civilizacijskim momentima spomenutim u njima možemo barem svrstati u određeni period (npr. prema opisu odjeće, običaja pri svadbama, rođenjima, sahranama...), a tom periodu pripadaju i frazeme koje se javljaju u njima i tako sevdalinka može pomoći pri određivanju barem približne starosti nekih frazema, što se onda može iskoristiti za dalja frazeološka istraživanja (npr. zašto su neke frazeme podložnije promjenama

³³ Uporedi, npr. hrvatsku frazemu *dobiti košaricu* sa srpskom *dobiti korpu* (Mihaljević, Kovačević 2006), kojima bi bosanska inačica bila, recimo, *dobiti dvojku*, kao i ostale frazeme u Menac, Antica et al., *Hrvatski frazeološki rječnik* (Zagreb 2003).

³⁴ Npr. *Saznalo se da je bio teška hasta*, na www.magaza.co.ba/modules.php?name=News&file=article&sid.

³⁵ Maglajlić 1997, 85.

³⁶ Maglajlić 1997, 58.

³⁷ Maglajlić 1997, 41.

³⁸ Maglajlić 1997, 39.

³⁹ Maglajlić 1997, 37.

⁴⁰ Maglajlić 1997, 35.

i defrazeologizaciji u krajnjem slučaju nego neke druge i šta je to što utječe na očuvanje neke frazeme).

Sevdalinka kao arena frazema

Kada frazemu, kao ustaljenu jezičku jedinicu, razbijemo, bilo semantički, bilo sintaksički, uvijek postizemo efekat iznenađenja, koji je valjda u osnovi poststrukturalističkih težnji u književnosti. Međutim, da taj postupak nije svojina poststrukturalizma, svjedoči i primjer razbijanja frazeme u sevdalinci.

Na primjer, frazema *rumen ispod brade* ima značenje „mlad“. Međutim, u sevdalinci se ovo značenje razbija stihovima: „Ja kad stekoh brkove i bradu“, „Kad viđaju bradata junaka“, „Kad viđaju brkata junaka“, „Kad viđaju jako nausnice“⁴¹, u kojima se fokus stavlja upravo na bradu i brkove, koji sada, istina, transponiraju značenje izraza na dob mladića, ali ne više u onoj mjeri u kojoj je to potrebno za jednu frazemu. Pošto je ipak teško odrediti granicu između transponiranog značenja izraza i transponiranog značenja frazeme, možda bi bilo teško tvrditi da li je došlo do potpune defrazeologizacije, ali da je proces transponiranja ovim stihovima pokrenut unatrag može se sa sigurnošću tvrditi, jer nakon stihova koji slijede, „rumen ispod brade“ prestaje značiti „mlad“ i počinje značiti „tako mlad da je rumen ispod brade“ ili „tako mlad da još nema bradu“, što onda od frazeme pravi samo elipsu (koja je i u osnovi nekih frazema, ali se više ne osjeća kao elipsa, dok se u ovom kontekstu ponovo počinje osjećati).⁴²

Slično se dešava i s frazedom *sastaviti Bog s dinom*. Globalno značenje je „biti, postati vjernik“, međutim, prethodni stihovi „Ko nas dvoje sastavio, (Bog ga s dinom sastavio)“⁴³ vraćaju proces transpozicije u suprotnom smjeru, tj. značenje se čvršće povezuje s osnovnim značenjem sastavnica frazeme, što je suprotno procesu frazeologizacije, u kom se globalno značenje udaljava od osnovnih značenja sastavnica.⁴⁴

⁴¹ Maglajlić 1997, 120.

⁴² S druge strane, možda se na ovim primjerima može govoriti i o nečem sasvim suprotnom, a to je da frazema „rumen ispod brade“ dio svoje „frazemnosti“ prenosi i na navedene stihove, pa „pravi“ nove frazeme: *steći brkove i bradu*, u smislu „zamomčiti se“ (ako ta frazema već ne postoji kao frazema, što nije nemoguće, pa se onda može govoriti o iskoristavanju dviju srodnih frazema što bi bio odličan stilski postupak, ali još uvijek ostaje izraz „jako nausnice“, koji nije frazem, ali bi u kontekstu ovog/ovih mogao postati, sa značenjem „tek zamomčen“).

⁴³ Maglajlić 1997, 101.

⁴⁴ Nesigurno porijeklo frazema primorava me da i ovo mišljenje problematiziram mogućom pretpostavkom da je frazema *sastaviti Bog s dinom* i nastala upravo u ovoj sevdalinci, ali to ne umanjuje značaj sevdalinke za frazeologiju jer ovaj primjer jednostavno prenosi u poglavlje o nastanku frazema u sevdalinkama.

I frazemi *odnijeti voda* u smislu „nestati“ vraćena je veza s osnovnim značenjem sastavnica u stihovima: „Da Bog da ga voda odnijela, i u moje ruke donijela.“⁴⁵, gdje „odnijeti“ dobija svoje denotativno značenje u kontekstu u kojem iza njega slijedi „donijeti“, iako voda ostaje transponiranog značenja.

Ako se zapitamo šta bi bilo značenje frazeme *pogledati preko oka*, mogli bismo, bez konteksta, zaključiti da je to „pogledati krišom, pogledati ljutito“, premda nam ne mora biti jasno kako se to očima može gledati preko očiju. Međutim, u kontekstu: „Lijepo ti je pogledati preko Drine na vedrine, preko oka na dragoga“⁴⁶, kada nas jedna realna slika „natjera“ da zamislimo i drugu, „nerealnu“ sliku, može nam postati jasno kako se to može pogledati preko oka – otprilike nešto kao sa strane, kad pogled jednog oka zaista ide preko pogleda drugog oka.⁴⁷ Možda bi bilo pretjerano govoriti o tome kako sevdalinka može pomoći i u etimologiji pojedinih frazema⁴⁸, ali ostaje to da se proces transponiranja opet vraća unatrag, makar se značenje i ne promijenilo, jer nas jedna realna slika navodi i na posmatranje frazeme kao realne slike.⁴⁹

Nešto je slabije razbijanje frazeme *draži od očiju* (u smislu „veoma, izuzetno drag“) u primjeru: „Ustaj, draga, draža od očiju!“⁵⁰, jer se značenje u potpunosti sačuvalo, ali se razbija sintaksička cjelovitost, s obzirom na to da je komparativ stavljen odmah uz (doduše supstantiviziran) pozitiv, čime se relativizira kompaktnost frazeme, ali to nas uvodi u sljedeći problem, a to je sintaksički aspekt frazema u sevdalinci.

Naime, sintaksičke veze među elementima frazeme mogu odgovarati sintaksičkim vezama razgovornog jezika, ali i ne moraju. S obzirom na to da su frazeme nastajale kroz vrijeme, nije neuobičajeno da one zamrznju pojedine konstrukcije koje su se danas u jeziku izgubile. Osim toga, i elipsa može utjecati na to da se elementi frazeme pojave u inače neuobičajenom odnosu. Primjer za takvu frazemu mogao bi biti *biti žao (na nekoga)*⁵¹. Ovdje je interesantno primijetiti da se u definicijama frazema ovaj momenat nikad ne ističe kao dominantan, iako je zapravo veoma teško pretpostaviti da bi

⁴⁵ Maglajlić 1997, 101.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Uporedi: Hrnjak 2005.

⁴⁸ Na ovom mjestu ne mogu a da ne obratim pažnju na jednu sevdalinku čije mi značenje pomalo izmiče, a u kojoj je veza s etimologijom, istina, s etimologijom riječi „soko“ ili „planina“ vjerovatnija nego s etimologijom frazeme, eksplicirana u samim stihovima: *Zavadi se orle i sokole / oko jedne visoke planine. / Soko kaže: „Moja je planina!“ / Oro veli: „Moja je starina!“ / Kako su se ljuto zavadili, / jedno drugom krila salomili. / Razvađa ih bjelogrla vila: / „Pusti, orle, izgubićeš glavu, / ne otimaj planine sokolu, / Bog je njemu ime ostavio, / planina je njegova starina!“*

⁴⁹ Isto je i s frazomom *varati san*, u smislu „spavati se, biti pospan“ u stihu: „San te vara, sreća te ne vara.“, samo što je ovo primjer iz uspavanke, što pokazuje kako i ostale vrste usmene književnosti imaju defrazeologizaciju kao mogućnost, što je bitno, jer kao što je u autorskim frazemama veća uloga usmenog nego pisanog teksta u nastanku frazema, tako je veći utjecaj usmenog teksta i u procesu defrazeologizacije.

⁵⁰ Maglajlić 1997, 107.

⁵¹ Maglajlić, 1997, 35.

neko iskoristio neku arhaičnu sintaksičku konstrukciju igdje osim u frazemi. Postavlja se pitanje da li je arhaična ili potpuno neuobičajena sintaksička konstrukcija, ako ne odlika, a onda barem simptom frazeme? I dalje, da li se može frazeološkom proglasiti sintaksička konstrukcija, koja se može popunjavati različitim elementima?

Takve konstrukcije pronađene u sevdalinkama bile bi: „Car vezira kroz biser doziva, vezir mu se kroz zlato odziva.“⁵²; „Gledalo ga malo i veliko (...) i Ajkuna kroz kitu ljubica, i Fatima kroz zrno bisera!“⁵³; zatim: „U mog dragog bolju majku kažu.“⁵⁴; pa: „Oni idu momku za devojku.“⁵⁵; „išla bratu po devojku“⁵⁶; i još: „kakvog vide, takvoga te pišu“⁵⁷ te: „no je mene do moje nevolje“⁵⁸. U prva četiri primjera u pitanju je konstrukcija *glagol + kroz + imenica*, s tim da je imenica uvijek s transponiranim značenjem: *biser i zlato* znače „bogatstvo“, a *kita ljubica* „ljepota“. Drugi primjer je konstrukcija *kazati + imenica u akuzativu*, ali imenica znači nešto što nije predmet govora⁵⁹. Treći primjer sastoji se iz *ići + imenica u dativu + za ili po + imenica u akuzativu*, što je uobičajena konstrukcija u običnom govoru, ali je ovdje neuobičajeno značenje dativa koje je posesivno, za razliku od uobičajenog ciljnog (*ići šnajderici po pantole, ići šefu za povišicu*). Četvrti primjer je *pisati + imenska riječ u akuzativu + imenska riječ u genitivu*, što je konstrukcija koja se valjda i javlja jedino u ovom (i ovakvom) izrazu⁶⁰. Peti primjer je *biti + do + imenica u genitivu*, inače uobičajena konstrukcija u frazemama (*nije mi sad do učenja, do njega mi je kao do lanjskog snijega*).

Na osnovu ove analize moglo bi se zaključiti da ustaljenost frazeme proizilazi i iz njene sintaksičke konstrukcije, što onda objašnjava postojanje velikog broja frazema s istim konstrukcijama (npr. poredbene frazeme), ali i relativnu mogućnost proširivanja frazeme, a da i dalje ostane frazema (*ne znati na čem vino raste – ne znati na čem rujno vino raste*).

Ovakvo određenje bi nas, daljim razmišljanjem, moglo odvesti i do redefiniranja frazeme kao skupa dviju ili više punoznačnih riječi (Tanović 2000). Naime, ako postoji više frazema koje se ne razlikuju u konstrukciji, već u jednom elementu, kao npr. *biti do nevolje, biti do muke, biti do sebe, biti do čega je nekome drugome...*, sa sličnim značenjem („ne obraćati pažnju ni na šta, osim na...“), onda je pitanje da li frazeologičnost proizlazi iz konstrukcije ili iz konkretne sintagme? Možda je to očitije u poredbenim frazemama, jer „kao janje“ se može *stati* („Stade đogo kano janje malo.“), ali i *sjesti, umiriti se, zaspati* i sl., a uvijek znači „mirno“.

⁵² Maglajlić, 1997, 125.

⁵³ Maglajlić 1997, 76.

⁵⁴ Maglajlić 1997, 90.

⁵⁵ Maglajlić, 1997, 89.

⁵⁶ Maglajlić 1997, 86.

⁵⁷ Maglajlić 1997, 89.

⁵⁸ Maglajlić 1997, 55.

⁵⁹ Ova je konstrukcija očito nastala elipsom, jer zapravo znači: „kažu da ima bolju majku“.

⁶⁰ Može se čuti još i *pišu ga blentavim* ili *pišu ga u budale*.

Zaključak

Pored toga što se u frazeologiji sevdalinke mogu pratiti, pokazivati i dokazivati gotovo svi uobičajeni frazeološki problemi, od definicije, preko klasifikacije do sintakse (a moglo bi se govoriti i o leksikološkoj obradi i još mnogim drugim problemima u frazeologiji), sevdalinka se, zajedno s ostalim starim tekstovima, nadaje kao svjedok starine određenih frazema koje se pojavljuju u njoj. Međutim, ono po čemu se frazeologija sevdalinke razlikuje od frazeologije svih drugih, usmenih ili pisanih tekstova, jeste to što ona konzervira neke arhaične frazeme, a svojom frekvencijom, jer je i danas veoma popularna, može utjecati i na to da se neke frazeme (kao i lekseme) ponovo aktueliziraju. Zbog svega toga, a za razliku od dosadašnje prakse, u frazeološkim istraživanjima i analizama frazeologija sevdalinke trebala bi biti neizostavan dio korpusa.

Summary

Significance of the sevdalinka for the phraseology of Bosnian language

The relationship between the phraseme and the sevdalinka takes place in three directions: as a part of oral literature, sevdalinka was involved in the production of the phrasemes; as a text which is relatively unaffected in the form of transfers from one generation to next, the sevdalinka keeps phrasemes which are no longer used, making them idiomatic, and testifies about the age of phrasemes which are still in use; as a poetic text, the sevdalinka „broke“ phrasemes. This concerns the syntax structure of the phraseme, and that opens the question of whether it is possible to declare the phrasal construction as the phraseme, which would then redefine the phraseme as a combination of two or more head-words and expand on the construction of head and depend words.

Literatura

- Dragičević, R.* 2007, Leksikologija srpskog jezika, Zavod za udžbenike, Beograd
- Hrnjak, A.* 2005, „Geste i mimika kao izvor frazeologije“, *Filologija* 44, Zagreb
- Maglajlić, M.* 2000, Bošnjačka usmena lirika, Sarajevo-Publishing, Sarajevo
- Maglajlić, M.* 1997, Antologija bošnjačke usmene lirike, Alef, Sarajevo
- Menac, A. et al.* 2003, Hrvatski frazeološki rječnik, Ljevak, Zagreb
- Mihaljević, M. / Kovačević, B.* 2006, „Frazemi kroz funkcionalne stilove“, *Jezik* 53/I, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1-40.
- Orahovac, S.* 1967, Sevdalinke, balade i romanse Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Institut za srpskohrvatski jezik SANU, Beograd 1959.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb 1967.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1881.
- Tanović, I.* 2000, Frazeologija bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica.

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2008. godini

Tokom 2008. godine, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, iako još uvijek sa minimumom stručnog kadra, nastavio je bilježiti proširenje svojih aktivnosti i njihovu uspješnu realizaciju.

Zahvaljujući finansijskoj dotaciji Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni, te Federalnog ministarstva kulture i sporta početkom godine štampan je Godišnjak XXXVI/34 za 2007. godinu. Časopis je upućen u razmjenu na preko 130 adresa najznačajnijih institucija u zemlji i inostranstvu. S većinom spomenutih institucija razmjena je uspostavljena još u vrijeme osnivanja Centra, dok je sa nekolicinom razmjena uspostavljena u posljednjih nekoliko godina.

U 2008. godini nastojalo se proširiti aktivnosti Centra naučnoistraživačkim projektima. Početkom godine potpisan je Ugovor s Federalnim ministarstvom kulture i sporta za finansiranje projekta „Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi koridora V/C na području Federacije Bosne i Hercegovine“. Pošto je evidentno da od strane drugih, više nadležnih institucija nije učinjeno ništa na istraživanju i zaštiti postojećih i potencijalnih lokaliteta, Centar je sa svojim skromnim kapacitetima okupio grupu stručnjaka za realizaciju ovog projekta koji predstavlja pripremnu fazu za zaštitna istraživanja koja bi trebala uslijediti prije građevinskih radova. Nažalost, realizacija projekta nije tekla po planu, jer je i pored dopisa i urgencija koje su tokom cijele godine slate Ministarstvu prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine, a koji nam je trebao dostaviti potrebnu dokumentaciju (plan trase puta s pratećom dokumentacijom), navedena dokumentacija dostavljena tek u mjesecu decembru. Iz tog razloga realizacija projekta pomjerena je na prvo tromjesečje 2009. godine.

Osim ovog, saradnici Centra su osmislili te na konkurs za finansiranje naučnoistraživačkih projekata Federalnog ministarstva nauke i obrazovanja prijavili prijedlog projekta „Digitalizacija Kartoteke Grobovi stanovnika sjeverozapadnog Balkana“. U Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH se već od 1969. godine intenzivno radi na formiranju Kartoteke „Grobovi prahistorijskih stanovnika Zapadnog Balkana“ te Centar danas raspolaže sa preko 2350 kartona s tekstualnim i slikovnim podacima – za ukupno 2130 grobnih cjelina sa cijelog prostora Zapadnog Balkana. Predloženim projektom nastoji se na suvremeni način pristupiti završnoj etapi obrade ovog jedinstvenog arheološkog korpusa, te načiniti sveobuhvatna digitalizacija elemenata kulta sahranjivanja u prahistoriji Zapadnog Balkana. Time bi se zainteresovanim naučnicima omogućilo cjelo-

vito istraživanje duhovne kulture prahistorijskih stanovnika ovog dijela Evrope, a naš Centar bi postao jednim od središta modernog analitičkog proučavanja u domenu paleobalkanologije. Kako projekat nije prošao na gore navedenom konkursu, uvršten je u plan aktivnosti za 2009. godinu.

Paralelno s ovim tekle su pripreme za izdavanje monografije Dr. Veljka Paškvalina „Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine“. Tekst monografije kao i slikovni materijal je obrađen, a opsežan predgovor knjige napravio je akademik Nenad Cambi, član Centra. Kako sredstva za finansiranje tražena na konkursu Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta nisu odobrena, izdavanje monografije je prenesena u plan aktivnosti Centra za 2009. godinu.

Težište rada u drugoj polovini godine bilo je na pripremama za novi broj Godišnjaka. Aktuelni Godišnjak br. XXXVII/35 za 2008. godinu sastoji se iz ukupno 9 radova, tri teksta in memoriama, te hronike Centra, a u njemu su učestvovali autori iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i SR Njemačke. Radovi su na vrijeme pristigli u naš Centar, u toku je njihova redakcijska obrada, te priprema za digitalno-tehničku obradu i pripremu za štampu, tako da se izdanje ovog broja očekuje tokom februara 2009. godine. Časopis su finansijski pomogli Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni i Federalno ministarstvo kulture i sporta.

U augustu 2008. godine preminuo je Dr. Veljko Paškvalin čime je Centar izgubio istaknutog saradnika i člana redakcije Godišnjaka. Do posljednjeg dana Dr. Veljko Paškvalin je sa saradnicom Forić aktivno radio na završnoj obradi i pripremi za objavljivanje rukopisa svoje disertacije „Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine“ te na pripremi rada „Kamenjača kod Breze – mladeželjznodobna i rimska nekropola“ za aktuelni broj Godišnjaka.

Prof. dr. Blagoje Govedarica, urednik Godišnjaka CBI ANUBiH, tokom 2008. godine obavio je većinu organizacionih aktivnosti unutar Centra, kako onih koji se tiču časopis, tako i pripreme naučno-istraživačkih projekata, i Pravidnika o radu Centra. Zahvaljujući njegovom angažmanu obezbijedena je finansijska dotacija od strane Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta. Profesor Govedarica je na izornoj sjednici ANU BiH 19. 9. 2008. izabran za domaćeg člana ANUBiH. što je on svojim dosadašnjim naučnim radom djelovanjem u našoj i evropskoj arheologiji u punoj mjeri zaslužio. Izbor prof. dr Govedarice u članstvo ANU BiH je i za naš Centar veliko priznanje i podsticaj za budući rad.

Saradnica Centra Melisa Forić, osim svojih redovnih obaveza u Centru i redakciji Godišnjaka, u okviru tri velika arheološka projekta učestvovala je i na terenskim istraživanjima na lokalitetu Desilo-Hutovo Blato kod Čapljine u Hercegovini, Kicelj kod Tuzle te u Okolištu kod Visokog. Također, učestvovala je na godišnjoj međunarodnoj konferenciji Njemačkog društva za podvodnu arheologiju DEGUWA (Hamburg 14-18. februara 2008) kao koreferent Snježani Vasilj, sa referatom „*Secret harbour of the Illyrian Warriors*“, te na 1. međunarodnom simpoziju Digitalizacija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine (Sarajevo, 21-23.4.2008) sa referatom „*Digitalizacija kartoteke "Grobovi stanovnika sjeverozapadnog Balkana" Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH- budućnost jedne ideje?*“. Oba rada su predana na objavljivanje. Za aktuelni broj Godišnjaka

pripremila je tekst in memoriama za dr. Branku Raunig, te sa Snježanom Vasilj članak „*Istraživanje prapovijesnog tumula i nekropole na lokalitetu Desilo, Hutovo Blato*. Osim ovoga bila je na kraćem studijskom boravku na Institutu za prahistoriju i ranu historiju Univerziteta u Beču u svrhu prikupljanja literature i materijala za izradu magistarske radnje. Tokom 2008. godine, radila je s profesorom Govedaricom na pripremi i realizaciji naučno-istaživačkih projekata, izradi Pravilnika o radu Centra kao i na sređivanju Arhive.

Centar je 28. 11. 2008. održao sjednicu na kojoj je usvojen prijedlog Pravilnika o radu Centra, kao i prijedlog za izbor novih članova Centra. Kako je zbog nedostatka finansijskih sredstava bilo nemoguće održati sjednicu uz prisustvo svih članova Centra, navedeni su svoje primjedbe i saglasnosti dostavili pismenim putem, odnosno o svojoj odluci i mišljenju obavijestili telefonom. Za nove članove Centra izabrani su:

- dr. Adnan Busuladžić, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu;
- prof. dr. Blagoje Govedarica, domaći član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, vanredni profesor Univerziteta u Heidelbergu, honorarni profesor na Univerzitetu u Berlinu, naučni saradnik Eurasiyen odjela Njemačkog Arheološkog instituta u Berlinu, naučni savjetnik Centra za balkanološka ispitivanja;
- prof. dr. Bernhard Hänsel, profesor emeritus, počasni doktor Univerziteta u Bukureštu i Slovačke akademije nauka, član poljske akademije nauka i Akademije nauka Saksonije u Dresdenu,
- prof. dr. Dževad Juzbašić, profesor emeritus; redovni član ANUBiH; član Internacionalne komisije za istoriju Slavena pri Internacionalnom komitetu za istorijske nauke, član Komisije za istoriju jugoistočne Evrope Fondacije pro oriente u Beču; vršilac dužnosti direktora Centra za balkanološka ispitivanja;
- doc. dr. Esad Kurtović, docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu;
- dr. Ante Milošević, muzejski savjetnik Muzeja cetinske krajine u Sinju i Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, predavač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Splitu;
- prof. dr. Biba Teržan, redovni član Slovenske akademije znanosti i umjetnosti; redovni profesor arheologije na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, profesor na Institutu za praistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu.

Na sjednici su razmatrane tekuće aktivnosti iz okvira rada Redakcije Godišnaka i potrebe njenog proširenja zbog iznenadne smrti dr. Paškvalina. Za novog člana redakcije izabran je doc. dr. Esad Kurtović, historičar iz Sarajeva.

Na sjednici Predsjedništva ANUBiH 1. 12. 2008. potvrđen je Pravilnik o radu Centra kao i izbor akademika Dževada Juzbašića na mjesto direktora Centra, umjesto funkcije v. d. direktora koju je do tada obavljao.

In memoriam

Ružica Drechsler- Bižić (1921.- 2008.)

Prvog dana mjeseca svibnja zauvijek nas je napustila poštovana i draga kolegica Ružica Drechsler Bižić, umirovljena muzejska savjetnica i dugogodišnja voditeljica Pretpovijesnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Svim djelatnicima Muzeja, poglavito onima koji su tijekom mnogih godina imali sreću s njom raditi i dijeliti brigu, ali i istinsku sreću pri arheološkim istraživanjima Like koju je neizmjereno voljela ostati će u trajnom sjećanju. Mladim naraštajima koji nisu imali prilike s njom surađivati, jer je pripadala nevelikom broju zagrebačkih muzealaca, generaciji koja je u struku koraknula nedugo nakon 2. svjetskog rata, njezino će ime ostati po-

vezano i zapamćeno po mnogobrojnim radovima o Japodima i japodskoj kulturi koju je cijelog svog radnog vijeka istraživala. Za sobom je ostavila ne samo pisana svjedočanstva svoga djelovanja, već i topao ljudski trag među kolegama s kojima se susretala i radila.

Rođena je u Bosanskoj Dubici (Bosna i Hercegovina) 5. veljače 1921., a osnovnu školu i gimnaziju polazila je u Bosanskoj Dubici i Kragujevcu, te je 1941. maturirala. Iste godine, zajedno s obitelji, preselila se u Beograd, gdje 1942. i 1943. polazi Muzejski tečaj u Umetničkome muzeju (danas Narodni muzej), koji je bio zamjenom za studij arheologije nakon što je tijekom II. svjetskog rata studij na beogradskom Univerzitetu bio suspendiran. Tako je uz studij arheologije postupno stjecala i znanja o muzejskoj djelatnosti. Tek je 1945. upisala redoviti studij (arheologiju) na tamošnjem Filozofskom fakultetu, gdje je 1950. i diplomirala. Kako je posljednje dvije studijske godine primala stipendiju Ministarstva prosvjete i kulture Republike Bosne i Hercegovine, nakon završetka studija dobila je mjesto asistenta pripravnika u sarajevskome Zemaljskom muzeju, a 1952. postala je kustosom. Preselivši se iste godine u Zagreb zaposlila se kao kustos u Arheološkome muzeju, gdje je 1963. stekla muzejsko zvanje višega kustosa, i 1978. muzejskog savjetnika. Bila je voditeljem japodske zbirke, a od 1979. do odlaska u mirovinu 1986. i Pretpovijesnog odjela.

Tijekom cjelokupnoga radnog vijeka obavljala je gotovo sve muzejske poslove: sređivanje zbirke (japodske), rekognosciranje, terenska istraživanja, reorganizacije stalnog postava ili priređivanje izložaba. Osim djelovanja u matič-

nome Muzeju, zaslužna je i za arheološki dio postava u Muzeju Like u Gospiću, Zavičajnoj zbirci u Otočcu te u Zavičajnome muzeju u Ogulinu. Samostalno ili u suradnji s drugim srodnim ustanovama postavila je mnogobrojne izložbe, ali gotovo redovito s temom iz pretpovijesnih razdoblja ličkoga prostora. Takva je bila i izložba *Gradina Veliki Vital – naselje prethistorijskih Japoda*, koja nažalost nije bila, kao i mnoge druge, popraćena katalogom. Zapažena izložba *Keltoi – Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, na kojoj je sudjelovala i građom i tekstom o Japodima, jedna je od rijetkih izložbi koja je bila popraćena, još i danas često citiranim katalogom. Osim s muzejskim, surađivala je i s turističkim ustanovama, pa su njezinom zaslugom interijeri objekata «Japodske kuće» u Nacionalnom parku Plitvička jezera bili oplemenjeni replikama predmeta japodske kulture.

Kako se to nazire iz njezinih prvih radova tiskanih u Glasniku, časopisu sarajevskog Zemaljskog muzeja, njezin stručno-istraživački i znanstveni rad baziran je bio na proučavanju kultura brončanog i željeznog doba. Istom tematikom nastavila se baviti i nakon prelaska iz Zemaljskog u Arheološki muzej u Zagrebu. Valja spomenuti da su njezine aktivnosti, posebice terenske, često puta bile podređene muzejskim potrebama, pa je stoga sudjelovala i pri istraživanjima lokaliteta različitih razdoblja, od neolitika pa sve do srednjeg vijeka: naselja butmirske kulture Nebo u dolini Bile kod Travnika, lasinjske kulture u Hrsini kod Bosiljeva, željeznodobne nekropole u Čarakovu kod Prijedora, nekropole daljske grupe i srednovjekovnoga groblja u vukovarskoj Lijevoj bari te mnogih drugih. No, s punim znanstvenim zanimanjem bavila se Japodima i japodskom kulturom, o čemu i svjedoče mnogobrojne studije i članci. Pri istraživanju Japoda polazišnom točkom bila joj je bogata japodska zbirka, utemeljena na Ljubićevim i Brunšmidovim iskopavanjima ličkih lokaliteta vođenim pretkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Kako je, zbog skromne terenske dokumentacije, tipološka analiza bila jedinom mogućom metodom interpretacije sačuvane građe, ubrzo je svoja prva iskopavanja usmjerila na lokalitete koji nisu bili do kraja istraženi: nekropolu u Prozoru i Kompolju kod Otočca, zatim Vrepcu u blizini Gospića, a potom i u Smiljanu nadomak Gospića kao i nekropolu pod tumulima u Dugoj Gori kod Generalskog Stola. Ubrzo je započela i s istraživanjima velike nekropole u špilji Bezdanjači u Vrhovinama iz kraja srednjega i s početka kasnoga brončanog doba, u kojoj je bilo pokopano oko 200 osoba, a potom i tumula u Ličkom Osiku i Pavlovcu vrebačkom s kraja ranoga, odnosno početka srednjega brončanog doba. Svoje istraživačke aktivnosti usmjerila je i na špiljske prostore u kojim se tijekom pretpovijesnih razdoblja živjelo: Jozginu pećinu u Trnovcu Ličkom, Golubinjaču nedaleko Kosinja i Pećinu u Ličkome Lešću. Usporedo s iskopavanjima provela je mnogobrojna rekognosciranja Ličkoga, Gackoga, Krbavskoga i Gračačkoga polja te, uz već poznate, ubicirala oko 100 novih lokaliteta. Tijekom čitavog radnog vijeka intenzivno je surađivala s Centrom za balkanološka ispitivanja, pa kad je u tijeku bio veliki projekt istraživanja gradinskih naselja sjevernoga dijela delmatskoga područja (Glamoč, Livno, Duvno i Buško blato), koji je vodio akademik Alojz Benac, i ona je težište svojih istraživanja usmjerila na iskopavanje i kartiranje gradina japodskoga prostora koja su dala izvanredne rezultate. Posebice dobre odnose ne samo stručne već i prijateljske imala je s kolegicom Brankom Raunig iz Muzeja Pounja u Bihaću, jer i njoj je japodska tematika bila okosnicom istraživanja. Zajedno su stoga, ne malo puta, obilazile

terene poglavito područje ličkog Pounja, koje je za proučavanje Japoda i jednoj i drugoj bilo od posebne važnosti.

Dugogodišnjim radom prikupila je veliku količinu korisnih topografskih podataka, koji su osobito dragocjeni, uz ostalo i zbog činjenice što su pojedina područja Like u znatnoj mjeri raseljena ili im je promijenjena struktura stanovništva pa se malo tko danas i prisjeća čestih priča o «grčkim grobljima i gradovima», kako je lokalno stanovništvo najčešće nazivalo japodske nekropole i gradine. Muzejski fundus obogatila je obiljem arheološke građe, a struku novim, nepoznatim spoznajama, posebice o prostornoj organizaciji i tipovima gradina, njihovom obrambenom sustavu, razmještaju i načinu gradnje stambenih objekata te naposljetku i o dužini trajanja života na tim, za japodsko područje, najčešćim tipovima naselja.

Rezultate stručno-istraživačkog i znanstvenog rada obznanila je u mnogobrojnim člancima, studijama, raspravama i referatima na znanstvenim skupovima, a zaključke svojih dugogodišnjih istraživanja sažela je u radovima *Srednje brončano doba u Lici i Bosni, Japodska kulturna grupa i Japodska grupa* tiskanim u IV. i V. knjizi edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (Sarajevo 1983., 1987.). U njima je oslikala etnička i kulturna previranja tijekom srednjega i na početcima kasnoga brončanog doba, iz kojih su ponikli temelji japodske kulture, a ujedno je dala i pregled materijalne i duhovne kulture Japoda, stvarajući o njima jedinstvenu sliku, koja seže od početaka 11. pa sve do rimskih osvajanja u 1. st. pr. Kr.

Uz sve navedeno treba također istaknuti da je obnašala i mnogobrojne funkcije: dugi niz godina djelovala je u Komisiji za polaganje stručnih ispita muzealaca, od 1967. do 1969. bila je tajnicom Hrvatskog arheološkog društva i članom uredništva strukovnog glasila *Obavijesti*. Aktivna je bila i u inicijativama što ih je poduzimao tadašnji italo-jugoslavenski Međuakademijski komitet za proučavanje pretpovijesti i protopovijesti dviju obala Jadrana sa središtem u Zagrebu, kao i na projektima uglednog sarajevskog Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Za dugogodišnji rad i doprinos razvitku struke, 1996. godine dobila je Nagradu *Pavao Ritter Vitezović*, koju dodjeljuje Hrvatsko muzejsko društvo, 1999. za doprinos ugledu hrvatske arheologije imenovana je i počasnim članom Hrvatskog arheološkog društva, a 2004. godine Hrvatsko arheološko društvo dodjeljuje joj nagradu "*Don Frane Bulić*" za životno djelo.

Na kraju nam preostaje reći da je smrću Ružice Drechsler Bižić arheološka struka ostala bez vrsnog stručnjaka cijenjenog i izvan naših granica. Dugujemo joj stoga zahvalnost na njezinom stručnom doprinosu, ali i na toplom kolegijalnom odnosu.

Dubravka Balen-Letunić

Branka Raunig (1935-2008)

Samo nekoliko dana prije svog 73. rođendana iznenada je u Bihaću preminula dr. Branka Raunig, arheolog Muzeja Pounja u penziji i jedna od posljednjih iz generacije velikih bosanskohercegovačkih arheologa 20. stoljeća koji su dali značajan doprinos razvoju arheološke nauke naše zemlje i njenog šireg okruženja.

Branka Raunig je rođena u Sarajevu, a odrasla u Kraljevu, gdje stiče osnovno i srednje obrazovanje. Na studije arheologije u Beogradu upisuje se septembra 1954. te diplomira u roku, 1958. godine u klasi profesora Branka Gavele. Nakon završenog fakulteta odlazi u Bosnu, i to u Bihać, gdje je radeći u svojstvu kustosa arheologa Muzeja Pounja u Bihaću od januara 1959. do septembra 1963. godine započela svoju priču o Japodima otkrivajući i proučavajući njihove spomenike i materijalnu kulturu. U Bihaću je vodila prahistorijsku, antičku i numizmatičku zbirku, kao i preparatorsku radionicu, a državni stručni ispit položila je u Sarajevu pred profesorom Alojzom Bencom.

Iako su je lični razlozi na neko vrijeme, tačnije od 1963. do 1971., odveli iz Bosne u Đakovo, gdje je u tamošnjem Muzeju Đakovštine radila kao rukovodilac arheološkog i historijskog odjeljenja Branka Raunig je ostala na neki način vezana za Bosnu kroz svoj interes za Japode, i to one iz Pounja. Ranije sprovedena istraživanja pretočila je u magistarsku radnju pod nazivom "Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici" koju je uspješno odbranila 1971. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Povratak u Bihać 1971. godine predstavlja i period najplodonosnijeg rada Branke Raunig. Vršeci dužnost direktorice Muzeja Pounja i rukovodeći arheološkim i historijskim muzejom punih 11 godina dala je pravac razvoju ovog područnog muzeja, organizirajući stalnu muzejsku postavku, više stalnih izložbi te svakako brojna arheološka istraživanja na području bosanske Krajine. U muzeju ostaje aktivno radeći sve do odlaska u penziju 1998. godine, ali savjetima i iskustvom svesrdno nastoji i dalje pružiti podršku mlađim kolegama.

Brojni su i široko rasprostranjeni arheološki lokaliteti na čijim je iskopavanjima učestvovala i Branka Raunig, bilo kao voditelj ili dajući potporu svojim kolegama. Od ovih ćemo navesti samo ona najznačajnija a to su: gradina Kekića Glavica – Bosanska Krupa (1959), Crkvina Golubić – Bihać (1960, 1962), Vranduk – Zenica (1968), Pod – Bugojno (1973), Gradina i sojeničko naselje u Ripču (1975 i 1976), Crno Polje – Ljusina-Bosanska Krupa (1986. i 1987.) Krčana, Trnovi – Velika Kladuša (1989) Laminci - Bosanska Gradiška (1990. i 1991.), Kuduzovići, Ostrožac – Cazin (1991) itd. Uz ova sistematska istraživanja treba spomenuti brojna veća i manja sondiranja arheoloških lokaliteta na širem prostoru srednjeg toka rijeke Une.

Rezultate svojih istraživanja je pravovremeno i iscrpno publicirala u najznačajnijim arheološkim glasilima u zemlji i inostranstvu kao što su Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnisch-herzegovinisches Landesmuseums Sarajevo, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb, Opuscula archaeologica Zagreb, Arheološki vestnik Ljubljana, Arheološki pregled Ljubljana, Starinar Beograd, Arheološki pregled Beograd i dr. Svoje radove je uvijek tehnički samostalno pripremala, izrađujući crteže, a posljednjih godina iste je skenirala i kompjuterski dorađivala, govoreći "moraš biti u toku sa vremenom i tehnikom", aludirajući na priču o poklonjenom muzejskom kompjuteru po završetku rata, koji niko nije znao koristiti, pa se ona uhvatila u koštac s njim i savladala ga.

Uzimajući u obzir činjenicu da je bila jedini arheolog na širokom prostoru Bosanske krajine, nije ni čudo da se Branka Raunig bavila svim arheološkim periodima. Tako je veoma uspješno objavila nekoliko tekstova o antičkim nalazima iz Pounja, kao i o kasnosrednjovjekovnim gradovima. U toku višekratnih rekognosciranja bitno je dopunila arheološku topografiju sjeverozapadne Bosne (Bihać, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Cazin, Velika Kladuša).

Ipak, kako je njenu osnovnu preokupaciju predstavljala prahistorija, i to poslednji milenij prije naše ere, kada su na ovom prostoru uglavnom živjeli pripadnici plemensko-narodnosne zajednice Japoda, i njeni najznačajniji radovi posvećeni su upravo tom razdoblju. Istraživanja Branke Raunig posvećena problemima bronzanog, a posebno željeznog doba s japodskom tematikom danas predstavljaju polaznu osnovu za svakog istraživača. U raspravi o japodskim sepulkralnim spomenicima ona je dala reviziju tipologije i hronologije japodske kamene plastike, te otvorila jedan novi pogled na ove jedinstvene spomenike s prostora bivše Jugoslavije. Time je inicirala i nove naučne diskusije koje se ogledaju i u njenim narednim radovima.

Krunu višegodišnjeg rada predstavlja doktorska disertacija „Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda“, koju je Branka Raunig odbranila 1992. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu i publicirala 2004. godine u okviru edicije „Djela“ Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Ovo temeljito djelo na iscrpan način prezentira japodsku duhovnu kulturu i odražava posebnost religioznih pogleda i umjetničkog izraza ove plemenske zajednice u vrijeme njenog najvećeg uspona, tokom zadnjeg milenija prije naše ere. Svojom sjajnom ilustrativnom i tekstualnom prezentacijom materijala ova studija je podjednako važna i primjemčiva i za istraživače koji se bave ovom problematikom i za širu čitalačku publiku. Svoju osobenost Branka Raunig je pokazala i promocijom ove knjige koja je izvedena kao jedinstven performans u okviru programa „Antika Viva – Živa Antika“ Centra za balkanološka ispitivanja februara 2006. godine. Branka Raunig je tokom mjeseci pripreme i trajanja programa, uprkos vidno narušenom zdravlju, neumorno davala stručna uputstva mladim umjetnicima i dizajnerima i pratila nastajanje replike japodskih nošnji i nakita, te tako zajedno sa njima uspjela na najbolji način oživjeti kreativni duh starih Japoda.

Bila je radosna u tom svom arheološkom svijetu. Takvu je želimo zauvijek zapamtiti.

Melisa Forić

Veljko Paškvalin (1926-2008)

U Sarajevu je nakon kratke bolesti 1. 08. 2008. godine, preminuo prof. dr. sci. Veljko Paškvalin, ugledni član kolektiva Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, naučni savjetnik, dugogodišnji šef antičkog odsjeka i načelnik Odjeljenja za arheologiju. Dr. sci. Veljko Paškvalin rođen je 1926. godine u Betini na otoku Murteru, Republika Hrvatska. Nakon gimnazije, studirao je šest semestara filozofiju i teologiju u Đakovu, koju napušta i prelazi na studiji arheologije. Odmah nakon završenog studija arheologije na Sveučilištu u Zagrebu, davne 1954. godine zapošljava se kao mladi kustos pripravnik u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, za koji ostaje vezan i privatno. Naime, Mladi

Dalmatinac, svoj prvi privremeni smještaj u Sarajevu dobija u prostorima Zemaljskog muzeja, gdje na početku svog novog života dobija muzejsku sobicu. Sve do odlaska u mirovinu 1992. ostaje vjerni uposlenik i stručnjak Muzeja. I poslije odlaska u zasluženu mirovinu ostaje vezan za Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. Svojim priložima u Glasniku Zemaljskog muzeja, ponovnim vraćanjem stalne arheološke antičke izložbe nakon rata 1999. godine, mentorstvima za dobijanje muzejskih i naučnih zvanja mlađim kolegama, aktivni je član kolektiva, praktično sve do svoje smrti. Pored naučno-istraživačkog i muzeološkog rada dokazao se i kao pedegog, predavajući u zvanju profesora starokršćansku arheologiju na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji, od 1990. godine. Urođena dobronamjernost i u ovom slučaju bila je dobar osnov da bude jedan od omiljenijih profesora.

Sve godine službovanja dr. Paškvalin se isticao kao dobar poznavalac arheološke struke. Ono po čemu se posebno i u najtežim trenucima isticao jest besprijekorna urednost, stidljivost, stalozenost, odmjerenost i suzdržanost u riječima i komentarima. U sredini gdje su paušalne procjene, ogovaranje i tračevi sastavni dio života, dr. Paškvalin je ostao upamćen po dijametralno suprotnom odnosu i ličnoj filozofiji koja je podrazumijevala isticanje vrlina i apsolutnu šutnju kada su propusti drugih ljudi u pitanju. U tom kontekstu, njegova šutnja je često govorila više nego jasno iskazane riječi.

Mjesto rođenja obilježilo je čitav njegov život u Bosni, time što je dobio nadimak Barba, koji ga je pratio sve do smrti. Šaljive situacije vezane za mjesto rođenja i života i sam je isticao tvrdnjom da ga u „Dalmaciji zovu Bosanac, a u Bosni Barba“.

Nasljednik velikih prof. Dimitrija Sergejevskog i dr. Irme Čremošnik, dr. Paškvalin prolazi različite faze od početnika do naučnog savjetnika, kako su to nalagali stari dobri običaji. Godine 1959. polaže pripravnički ispit, a 1968. godine stiče zvanje višeg kustosa. Temeljem broja objavljenih radova i istraživačkih projekata 1980. godine dobija zvanje višeg naučnog saradnika. Po odbrani doktorske disertacije, 1986. godine biva izabran u zvanje naučnog savjetnika.

Njegova akribija i kompetentnost dokazana je mnoštvom publiciranih radova i studija, autorstvom u muzeološkim aktivnostima i izložbama i vođenju velikog broja terenskih arheoloških istraživanja. Povodom obilježavanja 100. godišnjice Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine sudjelovao je u izdavanju tromnog Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine u kojem je objavio više od 350 leksikografskih priloga. Ime dr. V. Paškvalina zastupljeno je u više domaćih i inozemnih enciklopedijskih i leksikografskih izdanja, a bibliografija iznosi oko 500 naslova. Kao zbir različitih naučnih radova 2003. godine izlazi iz štampe i knjiga „Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Narone i Salone“.

U muzeologiji dr. Paškvalin posebno je zaslužan za stalnu arheološku antičku izložbu „Bosna i Hercegovina u antičko doba“. Učestvovao je u dva navrata 1959. i 1960. u njenoj postavi, a samostalno je preuređuje 1977. godine. U povodu 100. godišnjice Zemaljskog muzeja postavlja 1988. godine stalnu antičku izložbu „Bosna i Hercegovina u rimsko doba“. Godine 1971. otvorena je izložba „Arheološka otkrića 1970“. Jedan od autora izložbe je bio i dr. Paškvalin. Pored ove, autor je i arheološkog antičkog postava u franjevačkom samostanu u Humcu, kao i manje izložbe na Mogorjelu 1984. godine. Povodom kulturne manifestacije „Sarajevska zima“ 1985. godine postavio je i tematsku izložbu „Grčke vaze“. Obit muzeološki doprinos dr. Paškvalina odnosi se na formiranje antičkog sistematskog lapidara u Zemaljskom muzeju.

Terensko-istraživački radovi dr. Paškvalina su također bili vrlo bogati i mnogobrojni. Vodio je veliki broj sistematskih, sondažnih i zaštitnih istraživanja. Posebno se ističu lokaliteti Putovića kod Zenice, Čipuljića kod Bugojna, Donjeg Šepka kod Zvornika, Gromile kod Kaknja, Bihova kod Trebinja, Kamenjače kod Breze, Stranjana, Vranjevog Sela, Višnjice, Jajca i mnogih drugih.

Pored primarnih aktivnosti vezanih za Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i na Bogosloviji, bio je i član Središnjice HKD Napredak. Od 1993. godine izabran je za redovnog člana Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, a od 1998. godine stalni je saradnik Centra za balkanološka ispitivanja pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U svojstvu saradnika u ANUBiH, bio je i član uredništva Godišnjaka. Veliki broj priznanja za životni rad u arheološkoj struci iskazan mu je dodjelom više povelja, Ordenom rada sa srebrenim vijencem i počasnim članstvom u Hrvatskom arheološkom društvu.

Bez potrebe da se nametne, spontano je svojom pojavom uspostavljao autoritet istinskog naučnika i visoko moralnog čovjeka. Njegova pojava uljevala je posebnu vrstu respekta, koje mogu osjetiti samo ljudi koji imaju senzibilitet prema istinskim autoritetima.

Čitav život je proveo dostojanstveno i tiho, ne tražeći pri tom ništa za sebe. Ovakav njegov odnos, zajedno s nizom poremećenih vrijednosti u našem društvu, uzrokom su da za života njegov rad ne bude u svim segmentima na adekvatan način vrjednovan. Na žalost, nije dočekaao publiciranje svoje najveće studije „Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine“, proistekle kao rezultat više decenijskog naučno – istraživačkog rada pretočenog u doktorskoj disertaciji, koja je 1984. godine odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nadamo se da će barem poslije njegove smrti, ova, za našu domovinu iznimno važna monografija, ugledati svjetlo dana.

Umro je tiho na istovjetan način kako je i živio.

Adnan Busuladžić

Adrese autora / Autorenadressen

Dubravka Balen-Letunić
Arheološki muzej
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR- 10 000 Zagreb
dbalen@amz.hr

Dr. sc. Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo
z.muzej@zemaljskimuzej.ba

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
ANUBIH
Bistrik 7
BA- 71000 Sarajevo
melisaforic@bih.net.ba

Zilka Kujundžić-Vejzagić-MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo
zzildin@bih.net.ba

Doc. dr. Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
BA- 71000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Zenaida Meco
Centar za leksikologiju i leksikografiju
ANUBIH
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
zmeco@anubih.ba

Doc. dr. Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA-71000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

Dr. sc. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR-21000 Split
ante.milosevic@st-t.com.hr

Prof. dr Nenad N. Tasić
Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18-20
11000 Beograd
ntasic@f.bg.ac.yu

Barbara Teßmann, MA
Institut für Prähistorische Archäolo-
gie der Freien Universität zu Berlin
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin
barbaratessmann@gmx.de

Mr. sc. Snježana Vasilj
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA- 71000 Sarajevo;
Fakultet humanističkih znanosti
Matice hrvatske bb
BA-88000 Mostar
pov_umjetnosti@ffhz.ba

Dr. sc. Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA- 71000 Sarajevo

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektor-korektor / Lektor
Zenaida Meco

Tehnički urednik / Technischer Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa/Druck
Bemust